

ANTS JÄRV

**EESTI
LASTE-**

KIRJANDUS

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti kirjanduse ja rahvaluule
kateeder

Ants Järv

EESTI LASTEKIRJANDUS

Kujunemine ja areng kuni a 1917

Eesti NSV Riiklik Hariduskomitee lubab kasutada
kõrgkoolis õppevahendina eesti keele ja kirjanduse
ning defektologia erialadel

TARTU 1989

Kinnitatud filoloogiateaduskonna nõukogus 31. mail
1988. a.

Retsenseerinud P. Olesk, H. Räim

Kaane kujundanud Andrus Peegel

Антс Я р в.
ЭСТОНСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ
ДО 1917 Г.
Учебное пособие для студентов отделений эстонской фи-
лологии и дефектологии.
На эстонском языке.
Тартуский государственный университет.
ЭССР, 202400, г. Тарту, ул. Юликооли, 18.
Vastutav toimetaja K. Muru.
Paljundamisele antud 2.02.1989.
Formaat 60x84/16.
Kirjutuspaber.
Masinakiri. Rotaprint.
Tingtrükipoognaid 13,25.
Arvestuspoognaid 14,58. Trükipoognaid 14,25.
Trükiarv 500.
Tell. nr. 76.
Hind 50 kop.
TRU trükikoda. ENSV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.

SI SSEJUHATUS

Emakeelne lastekirjandus on rahvuskultuuri oluline koostisosa ning selle algus ulatub inimsoo hälli juurde, avaldub rahvaluules. Trükikunsti levik lõi kohe eeldused ka lasteraamatute avaldamiseks ning juba 15. sajandil ilmusid aabitsatele lisaks esimesed lastele suunatud raamatud Saksamaal ja Inglismaal.

Eesti laste kokkupuuteid raamatuga võime hakata jälgima 16. sajandist ja seda katekismuste ning aabitsate kaudu. Eestikeelne lastekirjandus selle lähemas tähenduses hakkab endale teed rajama 18. sajandi lõpul ning märgatavaks saab alles 19. sajandi keskpaigast alates.

Ligemale paari sajandi jooksul on eesti lastekirjandus läbinud keerulise arenguprotsessi - alustanud kirikumeeste ja koolmeistrite usulise kasvatusel ja kitsamate didaktiliste taotlustega kirjasõnast ning jõudnud tänaseks soliidsele kunstitasemele, E. Niidu, E. Raua jt tänapäeva nimekate lastekirjanike loomingu kaudu saavutanud ka rahvusvahelise tunnustuse.

Eesti lastekirjanduse uurimine on seejuures jäänud tänaseni kõrvaliseks ning meil puudub seni veel hõlmav käsitlus eesti lastekirjanduse ajaloost. Mõõdunud sajandil jäi lasteraamat praktiliselt kriitikaväliseks nähtuseks. 1878. a rõhutas P. Undritz lühietteandes EKMS-is lasteraamatute suurt kasvatuslikku tähendust /1/, 1880. a mainis M. J. Eisen paari lausega 1879. a lasteraamatuid /2/, vaid J. Kunder on 1884. a esinenud juba haaravama käsitlusega "Eesti laste-kirjavarast" /3/. Käesoleva sajandi algul Eesti Kirjanduse Seltsi üldkoosolekutel esitatud kirjanduse aastaülevaadetes lastekirjandust harilikult ei puudutatud ning EKS-i koolikirjanduse toimikond pidas silmas eelkõige õppekirjandust. Lastekirjanduse olemuslikke aspekte käsitles kaalukamalt vaid M. Kampmann /4/.

Arvestatavamalt jõuti meie lastekirjanduse (aasta)ülevaadete ja teoreetilistele probleemide käsitlemiseni alles 1930. aastatel J. Roosi /5/, S. Lepiku /6/, A. Elango /7/, P. Hamburgi /8/, M. Sillaotsa /9/ jt, eriti aga J. Parijõe /10/ ja L. Nurkse /11/ poolt.

1945. a alates on meie lastekirjandus senisest enam olnud kriitikute vaateväljas, oluliselt suurenes ka lastekirjandusest kirjutajate arv, kuid põhitööst jm

olenevalt on enamik sõnavõtjatest tegelnud mõne aja üksnes trükkis ilmunud uudisteoste tutvustamise-retsen-seerimisega, harvem kirjutanud veidi enam pakkuvaid ülevaateid-analüüsi. Sõjajärgsetel kümnenditel oli sedalaadi materjal tugevasti mõjustatud vulgaarsotsioloogilistest vaadetest.

ENKL kongressidel on aruandeperioodi kohta olnud enamasti eraldi ettekanne lastekirjandusegi kohta, samuti on avaldatud terve rida sisukaid aastaülevaateid, ulatuslikumaid käsitlusi E. Niidu, J. Rannapi, E. Raua jt tänapäeva nimekate lastekirjanike loomingust ning E. Niit, H. Väli, H. Pukk, A. Põldmäe, L. Tigane jt lastekirjanikud ise on avaldanud rea kaalukaid uurimuslikke artikleid kaasaja lastekirjandusest. Eelkõige eesti nõukogude lastekirjandust hõlmavad A. Jaaksoo muukeelsed käsiraamatud /12/ ning põhiliselt nõukogude perioodile on keskendatud ka tema mahukas leksikon "Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses" (1987). TRÜ eesti kirjanduse eriharu üliõpilaste hulgas on olnud mitmeid lastekirjandushuvilisi ning valminud on rida diplomitöid /13/, mis mitmesugustel põhjustel pole trükki jõudnud. Nii on eesti nõukogude lastekirjanduse teed ja tööd omajagu, kuigi kaugeltki mitte piisavalt käsitlemist leidnud.

Varasema lastekirjanduse käsitlemine on kulgenud juhuslikumalt, olenenud suuresti kirjandusteadlaste põhitööst, enam oluliseks olnud uurimisprobleemide roh-kusest jm. Varasema lastekirjandusega on sihiteadliku-malt tegelnud KKI-s R. Krusten /14/ ja TRÜ-s allakir-jutanu /15/. Mõnele nimekale varasemale lastekirjani-kule on osutanud B. Sööt /16/ oma rotaprindis ilmunud loengukonspektis TPedI üliõpilastele. Kirjastus "Eesti Raamat" hakkas 1978. a allakirjutanu ideest lähtuvalt avaldama varasema lastekirjanduse nimekamate kirjanike loomingut sarjas "Eesti lastekirjanduse varamust", kus-juures järelsõnades on antud ka ülevaade antud autori loomingust /17/.

Seni on meil täiesti tagaplaanil olnud lastekir-janduse teoreetilised küsimused. Teostegi avaldamisel on sageli lähtutud lastele võimaliku sobivuse, empii-rilise järelduse, autori poolt antud oletatava adre-saadi, pedagoogiliste kaalutluste, kus kunstilise-le kõitvusele on tihti eelistatud didaktilisust, vara-semate autorite "lubatavuse", teiste kirjastuste koge-muste jm põhjal, kusjuures harvad pole juhud, kus ar-vestamata on jäetud eakohasus, seda mitte ainult sisu-lises, vaid enamgi keelelises ja stiililises tasandis. Kirjanike poolle pole enamik teooriast teinud küsimust ning õigus näib olevat H. Väli, kes märgib, et "iga-ühel on lastekirjandusest omad, omaenda kirjutuslaua

taga ajapikku väljakujunenud arusaamad, omad mängureeglid" /18/.

Mis on lastekirjandus? Täpsemalt ja üheselt tõlgendatavat vastust pole viimase ajani. Oigusega järel-dab Els Oksaar, et puudub koguni ühtne terminoloogia kirjanduse kohta, mis on määratud lastele ja noortele /19/. Meil on probleemi teravalt päevakorda tõstnud R. Krusten /20/, kes ise on omaks võtnud suhteliselt laiemalt levinud definitsiooni: "... lastekirjandus on spetsiaalselt lastele kirjutatud ilu- ja belletriseeritud aimekirjandus" /21/. Antud definitsioon, mis sisuliselt esineb ka ENE-s (4. kd, 1977), on küll kõnekas, kuid ei hõlma mõistet piisava sisukuse ja täpsusega. Kunder, Kampmann, Parijõgi jt lastekirjanduse teoreetilisi aluseid minevikus käsitletud kirjamehed on tuginenud otseselt saksa autoriteetidele, kusjuures põhiliselt käsitlevad nad "milline", mitte aga "mis"-probleeme. Eesti entsüklopeedias (5. kd, 1935) on esitatud aga kummali-negi definitsioon: "Lastele ajaviiteks ja kunstimaitse arendamiseks määratud kirjandus. Lasteraamatud on hari-likult rikkalikult illustreeritud ja vastupidavalt kõi-detud." Lastentsüklopeedias ENEKE (2. kd, 1983) pole samuti korralikku definitsiooni. Siin märgitakse, et lastekirjandusse kuuluvad "noorte lugejate iga ja huve silmas pidavad teosed, milles peategelased on enamasti lapsed või noored", et "noorsooraamatuile on omased tu-geva ja õilsa iseloomuga kangelased", et lugeda tuleb "eas, millele teos kõige rohkem sobib" ja "sellepärast on igal noorel lugejal soovitatav koostada isiklik luge-misplaan". ENEKE-se järgi on lastekirjanduse peažanrid "muinasjutt, ajalooline ja seiklusromaan, kooliromaan (näit. O. Lutsu "Kevade"), loomajutt (näit. E.Th. Seto-ni "Lugusid loomadest", J. Londoni "Valgekihv") ning luule (näit. S. Mihhalkovi, R. Parve, M. Kesamaa ja E. Niidu lastevärsid)", et "laste- ja noorsookirjandus kui iseseisev kirjandusharu tekkis alles 19. saj." ning "varasema aja teoseist on töötluste kaudu noorsoo luge-misvaraks saanud eeposi". ENEKE-se põhjal jääb lastekir-janduse mõiste lastele käsitamatuks, pole kirjandus-teooriaga osas kõiges usaldusväärne ning ei rahulda see-gi, et arvukate näidete hulgas nii vähe on viiteid ees-ti lastekirjandusele.

"Kes on kes..." saatesõnas on A. Jaaksoo definit-sioonina omaks võtnud ja tema sõnul "rahvusvahelisse ringlusse läinud" Frankfurdi (SLV) Goethe-ülikooli noor-sookirjanduse instituudi rajaja ja juhataja Klaus Dode-neri mahukas leksikonis oleva pikema, kirjeldava määrat-luse, mille järgi laste- ja noorsookirjanduseks arva-takse otseselt laste ja noorte tarbeks kirjutatud teks-tid, samuti kõik teosed, mida lapsed ja noored loevad,

kaasa arvatud igasugused ajalehed, lisaks film, televi-
sioon jm, lõpetades rahvaluulega. K. Doderer jätab mõis-
te sisu ja mahu piirid täiesti avatuks, on seda mujalgi
toonitanud, et "ei pea laste- ja noorsookirjandust mingi
eriti selgepiirilise kirjanduse liigiks. See on osa
üldisest kirjandusest" /22/. A. Jaaksoo ise on samuti
varem välja pakkunud praktiliselt täiesti avatud defi-
nitsiooni, märkides, et lastekirjandus on "kirjandus,
mis on määratud nii lapsele endale kui ka täiskasvanu-
le" ning rõhutab, seda küll põhjendatult, et mõlemad
"peavad temaga kokku puutudes saama tõelise kunstilise
elamuse" /23/.

"Mis" on probleemiks teistegi rahvaste juures.
Nõukogude esindusliku "Laste entsüklopeedia" esimeses
ja teises väljaandes koguni puudub märksõna 'lastekir-
jandus', kolmandas väljaandes märgitakse, et lastekir-
janduseks "nimetame raamatuid, mis spetsiaalselt laste-
le kirjutatud, samuti raamatuid, mis kirjutatud täis-
kasvanutele, aga loetakse lastepärasteks" /24/. "Lühi-
keses kirjanduslikus entsüklopeedias" arvatakse laste-
kirjanduse hulka ilukirjanduslikud, teaduslik-bellet-
ristlikud ja populaarteaduslikud teosed, mis spetsiaal-
selt lastele kirjutatud /25/. Oppevahendiks soovitatud
"Vene lastekirjanduses" (M 1972) vaatleb toimetaja F.I.
Setin lastekirjandust osana ilukirjandusest, arvestab
seejuures eriliselt didaktilisi aspekte, ning jagab las-
teraamatud kolme gruppi: spetsiaalselt lastele kirjuta-
tud üldharivalt kasvatuslikud teosed, algselt täis-
kasvanutele kirjutatud, kuid jõudnud laste lektüüri,
ning rahvaluuleteosed.

Spetsiaalse suunitluse, probleemiasetuse, aineva-
liku, vormi, eesmärgi jm aspekte on rõhutanud uurijad
mujalgi /26/, arvestanud eelkõige kirjanduse kui kunst-
nähtusega, kuigi märkimata ei jäeta; et laste- ja
noorsookirjandus on tähendusrikkalt kasvatusliku funktsio-
niga.

Soomlased, kes 1978. a asutasid Tampere oma noor-
sookirjanduse instituudi (II maailmasõja järel on maa-
ilmas rajatud terve rida rahvuslikke laste- ja noorsoo-
kirjanduse instituute) arvestavad lastekirjandust sün-
teetilise kunstinähtusena. J. Mäenpää, kellelt on Soome
esimene mahukas uurimus "Sata vuotta sadun ja
seikkailun mailla" (Helsinki, 1958), lähtub omaenese
laste ja õpilaste lugemusjärjest - muinasjutud, lood
lastest, lasteajakirjad, seiklusjutud jne -, annab üle-
vaate soomekeelse lastekirjanduse nimekamatest esinda-
jatest, kuid libiseb mööda teoreetilisematest probleemidest.
"Nuorten Kirja" rühmituse kahekümnendaks juubeliks
ilmunud I. Lappalaineni toimetatud artiklite kogumikus
"Nuortenkirja Suomessa ennen ja nyt" (Porvoo, 1966) on

nende lastekirjanduse ajalugu valgustavate artiklite kõrval käsitlusi ka kriitikaloost ning uurimustest (seda mujaltki maailmast), kuid otse teooria alale ei minda. I. Lappalainen oma ülevaateraamatus "Suomalainen lasten- ja nuortenkirjallisuus" (Tapiola, 1976) arutleb kohe algul "mis"-probleemi üle, järeldades, et lastekirjandus on "erityisesti tätä ikäkautta varten kirjoitettua tai aikuisten kaunokirjallisuudesta kasvaville vartta vasten valittua tai kasvavien itsensä siitä omaksu-maa kirjallisuutta" /27/. Seejuures tõmbab ta 9. eluaastaga piiri laste ja noorte kirjanduste vahele, kuigi arvestab, et piir pole igal üksikjuhul absoluutne ning noorte ja täiskasvanute kirjanduse vahele piiri vedada on tarbetu. Küll aga loeb I. Lappalainen oluliseks lapse loomuliku arengu ja keeleomandamise etappe, mida peab arvestama ka kirjandus ise. Lastekirjanduse rühmitamisel jälgib ta vaate- ja pildiraamatuid, laste enesete salme ja lugusid, muinasjutte, aimekirjandust, lastelehti, koomikseid jm, kusjuures lisab, et tänapäeval on lastekirjanduse väljal märgatava koha haaranud raadio, TV ja filmide käsikirjad. I. Lappalainen jätab arvestamata aabits- ja lugemik-tüüpi väljaanded.

Ulla Lehtonen oma põhjalikus raamatuajaloolises uurimuses "Lastenkirjallisuus Suomessa 1543-1850" (Tampere, 1981) peatub sissejuhatuses "mis"-probleemil erinevate maade uurijate põhjal ning peab oma uurimuses lasteraamatuks "painettua sanalista julkaisua, jonka nimiölehdeltä tai muusta yhteydestä käy ilmi, että se on lapsille tai nuorille osoitettu. Näiden kirjojen muodostamaa yhteistä ryhmää nimitän lastenkirjallisuudeksi" /28/. Lastekirjanduse hulka arvab U. Lehtonen nii ilukirjanduse kui ka aimekirjanduse, aabitsad, lugemikud ning need õpperaamatud, mis olid mõeldud noortele koolivälisekski kasutamiseks, rahvaluule (uurimuses piirdub teemast olenevalt küll trükitud raamatuga), pildiraamatud, lastelehed.

Raadioloengus 21.11.1981 rõhutas Maija Lehtonen, et lastekirjanduse lähem uurimine on maailmas juba tehtule vaatamata alles algusjärgus ning sellest olenevalt "rajoja ja sisältöä ei ole yleispätevästi määritetty" /29/. Lastekirjanduse uurimustes eeldas ta enam ajas konkreetse lugejaskonna arvestamist, suurema tähelepanu omistamist laste- ja täiskasvanute kirjanduse suhetele, kuna lastekirjanduses peegelduvad oma ajastu kasvatuses eesmärgid ja võtted, ideoloogia ja kõige selle kriitika, seega vanema lastekirjanduse sisukamat mõistmist, mis kõlas mõtteka programmina tulevikule, kus võidakse tugineda senisest ulatuslikumatele, sügavamalt ja ka laiemalt haaravatele eeltöödele. Tulevikku vaatava programmi jõuti ka Soome Lastekirjanduse Instituudi kolmandal aastakoosolekul 1980. a. /30/, kus mitmed sõ-

navõtjad (P. Lyly, J. Anttila jt) on eriliselt toonitanud sõnakunsti osa ja tähenduse jälgimist, vaatamata mööda ka pelgalt ajaviitelisest, kuigi omaette küsimuseks võib olla, kas ajaviiteline on või ei ole kunst.

Hajuva määratluse lastekirjandusele annab P. Mättila kirjandusteaduslike terminite leksikonis, mille järgi see on laste "vastaanottokykkyään ja mieltymyksiään ajatellen kirjoitettu kaunokirjallisuus; mukaan voi liittyä sekä kasvatuksellisia että puhtaasti lukemisiin-toa ja -viihtymystä korostavia tavoitteita" /31/.

Lastekirjanduse üldist kujunemist ja arengut, loakaalseid olusid jm arvestavalt on Ulla Lehtoneni määratlus ja haare teadaolevatest uurimustest hõlmavam ja objektiivsem ning andis arvestatavat tuge ka eesti lastekirjanduse kujunemisloo käesolevale käsitlemisele.

Rahvaluule on kõigi rahvaste juures olnud ja on lastekirjanduse tähtsaks osaks ja rikkaks aluseks, mis eestlaste kultuuriloo seisukohalt on eriliselt oluline. Käesolevas töös antakse lastekirjanduse vaatepunktist lähtuv ülevaade meie rahvaluulest, paratamatult põgus, kuna rahvaluule ja lastekirjandus on mahukas teema eraldi monograafilisele uurimusele.

Paljud uurijad (meilt ka R. Krusten) on jätnud aabitsad-lugemikud kõrvale lastekirjanduse vaateväljast. Uusimat aega ja siin lasteraamatute rohkust arvestades võib kõrvalejätmist mõista, kuid arenguloo varasematel perioodidel on need olnud (arvestades meie oludes veel laialt levinud koduõpetust) olulisteks raamatuteks laste lektüüris ka väljaspool klassituba.

Käesolevaga on püütud esmakordselt võimalikult mitmest tasandist lähtuvalt lähemalt jälgida eesti lastekirjanduse kujunemist ja arengut 1917. aastani kirjandusloo üldise protsessi taustal. Teismelistele adresseeritud noorsookirjandusest saab meie oludes teatud määral rääkida käesoleva sajandi algusest alates ja nii on käesolevas piirdutud üldiselt mõistega lastekirjandus. Töö käiku raskendas kogu eesti lastekirjandust hõlmava bibliograafia puudulikkus, paljude teoste täpsema adreessaadi määratlematus, retseptiooni puudulikkus jm. Lähemalt jälgitakse eesti lastekirjanduse tekkimise ja varasema kujunemise perioodi, mitmesuguseid mõjuvälju ja valitsenud tendentse, tõstetakse välja esileküündivamad autorid ja vaadeldakse nende loomingut lastele, osutatakse kriitikale, et näha seda vundamenti, millele sai tugineda 1920ndatest aastatest alates juba hoopis nõudlikum ja kunstiväärtuslikum lastekirjandus.

I. RAHVALUULE

Eesti kultuuriloo väga oluliseks koostisosaks on rahvaluule. Rahva kollektiivse traditsioonilise vaimse kunstiloominguna on rahvaluule tekkinud ja levinud suuliselt ning peegeldab oma tekkimise ja levimise keskkonda. Meie esivanemad on austavalt suhtunud oma rahva loomingusse, on seda hoidnud ning põlvest põlve edasi kandnud, sest -

Igav on olla iluta,
hale olla laalemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuga elada!
Ma ise ilu tegija,
rõõmu kalli kandija.

Rahvaluule ja lastekirjandus on olnud ajast aega omavahel väga tihedasti seotud ning folkloor on kõigi rahvaste juures olnud ikka lastekirjanduse tähtsaks osaks, rikkaks aluseks ja allikaks. Rahvaluule loojad ja traditsiooni hoidjad on lapsedki. Nende hulgas on enam tuttavad mitmesugused mängulaulud, liisklugemised, lapsesuulood, naljandid, mõistatused, keerdküsimused jm. Lastefolkloori on Hurda, Veske jt kogudes ning toonased ja tänased rahvaluulekogujad on materjali pidevalt lisanud. Tartu ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule professor (1920-1939) Walter Anderson (1885-1962) organiseeris spetsiaalselt lastelaulude kogumist ning avaldas 1920. aastatel aruandeid. Laste traditsioonilist suulist loomingut on meil aga vähe uuritud /1/.

1. Eesti rahvaluules on rohkesti **lastelaule**, millised käsitlevad paljusid eri teemasid, ainevaldkondi ning probleeme. Sellest olenevalt on lasteluulet täiesti kindlapiiriliselts rühmitada üsna keeruline ülesanne. Lastelaulude hulka tuleks arvata nii laste eneste kui ka täiskasvanute poolt nendele lauldud laulud.

Laialt olid tuntud äiutus- ja hällilaulud, mis on aidanud lapsi rahustada ja magama uinutada. Lauludes on uni ikka olnud isikustatud.

Uni, tule aknast sisse,
kuku, uni, uksest sisse,
astu hälli ääre peale,
lange lapse kulmu peale!

Maga, maga, maimuke!
Uni, tule huilates,
mööda maada möörates,
astu lapse silma peale,
kuku lapse kulmu peale,
viibi väikse voodi'essa!

Äiutus- ja hällilaulud on üldiselt hellitava, sa-
geli ka naljatleva põhitooniga ning neis avaldub hari-
likult vanemate hoolitsus ja armastus lapse vastu. Lau-
dud on lapse sirgumisest ja kasvamisest, lapsest loo-
detakse peatset abilist vanematele. Lauludes peegeldub
aga muregi - last ootab elus palju tööd ja vaeva.

Maga, maga, marjakene,
tudu, tudu, tuvikene!
Sust saab sulasm'e naine,
kasvab karjapoisi naine,
orusta hobusetuoja,
suosta lehma lennutaja,
kesalt karja kieritaja!

Ära kurda, lapsukene,
ära kurda, ära karda,
las sa kasvad, las ülened,
paisud paras ramukene:
üleval on orja õnne,
katusel on orja karja,
sulasme'e suksukene.

Äiutamisel on lauldud selliseidki laule, mis tava-
liselt lastele polnud mõeldud (näit töölaule, isegi
surmaga seotud laule jm). Juba uinuv laps viis ema mõt-
ted argipäevaste tööde ja tegemiste juurde. Laps tajus
meloodiat ja rütmi, tunnetas ema juuresolekut ja uinus
rahulikult. Nii on rahvalaul lapse ellu tulnud väga var-
rakult, enne veel, kui laps kõneldagi oskas.

Kindlailmeliseks rühmaks on mängituslaulud, mida
esitati last põlvedel (kätel) hüpitades. Seejuures tehti
koos lapsega mõnesuguseid tegevust imiteerivaid lii-
gutusi. Tänapäevani on tuntud mitmesugust sõitmist-lii-
kumist saatvad ja matkivad laulud: "Sõit, sõit, sõtsele",
"Kuts läks karja", "Tii-tii, tihane" jt. Mängituslaulu-
de abil aidati unustada valu, mis esimeste iseseisva-
te sammudega ikka kaasnesid. Analoogilisi laule esitati
ka siis, kui laps oli tõsisemalt haige.

Varõsõlõ valu,
harakalõ halu,
mustalõ tsirgõlõ muu tõbi,
latse jalg saa terves.

Varesele valu,
harakale haigus,
muule linnule muu tõbi,
kivi külge, kännu külge,
hobustega tulge, härgadega mingu,
vinna-vänna väravast,
iga nelja tuule poole!

Lastele enestele on enam iseloomulikud mitmesugu-
sed mängudega seotud laulud ja vastavad liisklugemised,
sõnamängud jm. Siis, kui kodudes veel leiba tehti,

oli laiemalt tuntud:

Tee pätsi, kasta kokku,
sili sealihaga,
kasta kanamunaga!

Pane ahju supsti!
võta välja lipsti!
söö ära nämm-nämm!

Mängulaulud on tihti humoristliku põhitooniga.

Oiu-roiu-rotil pulmad,
hiire tütar sai mehele,
nirgi nooremale pojale;
sel olid uhked pulmalised:
kukk tuli kullast kannustega,
kana kardapõllega,

tihane tinareega,
vares vaskisaabastega,
harakas haakooga,
hunt tuli uue vankriga,
karu kahe trummiga.

Lapsed on mänginud "Lambamängu", "Kapsamängu", "Kassi ja hiire mängu" jt, mis tegelikult on enam iseloomulikud noorukitele. Laulude kõrval oli arendatud mängudes oma osa ka tavalisel kahekõnel ja nii olid need mängud nagu algelised näidendid. Dialoogile on rajatud ka omalaadsed kindluse või julguse proovimise mängud.

Mõtsan kävet?

Kävi!

Sutt näiet?

Näi küll!

Pelksid kah?

Es pelga!

Egas' sa võltsi?

Es võlsi!

(Nüüd puhus küsija vastajale näkku. Kui pilkusid silmad, siis oli valetanud.)

Eriline koht rahvaluules on rahvakalendri tähtpäevadega seotud lauludel-mängudel (mardid, kadrid, vastlad jm).

Mängudele (kullimäng, peitus ehk trihvaa jt) eelnesid liisklugemised. Viimased pole laulud sõna otseses mõttes ja lauldes pole neid enamasti ka esitatud, kuid oma ülesehituselt on need lähedased rahvalauludele. Liisklugemised pakuvad sisult sageli ootamatuid seoseid, mis on tekkinud lastele iseloomuliku sõnamängu tulemusena.

Eines Tages tahtsin minna
auf die Strasse kõndima,
aber vaevalt sain ma sinna,
kam die Mutter luuaga.
Einz, zwei, trii,
sina oled mängust prii!

Entel-tentel, tikatei,
vuhtse kindel, rannatäi!
Entel nood, kiisa prood,
virrak, virrak, tumes tood.

Üldtuntud on algustähe kordamisele rajatud sõnamängud:

Paar päeva pärast paasapühi
palusid paar punase peaga poisikest:
"Pai papa, pane paadile punased purjed peale!"
Papa pani paadile punased purjed peale.
Poisid purjetasid paadiga Peipsile.

Laste omavahelisi suhteid peegeldavad mõnети nimesõimul põhinevad laulud-lugemised.

Villem vinti, lambakonti, pesi pütti, tappis kassi. Isi ta oli hirmu täis, ja kassi saba oli karvu täis.	Mihkel-kihkel, kitsehabe, puhkal-puhkal, punahabe, suur Mihkel suitsuhabe, Vana Mihkel vaiguhabe, pisike Mihkel piimahabe!
---	--

Mängituslauludenagi tuttavad on mitmed laste mängulaulud, milles on imiteeritud vanemate töid-tegemisi, aga samuti lindude ja loomade liikumist, hääliitsusi jm, mis kõik on aidanud lastel mõtestada ja järk-järgult sügavamalt mõista ümbritsevat maailma.

Kiri küit, kiri küit, vaole, vaole! Laisk, laisk!	Tüdruk, tüdruk, too piitsk, too piitsk! Plaks, plaks!
---	---

Huvitava rühma lastelaulude hulgas moodustavad ahellaulud, mõllistest vanimate hulka kuulub "Kits kile karja". Mitmed ahellaulud tüübid on lõputa, moodustavad nõ ringi, näiteks "Too vett!"

Elu tõsisemat palet peegeldavad karjaselaulud, mis küll vaid teatud osas kuuluvad lastelaulude hulka (enamasti oli huntide jm tõttu karjas ikka vanem inimene).

Lastelaulud on tihti rajatud absurdile (liisklugemised, nimesõim jm). Vormiliselt on lastelaulud hoopis vabamalt üles ehitatud kui muud laulud. Tavalise 8-silbilise värsirea asemel on enam 6- ja 4-silbilisi värsse.

2. Rahvajutud - muinasjutud, muistendid, naljandid jm - on üle aegade olnud laste hulgas populaarsed. Mõõdanikus arvestasid rahvajuttude jutustajad kuulajaid ja kui nende hulgas oli lapsi, siis jutustati harilikult lugusid targast ja osavast karjapoisist, töökast ja tublist vaeslapsest, lindudest ja loomadest, samuti kombeloolisi ja ka usulise varjundiga lugusid. Lastele on jutustatud kuulekuse taotlemiseks ja hirmutamiseги mõttes jutte kolumatsidest ja kollidest. Hoolimata sellest olid lapsed ikka rahvajuttude kõige hoolsamad kuulajad ja traditsiooni kandjadki.

Eestlaste hulgas on populaarsemad muinasjutud vaeslapsest, õelast peretütrest ja kurjast võõrasemast, rik-

kast ja vaesest vennast, tugevast poisist Matsi poeg Matsist, Kaval-Antsust ja Vanapaganast, hundi ja rebase lood jt. Eesti muinasjutud on selgesti tuntavalt talupoeglikud ja peegeldavad paljudes üksikasjades orjaaegse küla elulaadi, isegi kuningad ja printsessid käituvad ning toimivad üsna talupoeglikult. Põrgut ja vanakurja on eestlased oma muinasjuttudes väga ilmekalt mõisa eeskujul kujutanud. Muinasjuttudes olevad imed, salapärased seiklused, üleloomulikused jm võivad esimesel hetkel lastelegi tunduda ebausutavatena, kuid laps mängib kaasa, märkab peagi, et tegelikult on kõik argieluga tihedalt läbi põimitud ja muinasjutuline on väga õnnestunud kunstiline võte. Muinasjuttudes avaldub rahva sajandite jooksul kogutud elukogemused ja kollektiivne elutarkus. Nii jääb robustne füüsiline jõud ikka alla terasele mõistusele, kurikaval rebane kaotab arukale siilile, rumaluhke peretütar saab ränga karistuse ja õnne pärib vaeslaps, kes toimis inimlikult, mõisnikud, ahned kaupmehed jt kaotavad hoopis targematele sulastele, karjapoistele, kes ausamad, korralikumad, lahkemad, arukamad, ei pea paljuks vaeva, et tulla võitjaks elu kõige keerulisemates olukordades.

Täenduslikku koduloolist haridust pakkusid lastele muistendid.

Sõnaosavad, teravmeelsed ja vaimukad naljandid on läbi aegade olnud populaarsed nii laste kui täiskasvanute hulgas.

Küllaltki iseseisva rühma moodustavad nn. lapsesuulood. Ühelt poolt väikelaste keelekomistused, mõttevääratused, analoogiad jm sündinud ütlemised-järeldused, mis sageli jäävad kitsalt peretraditsiooni ("Ema, pane suur tuli põlema. Ma ei näe, missugune sõrm mul valutab!"); "Mis on paradiis?" - "No seal on õunu, apelsine, ploome..." - "Aa, nüüd ma tean. See on kom-pott!"), teiselt poolt kooliealiste juba teadlikult seatud pilalood, sõnamängud, nupukuseproovid, ka pilt- ja arvmõistatused jm, mis sageli absurdid, kuid laste hulgas eriomaselt tähendusrikkad ning levivad laialdaselt suulises traditsioonis. Soome algkooliõpilaste lugude põhjal U. Lipponeni toimetatud ja kommenteeritud "Kilon poliisi ja muita koululaisjuttuja" (1987) pakub väga huvitava ülevaate tänapäevastest lapsesuulugudest. Meil seisab sedalaadi materjali kogumine ja uurimine alles ees.

3. Rahvaluule lühivormid on põlvest põlve olnud laste elukoolis tähtsal kohal. Vanasõnades väljendub rahva elutarkus ja tarkust on lastele terviklike poeetiliste otsustuste kaudu praktiliselt iga eluavalduse kohta väga heas sõnastuses edasi antud. Sisult on paljud va-

nasõnad küll üsna ranged keelud-käsud, kuid tänu heale sõnastusele mõjusid soovitude ning kindlate elureeglitenä. "Tarkus ei küsi leiba, vaid annab leiba" - ja arukate ning tarkadena on vanemad oma lapsi ikka soovitud näha. Küllalt olulise tähendusega selles vana-rahva lastekoolis on ka kõnekäänud, mis piltlike väljenditena on kõnet ilmetanud ning mõttele tabava tähenduse andnud ("Poisi püksid sõeluvad püüli", "Poiss, sa räägid nii, et suu suitseb"). Tarkuse suurkooliks lastele oli mõistatuste lahendamine. Nõudis omajagu taibukust, et üsna vabalt valitud tunnuste alusel ära mõistatada, millest või kellest on jutt. Mõistatuste ja mitmesuguste keerdküsimuste andmine-lahendamine oli ja on nüüdki populaarne noorema, aga keskmisegi kooliea hulgas. ("Alasti mees, riided kõhus?"; "Kuhu poole lendavad kõik linnud?"; "Mitu hernest läheb toopi?"). Tuntud on ka mitmesugused mõistatuslaulud ("Mul oli kodu kümme poega...").

Rahvaluule õpetlikkus ja kunstiväärtus on igipüsiv. Kreutzwaldi muinasjuttude ilmumise järel sai meil alguse muinasjutukogude trükis avaldamine, mis rahvaraamatutena ulatusid lasteni ning peagi omandasid muinasjutud kindla koha otseselt lasteraamatutes. Rahvalaulude levik sel teel on olnud enam kui tagasihoidlik, seda paraku tänapäevalgi. Raske on üle hinnata rahvaluule mõju meie lastekirjanduse kujunemisloos, sest paljud nimekad laste kirjutatud ja kirjutavad kirjanikud on rahvaluulele tuginedes kirjutanud lasteraamatuid, mis kuuluvad meie lastekirjanduse klassikasse (Kitzbergi, Lutsu, Söödi, Enno, Ansomardi, Lattiku, Parijõe, Hindrey, Tigase, Raua, Perviku jpt looming).

II. ESIAEG. KUNI 18. SAJANDI LOPUNI.

1. Varasemad eestikeelsed tekstid. Kirjandus eeldab kirjaoskust. Eestlaste mõningane kirjaoskus ulatub eeldatavasti esimesse aastatuhandesse. Kaubanduslikke side-meid arvestades on 11.-12. saj eestlastest kaupmeeste hulgas olnud kindlasti kirjaoskajaid. 13. sajandist teame mitmeid käsikirjalisi raamatuid (Läti Henriku kroonika, Liber Census Daniae jt), milles eesti nimesid, kohanimedid, eestikeelseid sõnu ja üksikuid fraase. Kirjapanejateks on muulaste kõrval olnud ka eestlasi (Wesselin jt).

13. saj algas ristiusu pealesurumine mõõga abil

ning eestlaste pärisorjastamine saksa ja taani feodaalide poolt. Kui anastusperioodi algul vallutajad ilmutasidki mõnesugust huvi eestlaste ja nende keele vastu, siis peagi see rauges. Ühiskonnas valitsevat materiaalist jõudu omav klass sai ühtlasi ka valitsevaks vaimseks jõuks 17. Ristiusu levitamine kulges ähvardava mõõga all üksnes ladina keeles, kusjuures kohalikud pidid palveid vaid mehaaniliselt kordama. Baltisaksa feodaalide poolt orjastatud ja õigusteta eestlaste oma kultuuri arengut tõestav kirjasõna oli järgnevatel sajanditel mõeldamatu. Jäi vaid suuline traditsioon (rahvalaulud jm), mille tegelikku rikkust hilisemad arvukadki üleskirjutused ometi täies ulatuses ei suuda peegeldada.

Mõningad muudatused hakkasid toimuma 15. saj seoses humanismi ideede ulatumisega Baltikumini. Lääne-Euroopas alanud katoliku kiriku reformimisega seostub rahva keele arvestamine kirikuteenistuses. Üha enam sai tõhusama usupropaganda eelduseks preestrite eesti keele oskus (Tallinna dominikaanlaste kloostriis ongi sel ajal olnud juba eestlastest munki) ning hädavajalikud usulised tarbetekstid eesti keeles.

Teadaolevalt esimesed eestikeelsed terviklikud tekstid (palved "Pater noster", "Ave Maria" ning "Credo") on kirja pandud a 1524-1530 Kullamaa käsikirjalises vakuraamatus. Kaudsetel andmetel Saaremaa eesti keelt oskav piiskop on juba a 1517 avaldanud trükis eestikeelse katoliku katekismuse.

Kirjaoskuse üldisema leviku tagab kool. Esimesed koolid eestlaste aladel rajati 13. saj toomkirikute ja mõnede kloostrite juurde. Kuigi ristiusu leviku nimel on päris sunniiviisil neisse värvatud mõningaid eestlasi, olid koolid valitseva klassi esindajatele kirikumeeste ettevalmistamiseks. 15. saj rajati mõned ladinakeelsed linnakoolid, kuid linna alamrahva hulgas olevatest eestlastest on vaid üksikuid pääsenud haridusele lähemale.

2. Luterlik reformatsioon ja esimesed eestikeelsed katekismused.

Luterliku reformatsiooniga, mis Baltikumis püüdis algul tuge saada lihtrahvalt, algas koolihariduse ja raamatu levitamisel mõnesugune elavnemine. Luterlus kuulutas inimeste võrdsust jumala ees ja sellest tulevalt oli kaasatulejaid rohkesti. Teiselt poolt, reformatsiooni ebalvalt ja eitavaltki suhtuva valitseva klassi tegevus ajendas rahutusi eestlaste hulgas. Luterlus allutas Baltikumis end peagi aga valitsejatele ja eeldas koguduse liikmeilt kuuletumist võimule. Oma õpetuse levitamise rajas luterlus siiski rahvakeelsele kirikuteenistusele, kasutas aktiivselt trükisõna ja

pööras tähelepanu koolidele linnades. Kui katoliikliku perioodi ajal oli rahvahariduse mõte peaaegu et võõras, siis luterlus tõi oma ideoloogiaga uued vaated haridusele, kuid nende realiseerimine kohapeal kulges väga aeglaselt.

Usupuhaustuse tõhusama teostamise ja kohalike rahvaste teadlikuma kaasatõmbamise nimel trükiti 1525. a. seni teadaolevalt esimene eesti- (ka liivi- ja läti-) keelseid tekste sisaldav raamat. Trüki hävitamise tõttu pole sellest luterlikust käsiraamatust seni leitud ühtki eksemplari.

M. Lutherile oli rahvaharidus ennekõike vaid usu-line haridus, mis avaldub ka tema "Saksa missas ja jumalateenistuse korras" (1526), kus esitas katekismuse idee. Selle realiseerib ta 1529. a, mil ilmusid nii suur kui ka väike "Katechismus". Viimast pidid just lapsed põhjalikult tundma.

M. Lutheri katekismus oli ilmselt eeskujuks Tallinna Niguliste kiriku õpetaja S. Wanradti alamsaksa-keelsele katekismusele, mille eesti keelde tõlkis Tallinna Pühavaimu kiriku eesti jutlustaja J. Koell. Wanradt-Koelli katekismus ilmus 1535. a, kuid selle müük keelati "vigade" tõttu. Säilinud on antud raamatust vaid 11 lehe fragmendid.

Eestikeelsete usuliste tekstide tõlkimisega on tegeldud Tallinna linnakooliski (Hans Susi jt). 1554. a ilmus Lutheri katekismuse lõunaestikeelne tõlge (tõlk Tartu Jaani kiriku eesti jutlustaja F. Witte), kuid säilinud seda pole. Tallinna rae protokollide, päranduste nimekirjade jm põhjal ilmneb, et 16. saj on käibel olnud mitmeid "mittesaksa" (eesti) keeles katekismusi - 1576. a on Tallinnas vaesele koolipoisile Michael Slachterile koguni ostetud "mittesaksa" katekismus /2/.

Liivi sõja tulemusena läks Lõuna-Eesti katoliikliku Poola ülemvõimu alla. Rekatoliseerimisel kasutasid jesuiidid kohe edukalt eesti keelt ning juba 1585. a trükiti Vilniuses eestikeelne katekismus, mille järgi on oletatavasti lugemist õppinud paljudki eestlased /3/.

16. sajandi eestikeelsed raamatud pole säilinud. Küllalt oluliseks põhjuseks seejuures on orduriigi lagunemise ja Liivi sõjaga kaasnenud võimuvõitlus Liivimaa pärast. Vallutuste käigus on luterlik Rootsi, roomakatoliku usku Poola ja kreekakatoliku usku Venemaa olnud sallimatud teist usku väljendava kirjasõna vastu.

16. saj. võimu- ja ideoloogilises võitluses Liivimaal on võitlevad pooled senisest hoopis enam tähelepanu pööranud kohalike rahvaste usulisele kasvatusesele ning pidanud sellesuunalist haridust juba lapsepõlvest peale määravaks. Keskse koha

selles protsessis omandas katekismus. Kui Saksamaal oli väike katekismus kindlalt lastele määratud, siis Liivimaal on sel perioodil katekismust õpetatud kirikuis nii täiskasvanuile kui lastele.

3. Esimesed aabitsad. Lugemisoskuse omandamine algab a-st - tähestikust ja aabitsast. Enne trükitud aabitsaid olid Lääne-Euroopas kasutusel laudsed aabitsad - puutahvlid, millesse oli sisse lõigatud, põletatud või peale kirjutatud tähestik, mõned silbid veerimiseks ning lugemiseks mingi palve või käsk. Kuidas kirjutama õpetati, me täpselt ei tea. Pärast trükikunsti leiutamist trükiti tähestik jm üksikule lehele, mis kleebiti siis lauakesele. Laudseid aabitsaid tunti ka Eestis. 1575. a pärineb teade, et Tallinna linnakooli vaesele koolipoisile on rae kulul ostetud laudne aabits /4/.

Mõningate koolide olemasolu eestlaste aladel 16. saj lubab arvata, et lugemaõpetamiseks vajalikke aabitsaid pidi olema. H. Treumanni, V. Milleri jt raamatuajaloolised uurimused lubavad küllalt suure tõenäosusega väita, et käibel ongi olnud mitmeid aabitsa-tüüpi lauakesi või lehti või... Nende päritolu üle on aga väga raske otsustada, sest kohapeal puudus trükikoda.

Rootsi ülemvõimu kindlustumisega algab luterliku kiriku intensiivsem tegevus, kusjuures katekismuse õpetamine kogudusele saab oluliseks nõudeks kirikuõpetajale. Viimane pidi katekismust nii ette lugema, et kogudus saaks korrata ja seega pähe õppida. Sellega ühenduses tekkis kirikuõpetajate abilise - köstri - vajadus, kelle ülesandeks seati tuupimine sel ajal, kui õpetaja ise tegeles armulaualistega. Kirikupeade arvates võinuks köstriks olla ka paluda ja laulda oskav talupoeg. Mõisnike vastuseisu tõttu (keeldusid andmast palgamaad) polnud 17. saj lõpuski veel kõikides kihelkondades köstrit ametisse seatud. Köstrikool tollal oli üksnes katekismuskool, kusjuures vaid üksikud köstrid on osanud lugeda ja kirjutada /5/. Seega oli tegevus formaalne, pelgalt kuulamisele rajatud ning lugemaõpetamist ei taotletudki, kuigi soovitati ja viidati aabitsalegi.

Eesti esimese trükitud aabitsa avaldas piiskop J. Jhering 1641. a, mis pole aga säilinud. Kaudsetel andmetel on selle võimalikuks eeskujuks olnud rootsi-lapikeelne "ABC Book" (Upsala, 1638) /6/. Tallinna trükikali Adolph Simoni raamatute nimestikus a 1672 leiame lisaks aabitsale ka "Ein Eestnische Vocabel"-nimele väljaande, mida ühelt poolt peetakse suuremaks eestikeelseks aabits-lugemiku tüüpi väljaandeks /7/, teiselt poolt aga H. Göseckeni eesti keele õpikuks /8/, mis tundub ka reaalsemana.

Trükikodade rajamisega Riiga, Tartu ja Tallinna

hoogustub kirikukirjanduse avaldamine kohapeal. Ilmuvad Stahli, Rossihniuse jt käsiraamatud (katekismused kuuluvad nende koosseisu) ja 1637. a H. Stahli "Anführung zu der Estnischen Sprach", esimene eesti keele õpik, mis ühtlasi paneb pikaks ajaks aluse eesti keele saksa-pärasele kirjaviisile.

4. Koolide kujunemine. B.G. Forselius. Ei muulaste poolt koostatud ja avaldatud eestikeelne kirjasõna ega Rootsi riigi kirikuseadus, mille järgi kirikuõpetajad ja köst-rid pidid koguduse liikmeid lugema õpetama, too esialgu eestlastele hariduse andmises märkimisväärset muudatust. Alles 17. saj lõpul oli Liivimaa riigimõisates koolide rajamiseks midagi ette võetud ning Liivimaa maapäeval nõudis kindralkuberner juba kindlamalt koolide loomist kirikute juurde /9/. Lõuna-Eesti aladel rajatigi 1688. a ülalt tulevate käskude järgi kihelkonnakoolid Kambjas, Nõos, Otepääl, Põlvas, Sangastes, Rõuges, Urvastes, Harglas, Paistus jm /10/. 17. saj lõpuks oli Eesti alal küll juba 41 kooli, milles õppis aga vaid 800 last /11/. Rüütelkonna ja mõisnike vastuseisu tõttu jäi sel perioodil Põhja-Eestis koolide rajamine praktiliselt teostatamata, välja arvatud Harju-Madise ja Risti, kus pastori-riks oli J. Forselius ja kuhu kuningas Karl XI korraldusel olid rajatud koolid.

Täendusrikka murrangu hariduse andmisel, kooli-võrgu kujunemisel ja parema õppekirjanduse loomisel viis läbi **B.G. Forselius (1660-1668)**, kes oli õppinud Upsala (Turu?) ülikoolis õigusteadust ja tegutsenud kooliõpetaja-jana isa töökohtades. Tegelikku olukorda väga hästi tundes mõistis ta, et koolide rajamine ja hariduse si-sukus eeldab piisavalt haritud kooliõpetajaid. Selle nimel rajas ta Tartu piirimaadel esimese eesti kooli-õpetajate seminari, kus a. 1684-1688 sai hariduse 160 noormeest, kes põhiliselt Lõuna-Eestis tööle asusid ja said rahvakoolide rajajateks.

Kuigi Rootsi riik nõudis rahva lugemisoskust kind-lamate usuliste veendumuste ja seega ka täielikuma kuu-letumise nimel, ei läinud koolide rajamine kergelt. Aad-li vastuseis (töörjale pole vaja haridust, haridus õhu-tab talupoegades mässuvaimu jm) eriti Põhja-Eestis on üldtuntud. Koolimajade ehitamiseks vajalike materjalide andmisest on keeldunud väga paljud mõisnikud, kooliõpe-tajate palgamaaks on paremal juhul eraldatud vähevilja-kas põllulapp ääremail. Talupoegadel enestel puudusid majanduslikud võimalused koguni. Väga suuri raskusi ületades suutsid seminaristid siiski aluse panna rahva-koolide võrgu kujunemisele Lõuna-Eestis. Mitmed semina-ristid on tegutsenud omamoodi rändõpetajatena, peatudes teatud aeg mõnes peres, kus koos käisid ka lähemate pe-

rede lapsed. Lugemisoskuse omandanud on hakanud oma peres teisi õpetama ja nii hakkas kujunema koduõpetus, mis paari sajandi jooksul oli küllalt oluline algõpetuse vorm. Tolleaegne kool oli puhtalt katekismusekool ja koduõpetusegi põhisisuks oli katekismus, mille tundmist kontrollis kirik.

5. 17.-18. sajandi aabits-katekismused. Kooliga ühenduses pani B.G. Forselius aluse lugemaõpetamise kaasaegsemale õppemeetodile (tähtede hääldamine, veerimine silpide kaupa) ning tegi ortograafia uuendamiseks olulisi ettepanekuid. Parandatud ortograafiaie põhinevat B.G. Forseliuse aabitsat (1687?) pole säilinud. Vanimad säilinud eesti aabitsad on trükitud Riias 1694 (põhjaeestikeelne) ja 1698 (lõunaeestikeelne). Neid autorinimeta aabitsaid peetakse keele võrdleva analüüsi põhjal üldiselt B.G. Forseliuse aabitsate kordustrükkideks /12/, kuid veenev on ka autorsusse skeptilisem suhtumine /13/.

Varasemad aabitsad sisaldavad varieeruvates trükikirjades tähestiku, millele järgnesid silbid (et, at, öt ...), seejärel ühesilbilised sõnad (lep, lõm, püs ...) ning silbitatult pikemaid sõnu (öp-pe-ta jt). lugemiseks oli silbitatult M. Lutheri väike katekismus - ris-ti öp-pe-tus-se wiis pä-tük-ki (1694. a aabitsa järgi). Aabitsa lõpul olid araabia ja rooma numbrid ning ladina kirjapildis tähestik. Aabitsa ainsaks illustratsiooniks oli kuke pilt. Kukk ongi jäänud tänapäevani meie aabitsate sümboliks.

Kaudsetel andmetel olevat samal perioodil ilmunud veel J. Benderi ja A. Heidrichi aabitsad /14/. Taani Kuninglikust Raamatukogust on leitud kolm autorinimeta eestikeelset aabitsat, millistest kaks on ilmselt nn. Forseliuse aabitsa parandatud väljaanded a 1741 /15/. 17.-18. sajandi vahetusel ilmunud aabitsa autoriks peetakse /16/ Eestimaa koolide inspektorit ja hilisemat pastorit Johann Hornungit (1660-1715), kellele kuulavaks loetakse ka "Öksä Luterusse Laste Õppetus" (1694).

18. sajandigi aabitsaid on säilinud väga vähe, kuid täiesti kindel on, et neid avaldati, kuna toimisid koolid, üha enam juurdus koduõpetus, ja ka kirik nõudis leerilastelt ning paiguti pruutpaarideltki lugemisoskust /17/. Vanim Tallinnas trükitud aabits (säilinud käesoleval ajal vaid mikrofilmina) ilmus 1786. a /18/.

Tiitlite järgi on 17. sajandi lõpul ilmunud teisi raamatuid lastele - "Ehsti-Mah Wehhemb Lauulo-Ramat, Tallo-Rahwa Kohli-nink Kirko-Lapsede tarbix" 1689, jt -, kuid ennekõike on need katekismused või

kiriku-käsiraamatud, milles katekismusele lisaks kirikulaule ja palveid.

Sisust lähtudes on selle perioodi laste esimest raamatut õigem nimetada aabits-katekismuseks, pealegi kus selline raamatutüüp paari järgneva sajandi jooksul on üldiseloomulik. Kohe tähtede tundmaõppimise ja veerimisoskuse järel algas katekismus. Ristiusu peatükki-de (10 käsku, ristiusust, "Meie isa" palve, ristimisest, armulauast) lugemine ja päheõppimine, kirikulaul ning palved moodustavad tolleaegse hariduse (nii kooli- kui koduõpetuse) sisu ning ennekõike oli tegemist katekismuskooliga. Kirjutamis- ja arvutamisoskust ei peetud oluliseks.

6. Otto Wilhelm Masing (1763-1832) on tinglikult algupärase eesti lastekirjanduse rajaja. Lohusuu eestlasest köstri poeg O.W. Masing, kes pärast Halle ülikooli lõpetamist töötas mitmel pool Eestis kirikuõpetajana, kutsus pastorina inimesi kuuletuma, kuid ratsionalistina mõistis hukka pietismi ja usulist fanatismi, taotles rahva haridustaseme tõstmist, sisukama kirjavara soetamist, kõnekeelt arvestava kirjakeele loomist, tõi kasutusele "õ" tähe. Viljaka kirjamehena avaldas ta kooliraamatuid, kalendreid jm rahvaalgustuslikke teoseid, kirjutas luuletusi, tegi kaastööd ajakirjandusele ja avaldas a 1821-1823, 1825 esimest kaalukamat eestikeelset ajalehte "Marahwa Näddala-Leht".

O.W. Masingu poolt sisukama rahvahariduse nimel koostatud aabits "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahavad luggema õppida" (1795) omab erilist tähendust juba lastekirjandusegi kujunemises. See on esimene eestikeelne aabits, kus leidub ka ilmalikke jutte.

Tähelepanuväärne on juba aabitsa ulatuslik sissejuhatus, milles lastevanematele antakse metoodilisi ja pedagoogilisi nõuandeid, mis põhimõtteliselt arvestatavad nüüdki. Autor rõhutab, et õppimine ärgu olgu karistuseks. Ta ei pea õigeks lapsega riidlemist, karistuse ähvardusel sundimist ning mängu juurest ära-kiskumist. Kuna lapsed tüdivad ruttu, siis pole õige neid liiga kaua aabitsa juures hoida, kuid igal juhul lugema õpetamisega ei tohi viivitada. Õpetamine ärgu olgu käskiv, vaid sõbralik ja lugemine olgu ilmekas, monotoonsust vältiv.

Sissejuhatusesele järgneb lühike aabitsaosa ning esmaseks lugemiseks mõned leheküljed silbitatult õpetliku sisuga lauseid ("Monned oppetused mis sünnib kokko luggeda"). Seejärel on varasemate aabitsatega võrreldes kokkusurutumalt katekismus ja mõned palved. Esimesena on O.W. Masing aabitsa lõppu lisanud numeratsiooni selgituse ja ükskordühe tabeli.

Keskset kohta O.W. Masingu aabitsas omavad "Monned juttokesed" - kaheksa argiolustikus toimuva tegevusega didaktilist lugemispala. Autor on loonud kasvatuslikke sihte arvestavaid elulisi situatsioone, mille põhjal laps peab veenduma valetamise, varastamise, loomadete piinamise jm pahelisuses. Opetusliku suunaga on juba peal kirjad nendele küllaltki lihtsas sõnastuses jutukestele.

"Ei kolba nuuskur olla" jutus leiab pereisa metsast mesilassülemi, kogub selle villavakka ja paneb kambri. Ise aga läheb külast mesipuud otsima. Keelust hoolimata kergitavad peretütred Triino ja Liiso vaka kaant ning saavad mesilaste poolt nõelatud, nii et on mitmeid päevi paistes ja haiged. Jutus "Üllekohtsest warrast ei olle siggidust" mängib poiss varastatud noaga, mis talle aga peast saadik kõhtu läheb. "Kes sõnna kuulmata, saab kahhetseda" kujutab lapsi, kes vanemate keelust hoolimata läksid metsa ja seal eksisid.

Seni ainult katekismust lugemiseks pakkuvate aabitsatega võrreldes on O.W. Masingu "ABD" jutukesed lastele tuttavat elukeskkonda arvestavad, seega usutavad ja mõistetavadki. Autori käsitluslaad on aga rõhutatult moraliseeriv ning arvestab nn. loomuliku karistuse printsiipi - sõnakuulmatusele, keelust üleastumisele jne järgneb kohe karistus, mis võib olla väga julmgi. Masing kutsub lapsi vanemate sõna kuulama ja arvestama, sest siis armastavat neid jumal.

O.W. Masingu aabitsas puuduvad illustratsioonid, vaid tiitellehel on pilt talutarest, kus täiskasvanute ees seisab laps, aabits käes. Oma aja kohta oli antud aabits küllaltki heas eesti keeles, kuid see pole autorit ennast veel rahuldanud ning müümata jäänud eksemplarid on ta koguni põletanud /19/. Teadmata on, miks O.W. Masing oma teisest aabitsast "Täieline ABD-Ramat" (1823) on välja jätnud ilmalikud lugemispalad. Koolide tarbeks on ta avaldanud veel seinaaabitsa koos metoodilise juhendiga (1821), matemaatikaraamatu (1823) ja koolmeistrite jaoks usuõpetuslikke käsiraamatuid.

Eesti kultuuriloos on O.W. Masingul tähendusriikas koht paljudel aladel ning lastekirjanikunagi on ta olnud teerajaja ja uuendaja.

7. 18. sajandi suundumused. Põhjasõja tulemusel liideti Balti kubermangud Vene riigi koosseisu. Kohalik aadel säilitas ja isegi suurendas seejuures oma eesõigusi. Talupoegade niigi väheseid õigusi ahistas süvenev pärisorjus 18. sajandil. Eelneva sajandi lõpus kujunema hakanud koolisüsteem oli sõja keerises peaaegu hävinud. Oma võimu kindlustanud aadel koolidest ei hoolinud, kuna sõja ja katku tagajärjel oluliselt vähenenud tööjõudu tuli sundida mõisamajanduse taastamisele. Ki-

riku püüdlused ennistada katekismuskoolide tegevust jäävad pikka aega võimude poolt arvestamata. Alles 1765. a Liivimaa maapäeva otsusega luuakse alus rahvahariduse süsteemi rajamisele.

Kõigele vaatamata talupoegade lugemisoskus süvenes. Seda tagas koduõpetuse laiem levik ning katekismuse tundmise nõue leerilastelt ja abiellujatelt. Oluulist osa lugemis- ja juba ka kirjaoskuse levitamisel etendas vennastekoguduse liikumine.

7.1. Religioosne kirjasõna. Intensiivset kirjastustegevust hakkas 18. saj algul arendama Eestimaa konsistoorium. Ühelt poolt vajab kirik kiiresti eestikeelseid vaimulikke põhiteoseid, teiselt poolt arvestati religioosse ideoloogia sihiteadlikuma levikuga ja vastavate raamatute jõudmisega võimalikult paljude talupoegadeni.

Tallinnas ilmusid "Uus Testament" (1715, 2. tr 1729), redigeeritud Lutheri katekismus (1721, rida uus-trükke järgnevail kümnendeil) ja "Piibli Ramat" (1739), mis oli oma aja kohta silmapaistvalt kujundatud raamat. Rahvaraamatuna omandas erilise koha "Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat" (1721), milles oli katekismus, evangeeliumid, epistlid, palve- ja lauluraamat. Kodu- ja kirikuraamat aitas kujundada ühtset kirjakeelt ning oli 18. saj kesksemaid lugemis- ja lugema õpetamise raamatuid talupoegade hulgas, kuna "70 aasta jooksul ilmus see 16 trükis, kokku 94 000 eksemplaris" /20/.

Religioosne kirjasõna levikul talupoegade hulgas tuleb arvestada vennastekoguduse mõjualustes piirkondades eestlastest kirjameeste (Mango Hans, Kulli Jüri jt) käsikirjaliste aruannete, vennaste elulugude, tõlgete jm. Eesti jutukirjanduse alged jõuavad trükki samuti hernhuutlikest ringkondadest. Urvaste pastori J. Chr. Quandti (1704-1750) 1737. a ilmunud väikese pietistlike lugude kogumiku tuntum pala on "Se wagga Karjus, Henning Kuse", milles usuliselt ärganud lambakarjuse kaudu innustatakse paremini piiblit lugema. Piiblit populariseeriva sihiga oli ka 1739. a ilmunud anonüümne raamatuke, milles on oma aja kohta heas stiilis dialoog "Hansu ja Mardi jutt" - ilmalikku elulaadi pooldavale Hansule on vastandatud vooruslik Mart, kes mõistab hukka maised lõbud ja kutsub vagale elule.

7.2. Ilmalik kirjasõna. 18. sajandi lõpul hakkas ilmuma juba enam ilmalikke, valdavalt didaktilisi teoseid, mis taotlesid samuti talupoegade kuulekust ülikutele. Raamatute vähesust, aga ka mõne teose levikut ning populaarsust arvestades on neid kindlasti ulatunud lasteni. Teiselt poolt leiame järgnevatel perioodidel otseselt lastele adresseeritud raamatutest analoogilisi lugusid.

7.2.1. Üheks selliseks laiemalt tuntud teoseks on Saaremaa ratsionalistliku mõttelaadiga pastori F.W. Willmanni (1746-1819) "Juttud ja Tegud" (1782, 4. tr 1838), mis põhineb läti ilmaliku kirjanduse rajaja G.F. Stenderi (1714-1796) teosel "Kaunid valmid ja jutud" (1766). Omakorda lähtub see Aisopose, Lutheri jt valmidest, legendidest ja lugudest, ulatudes "1001 öö" muinasjuttudeni /21/.

Willmann on oma raamatusse lisanud 125 mõistatust (lugude õpetusosades ka arvukalt vanasõnu) A. Thor Helle eesti keele grammatikast (1732), olles seega esimesi, kes rahvaluulelist materjali raamatukaante vahel rahvale tutvustas. Mõistatuste lahendamine on lapsi alati innustanud ning olnud vanarahva pedagoogikas ja kodukoolis kesksel kohal.

Rahvalgustuslikke sihte arvestav Willmann on juttude õpetusosades paiguti küllaltki kriitiline ülikute suhtes, kuid jääb siiski kindlalt feodalistliku süsteemi piiridesse. Ta püüab oma sõnastusviisilt lihtsakoelistes lugudes eeskujuks seada jumalakartlikku, usinat, kainelt kaalutlevat ja sõnakuulelikku inimest, taunides samas kadedust, salakavalust, tigidust, ükskõiksust jumalasõna suhtes, alkoholi pruukimist j.m. Teatud osa Willmanni jutte läks rahvajuttudena käibe- le, mis omakorda kinnitab, et nendega olid tuttavad ka lapsed.

7.2.2. 1782. a ilmus ka koduõpetaja, hiljem Tallinna gümnaasiumi professori F. G. Arveliuse (1753-1806) "Üks Kaunis Jutto ja Õppetusse-Ramat" (2. tr 1791, II osa 1787), mis alapealkirja järgi oli määratud lugemist õppinud maalaste heaks ning tugines saksa koolikirjaniiku F.E. v. Rochowi koolilugemikule "Kinderfreund" (1776-1779). Nii võiks seda Arveliuse teost lugeda meie varasemaks lasteraamatukski. Tegelikult pidas Arvelius silmas üldse talupoegi, keda on vaja manitseda kuulekusele ja jumalakartlikkusele, sest nad ei austavat aadlit, olevat laisad ja hooletud. Arveliuse raamatus on lugusid maakerast, õpetusi maaharimisest, karjakasvatusest, koolihariduse ja ametiõppimise kasust j.m, mis vajalikke teadmisi ka pakkusid, kuid domineerima jäid seisuse huvid ja piiblile tuginevad õpetussõnad, mis avalduvad ka algupärasemates juttudes.

F.W. Willmanniga võrreldes hoopis piiratuma maailmavaatega Arveliusele oli Rochowi "Kinderfreund" hästi sobiv, kuna Rochow sisendas talupoegade ja käsitööliste lastele "heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala töötasu ja isalikke kepihoopidega ning teiste selletaoliste mõnusustega, ja seda kõike tol ajal nii

tavalise valgustustegevuse abil" /22/.

Arveliuise teine, otseselt majapidamise, tervis-
hoiu ja üldse elamise õpetusi pakkuv raamat "Ramma
Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat" (1790) on R.Z. Beckeri
"Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute" (1788) mu-
gandus eesti oludele. Seda Arveliuise teost levitas
tasuta 10 000 eksemplaris Tallinna asjaarmastajate
saksa teater, millega kirjutaja oli otseselt seotud.

Talupojaperedesse jõudnud ilmalikumad raamatud
on kindlasti lastenigi ulatunud ning kahtlemata tea-
tud mõju avaldanud. Willmanni ja Arveliuise juturaama-
tutest võetud palade äratrükke leiame alates 1787. a
ka Lindforsside kirjastuse "Eesti-Ma Rahwa Kalendreis".

7.2.3. Kirjasõna laiemas levikus tolelaegses Eestis
ongi oluline osa kalendritel, eriti nende lisadel.
Esimeste eestikeelsete kalendrite (alates 1718. a)
lisad sisaldasid vaid piiblitlugusid. Sajandi teisel
poolel leiame kalendri lisas juba ka ilmalikku luge-
mismaterjali ajaloost, maailmajagudest, avaldatakse
praktilisi nõuandeid majapidamiseks, õpetlikke lugu-
sid (taunitakse näiteks viinajoomist), luuletusi jm.
Katekismuskooli raamatute kõrval on kalendrid antud
perioodil siiski olulised teist tüüpi väljaanded, mis
kindlasti lasteni on ulatunud.

Eestikeelseid ilmalikke luuletusi 18. sajandilt
on vähe ja nende originaalsus enamasti küsitav. Vär-
sivormis teosteski on peamine elamisõpetuse pakkumine
religioosset ideoloogiat arvestades.

Lastekirjanduse kujunemise seisukohalt väärivad
tähelepanu "Eesti-Ma Rahwa Kalendri" sabas ilmunud
luuletused, mille autoriks oli J.G. Schwabe (1754-
-1800), kes tegutses pastorina Põhja-Eestis ja oli elu
lõpul ka kalendrilisa toimetaja.

Schwabe "Lapse uinutamise laul" (1797. a kalend-
ris) on meie kirjanduse varasemaid hällilaule.

LAPSE UINUTAMISE LAUL

Magga, armas poiokenne,
Praego parrem aeg sul käes;
Emma rüppes, tallekenne,
Sul ei hädda ellades.

Emma tiwaga sind kattan
Et sa jääksid kahjota,
Kaenla sees sind kinnimattan,
Et ei külm sind kohhuta.

Ei sa weel nä tööd ja waewa,
Murrest ilma on so meel;
Toidust saad sa iggapäwa
Emma piim sind södab weel.

Mis sa tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees,
Kül sa murret sama ruttad
Muidogi, kui olled mees.

Issa warjul, emma süles;
Mis sind hirmutama peaks?
Kaswa agga mehheks ülles,
Wannematte meleheaks.

Jätta nutto, poiokenne,
Ärra olle rahhota,
Uinu agga, armokenne,
Minno kaenlas maggama!

Suhteliselt rahuldavas trohheilises rütmis luuletus on omajagu emotsionaalne ja annab mõeldava pildi pärisorja tulevikust. Ometi kannab luuletust suisutatv meeoleolu ja kutse rahulolemisele.

Schwabe teine luuletus "Kewwade laulda" (1798) on omamoodi rõõmulaul kevade tulekust, kusjuures viimases stroofis kutsub autor vanu ja noori tööle, maad harima, et vaesusest pääseda. Eesti kirjanduse senises arenguprotsessis väärivad Schwabe luuletused tähelepantu oma ilmaliku laadiga, kuid arvestagem seejuures, et autor talupoegade tegelikku olukorda ei mõista.

Esimesele eesti keelt kasutavale trükis ilmunud raamatule järgnenud kahe ja poole sajandi jooksul ei teki Eestis veel lastekirjandust otseses tähenduses. Eestikeelse kirjasõna autoriteks olid saksa päritoluga kirjamehed, ennekõike pastorid, kes vahendasid neile hädavajalikku kirikukirjandust. Sama tüüpi kirjasõna kasutati kirikule alluvates koolides ning koduõpetuseski, mida praktiliselt pastorid suunasid. Hariduselu sihiteadlikum korraldamine ja eestikeelse ilmaliku kirjanduse kujunemine 18. saj lõpul loovad teatud aluse lastekirjandusele.

III. 19. SAJANDI I POOL

1. Aja- ja kultuuriloolisest taustast. Pärisorjusliku majanduse kriis, talupoegade rahutused, radikaalide üha teravam kriitika balti erikorra suhtes jm eeldasid juba 18. saj lõpul tungivalt olukorra reguleerimist ja uusi reforme. 1802. a koostatud Eestimaa talurahvaregulatiiv ja järgnevad seadused olukorda ei lahendanud. Talupoegade pärisorjusest vabastamine toimus Eestimaal 1816. a ja Liivimaal 1819. a. Talupoeg tunnistati isiklikult vabaks, kuid maa oli mõisniku omand, puudus liikumisvabadus. Maata ja varata talupojad muutusid teorjadeks. Sagedastest talurahvarahutustest tuntum on Pühajärve sõda 1841. a. Olukorrast väljapääsu otsides siirdus palju talupoegi vene usku, lootes saada nn. hingemaad, kuid lootused ei täitunud. Liivimaa uus, faktiliselt teorjust lõpetav talurahvaseadus kinnitati 1849. a, Eestimaa oma 1856. a.

Haridus- ja kultuurielus tähistas olulist murrangut Tartu ülikooli taasavamine 1802. a. Tartusse asutati 1828. a ka õpetajate seminar. Tähtsat osa eesti haritlaste ettevalmistamisel omab Valga seminar (asutatud 1839).

Tartu ülikoolis töötas rida silmapaistvaid teadlasi - G.F. Parrot (füüsik ja esimene rektor), C. Morgenstern (Ülikooli raamatukogu asutaja) jt. Ülikooli kuraatoriks oli Saksamaa "Sturm und Drang" liikumise juhtiva tegelasena tuntuks saanud M. Klinger. Tartu ülikoolis õppisid eesti rahvusliku kirjanduse rajajad K.J. Peterson (1801-1822), F.R. Faehlmann (1798-1850), F.R. Kreutzwald (1803-1882). Faehlmanni algatusel rajati 1838. a Tartu ülikooli juurde õpetatud Eesti Selts, mille teaduslikes toimetistes avaldati uurimusi eesti keele, rahvaluule, kirjanduse, ajaloo jm. aladel. Tartu ülikoolis õppinud Pärnu pastor J.H. Rosenplänter (1782-1846) asutas esimese eestiainelise teadusliku ajakirja "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" (1813-1832). Keelealaste artiklite kõrval on ajakirjas rahvaluulet, kirjanduse käsitlusi, luuletusi jm. Rosenplänter püüdis Pärnus rajada rahvakooli eesti lastele, taotles gümnaasiumi asutamist, kuid ametivõimud neid põhjendatud soove ei arvestanud. Tähelepanu väärrib, et ilma toetuseta avas ta 1814. a oma korteris nn. Eesti Koolmeistrite Kooli. Väga piiratud võimaluste ja vaid mõne õpilasega kodukoolis said hea hariduse mitmed hiljem tuntuks saanud köstrite ja koolmeistritena tegutsenud kirjamehed (A. Holter, matemaatikaõpiku autor, "Beiträge" kaastööline; H. G. Lorenzsonn, "Robinsoni" esimene tõlkija, jt). Väärrib märkimist, et Rosenplänter innustas oma leerilapsi rahvaluulet koguma, avaldas "Kirjutusse-lehhed" (1820) ja aabitsa (1823) ning kombeõpetusliku "Kolilaste seädu" (1844).

Intensiivselt tegeldakse antud perioodil eesti keele uurimisega ühtse kirjakeele nimel. Ülemineku uuele kirjaviisile kindlustas Kuusalu pastori E. Ahrensi "Grammatik der Ehstnischen Sprache" (1843). Olulise tähendusega on Kreutzwaldi, Neusi, Knüpfferi jt tegevus rahvaluule kogumisel ja publitseerimisel.

1806. a ilmus ca 40 numbrit esimest eestikeelset ajalehte "Tarto maa rahwa Näddali-leht", mida toimetasid Kanepi praost J. Ph. v. Roth ja Põlva pastor G. A. Oldekop.

Uute trükikodade rajamisega suurenes oluliselt raamatutoodang ning laiemalt hakkasid levima saksa-keelsete teoste alusel tehtud rahvaraamatud (robinsonaadid, sentimentaalsed lood, samuti kalendrid jm). Sihiteadlikumalt hakatakse koostama ja avaldama kooliraamatuid ning muidki lasteraamatuid. Talupoegade ja

nende lasteni ulatub mitmesugust rahvavalgustuslikku kirjandust.

Aleksander I võimuletulekuga alanud ümberkorraldustega asutati Rahvahariduse Ministeerium, kus juba 1803. a töötati välja uue koolikorralduse alused, mille järgi Tartu ülikooli õpperingkonnale allutati Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning Soome kubermangude koolid. 18. saj lõpul puhkenud poliitiline reaktsioon oligi põhjustanud olulisi muutusi ka Eesti ala koolisüsteemis. 1765., 1774. ja 1786. a määruste ning instruksioonidega rajatud koolivõrk oli lagunened aadli ja kiriku süül. Talupoegade lugemisoskus oli selleks ajaks siiski küll juba üldine ning traditsiooniliseks saanud koduõpetus kindlustas lugemisoskuse levikut. Eriti vähe koole oli jäänud Põhja-Eesti maakondadesse ja Eestimaa rüütelkond ei teinud ka pärast 1816. a talurahvaseadust midagi koolivõrgu loomise heaks. Püsima oli jäänud ja avarduski nüüd Liivimaa kubermangude koolivõrk, kusjuures oma osa arengus oli Tartu ülikooli koolikomisjonilgi /1/.

2. Aabitsad jt kooliraamatud. Aabits ja katekismus, aabitskatekismus - need olid nn. katekismuskooli ainsad raamatud, samaaegselt ka ainsad otseselt lasteraamatud. Eestlastele antava hariduse sisuks peeti ülikute poolt küllaldaseks katekismuse tundmist ja lugemist. Vaid üksikutes kohtades on õpetatud ka piiblitlugu ja kirikulaulu. Kirjutamisoskust, arvutamist jm praktiliselt ei õpetatud. Veel 19. saj keskel oli küllalt palju koole, kus ei õpetatud kirjutamist ega arvutamist. Kirjutama õpetamiseks puudus vajalik meetodiline materjal, pealegi polnud mõisnikud ja pastorid nõus selleks kulutusi tegema. J.H. Rosenplänteril kulus rida aastaid, et lõpuks 1820. a avaldada oma aja kohta soliidne õppevahend "Kirjutusse-lehhed". Ülemkonsistoriumi soovitusetele vaatamata kohtadel õppevahendi vastu huvi polnud. Autorile tõi õppevahendi tegemine kaasa aga rännga võlakoorma /2/.

Esimese eestikeelse aritmeetikaõpiku "Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst" (1806) koostas Saaremaa Püha kihelkonna pastor P. H. v. Frey, kes on tegelnud ka eesti luule probleemidega. Järgmised aritmeetikaõpikud ilmusid alles 1823. a - O.W. Masingu "Arwamise-Ramat" ja J.H. Rosenplänteri Eesti Koolmeistrite Koolis käinud A. Holteri "Arwo ehk Rehkendamise eksemplid". Otse lasteni jõudsid aritmeetikaraamatud harva, sest ennekõike olid need käsiraamatuteks kooliõpetajatele. Lastetele õpetati paremal juhul nelja põhitehet, kuigi õpikute oli murdarve (Frey), selgitatud mõõtude süsteemi jm.

Esimeseks vene keele õpikuks oli J. Schwelle "Wei-ke wenne kele ABD-ramat" (1844), esimeseks maateaduse õpikuks B. Gildemanni "Maaailma made õppetus" (1849) jt. Sedalaadi õpperaamatud on üsna algelised oma laadi ja eesmärkidegi poolest. Kooli poolt pakutavad teadmised jäävad sajandi keskpaigani endiselt pelgalt religioos-seteks.

Murrang sisukama hariduse poole algas alles 1850. aastatel, mil ilmus esimene põhilisemaid õppeaineid haa-rav ja kavatsuselt esinduslik õpikuseeria (sellesse pol-nud võetud katekismust ja piiblilugusid) "Koli-ramat" (1852-1861). Seitsmeosalise "Koli-ramatu" väljaandjaks oli Põlva pastor J.G. Schwartz, kes ise koostas 1. (õi-gest kirjutamisest), 6. (füüsika) ja 7. (ajalugu; kahes köites) osa raamatud. Seeriasse kuuluvad veel aritmee-tikat, geograafiat, "õppetus Jummalalomadest" ja ter-vishoidu käsitlevad osad. Kuna õpikuseeria autorid olid enamasti pastorid, siis oli ka nende poolt pakutav tu-gევasti religioosse hoiakuga. Üldlaadist erinev on 4. jagu, F.R. Kreutzwaldi koostatud "Lühhikenne õppet-us terwisse hoidmisest", kuigi Schwartz oli Kreutzwaldi poolt uues kirjaviisis kirjutatu seadnud vanasse kirja-viisi. Metoodiline abitus, sõnastuse tuimus, sisuline küsitavus ja kihelkonnakoolide vähesuse tõttu leviku piiratus ei vähenda õpikuseeria üldist tähendust ja il-malikumat laadi oma ajas. Katekismuse jms puudumine ajendas Väandra pastor C. Körberit kiiresti välja andma religiooset "Koli ramatut" I-III (1854).

2.1. Aabitsaid ilmub sajandi esimesel poolel mitmeid. Kõige laiemal levikuga olid seejuures odavad ja väikesed (1-2 trükipoognat) "kukeaabitsad" (ainsaks illustrat-siooniks kuke pilt).

1804. a Tallinnas J.H. Gresseli trükikojas trüki-tud tundmatu autori "ABD Ramat" on tüübile iseloomuliku ülesehitudusega: algul suurema ja väiksema trükikirjaga tähestik, kohe ka tähestik kirjanäidisena; silbid ja silbitatult "õppetussed" lausetena (är-ra te kur-ja, siis sin-nu-le ei sün-ni ka kur-ja); katekismus, mis haaras olulise osa mahust. Katekismuse järel oli paar ebausuvastast jutukest (haige naine näeb igal pool tonte; arsti teenijannat kohutab rott, kes oli peitu pugenud pea-luusse ja vedas seda ringi). Lõpuks olid numbrid ja kir-jutamiseõpetuse algmed ning viimasel leheküljel toretsev kuke pilt, mis paigutatud värsiridade vahele:

Kui olled kassin laps, ja siwus ride polest,
Siis sulle ossa on so taewa-issa holest.
Tössidus sind juhhatago, et on õige sinno meel
Tõ ja sanna tunnistago, tru ja puhhas sinno keel.

Ilmselt on tegu esimese sedalaadi "kukelauluga", ülimalt moraliseeriva salmikesega, mis teatud määral peab summeerima aabitsaga omandatud tarkusi, rõhutama jumalakartlikkust ning töökust ja kuulekust.

1845. a avaldas H. Laakmanni trükikoda "Tarto maa-keeles Abits kost latse wõiwa täwweste lugemist opi", mille tiitellehel on kordamise tähtsust rõhutav "kukelaul":

Opus meid ei awita,
Kui ta unetetas jälle;
Andkem püha himoga
Sõamen sis asend tälle,
Et ta meid wõis walgustada,
Meije mõistust kaswatada.

Pealkirjas "aabits" kasutamine 1845. a on haruldane, sest mõne erandiga (C. R. Jakobsoni "Uus Aabitsaraamat" 1867, jt) nimetatakse kogu 19. saj jooksul neid "ABD raamatuteks", milles harilikult ikka ka katekismus või piiblilugude jutustusi (näit 1849 Laakmanni trükikojast jt).

1845. a aabits äratas tähelepanu sellegi poolest, et puudub katekismus. Tähestiku, silpide, mitmesilbiliste ja liitsõnade järel on numbrid ja uudsena selgitus kirjavahemärkidest. Aabitsa mahukamaks osaks on 12 tõlkemuganduslikku juttu, nende ees omamoodi sisesejuhatatus "Armastetu Eesti maa-rahwas!", milles rõhutatakse enama lugemise kasu tervema kristliku moraali nimel. Religiooset kasvatust peavad silmas juba pealkirjad - "Jumal ei pane enamb pääle, kui jõwwat kanda" jt. Tähelepanu äratas jutuke "Armo saat mõnikõrd, kost sa ei mõtlegi", milles räägitakse, kuidas 1812. a Isamaasõja ajal vene kasakas Saksamaal ühes purustatud majas naise kohtab, kelledest üks just on sünnitanud. Kasakas viinud vastsündinu rügementi, hankinud sealt linasid ja 6 rubla raha ning viinud siis lapse emale tagasi. Enam kui kokkunud naised kiidavad nüüd jumalat.

1855. a ilmus Tallinnas esimene pildiaabits lastele - "ABD ja Pildirammat Marahwa lastele", mille koostajaks oli kaupmehena tegutsev J. D. Petenberg, kellelt teame ka mõningaid luuletusi ja tõlkeid. Tiitellehel oleva luuletuse järgi võivad lapsed selle raamatu abil hõlpsasti lugema õppida. Pildiaabitsa põhi-osas on igal leheküljel gooti ja ladina šriftis suur ning väike täht ja lehekülje keskel mingi pilt trüki-kojas olevate klišeede hulgast ning selle alusel tehtud värsikatse. Näiteks N-tähe leheküljel pilt kaluritest ja nootadest ning värsiks:

Nodad toitwad kallameest,
Towad toito merre seest.

2.2. Aabits-lugemikud on antud perioodi universaalsemad õppe- ja lasteraamatud. 1803. a uus koolikorraldus eeldaski muutusi ka õppekirjanduse alal. Sisukamaid ja tuumakamaid kooliraamatuid taotles samuti samal aastal moodustatud Tartu ülikooli koolikomisjon.

Esimeseks uut tüüpi õpperaamatuks oli "Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis" (1805), mis sai ka ülikooli koolikomisjonilt hea soovitusena. Antud raamatu autoriks oli Tüüringist pärit Vastseliina pastor G. G. Marpurg (1755-1835), kes algul oli Liivimaal töötanud pedagoogina ja püüdis pastorinagi parema rahvahariduse nimel tegutseda. Seda peegeldab tema trükis avaldatud jutlus "Ma-rahwa Laste-Kasvatamissest" (1799), milles on rõhutatud küll ülematele sõnakuulelikkust, kuid veenvalt selgitatakse koolihariduse kasu ja vajalikkust. Talupoegade ilmalike teadmiste avardamist pidas silmas samuti tema "Kõnne Jutto nink Juttustamisse" (1802).

Marpurgi "Weikenne oppetusse..." oli lõunaeestikeelne aabitsajärgne mahukas (137 lk) kooliraamat küla- ja kihelkonnakoolide jaoks, kuid ühtaegu on autor selles näinud omamoodi praktilise elu käsiraamatut üldse talupoegadele. Raamatu lõpul propageerib ta kartuli kasvatamist (nimetab neidki, kes on kartuli eest aupalka saanud), õpetab põldu väetama, annab nõu loomade arstimiseks jm.

"Weikenne oppetusse..." sissejuhatus "Üts Juttustamine" on mõeldud "kigille ma-Koolmeistrille Eenkojos" ja siin jagatakse nõuandeid õpetajatele koolipäeva korraldamisest, mida õpetada (näit aritmeetikat kaks korda nädalas) jm. Opiku osad on olulisel määral esitatud õpetaja ja õpilaste dialoogidena. Näiteks:

"TIJO. Nimmeta meile, armas koolmeister, weel toisi lino meije maast.

KOOLM. Paede liin, Wiljandi liin, Tarto liin, kumb se kige wannamb liin Liwlandi ma sissen om. Se suur Würst Jürjew Jaroslaw om tedda 1030 ajastaijan Kristuse sündmisest pohjandanu. Seperrast kutsutas tedda ka wenne kelen Jürjew" /3/.

Raamatu esimeses osas on vestlused ümbristsevast loodusest, loomadest jm, kusjuures meetoodilisest küljest väärivad tähelepanu teatud lõikudele järgnevad lühikokkuvõtted meelepidamiseks. Järgnevad algteadmised geograafiast, kus kõne all on Liivi- ja Eestimaa kubernangud, "Wenne-maalt", Euroopa, ilmaruum (tutvus-

tab esimesena meil heliotsentrismi). Omaette alalõik on jumalast, keda meie ei võivat näha, sest "temmal ei olle ihho ni kui meile" /4/. Seejärel on 11 jutukest ning õpetussõnad ja kõnekäänud ("kik allustus om rasse", "üllekohhus ei saisa kottin" jt). Kolmanda osa moodustab numeratsioonit tutvustus koos viljamõõtude süsteemiga ning neljas osa on "Arwo-Kunsti kige eddimänne allustus", milles selgitatakse nelja põhitehet. Lisaks on ükskordüks ning kirjanäidis. Raamatu lõpetab valm (ilmselt esimene eestikeelne värsivormis valm) "Se köt nink ihho luliikmisse", millega autor valitsevaid sotsiaalseid suhteid õigustab ja hukka mõistab "ne wastapandja rummala" /5/.

Marpurgi jutukesed on otseütlevalt didaktilised, kusjuures lõpuks esitatakse veel moraal otsesõnu. Autor seab eeskujuks hoolsust, virkust, jumalakartlikkust ja taunib ebausku, laiskust, hooletust, sõnakuulmatust, arvestades seejuures kiriku ja mõisa kasuga. "Se Nekrut külla Andre poig Iwan" on veidi arendatum pala, milles kohtame teadaolevalt esimest vaprat eesti soldatit meie kirjasõnas. Lapsi hoiatavatest lugudest iseloomulik on "Se sõnnakuulmatta lats", milles emaga jonnivad last isa julmalt karistab.

Marpurgi kooliraamatuga talupoegadele antava hariduse maht suurenes kahtlemata seal, kus kooliõpetaja ise oli suuteline raamatus olevat õpilasteni viima. Kuigi kunstiliselt algelisemad, on Marpurgi jutukesed põhimõtteliselt samalaadsed kui O. W. Masingu lood - anda oletatav eluline situatsioon, mis on tekkinud tava või ka religioosest kasvatuses tuleneva nõude eiramisest, ja õigustada paratamatuna näivat julmangi tagajärge. Muid (kunstilisi jne) eesmärke kirjutajad lastekirjandusele tol perioodil ei sea ega suudagi ilmselt näha.

1811. a ilmus Halliste pastori K. E. Bergi (1773-1833) põhjäästikeelne aabits-lugemik "Uus ABD ja Lugemisse-Ramat". Leipzigis keele- ja usuteadust õppinud K. E. Berg oli algul pastor Tarvastus, hiljem Pärnumaa praost ja Liivimaa kindralsuperintendent. Ta omandas kiiresti ja suhteliselt hästi eesti keele, tehes kaastööd ka "Beiträgele". K. E. Bergi "Uus ABD" algul on küllalt avar aabitsaosa, milles on enam ja jõukohasemaid sõnu-lauseid lugemisoskuse põhja loomiseks. Aabitsa järel ongi küllaltki arendatud didaktilised jutud. Järgnevalt räägitakse loomadest, kartulist, ümbritsevast loodusest, mineraalidest, maailmajagudest, kalendrist, antakse kirjanäidised koos Moskvas sõjaväes oleva poja pika kirjaga isale ning lõpuks ükskordüks. Teaduste algmeid pakkuvad osad on väga lakooniliselt sõnastatud, on nagu põhilisema konspekt, mis lu-

bab arvata, et õpetajal endal peaks olema kasutada hoopis avarama käsitlusega teos. Ühelt poolt on selline konspekt piisavalt mahukas, teiselt poolt väga pealiskaudne. Näiteks:

KALLAD. Nende werri on ka külm ja punnane ja nemmad ellawad wee sees; agga nemmad ei hinga kui muud ellajad kopsoga, waid selle assemel on neil kiddud. Oimadega ojawad nemmad /6/.

TARTO-LIN. Temma läbbi jookseb Emmajöggi. Tartus on üks suur kool ja iggal aastal Neäri-ku sees üks suur lade /7/.

Kaasaegsetega võrreldes püüab Berg oma hoiatavaid eeskujusid loovate lugemikujuttudega mõneti enam kunstilist külge arvestada ning tegelasi veidi lähemalt karakteriseerida. Seejuures, kui arvestada ka tema jutlusteraamatut (1816) ja Lutheri elulugu (1818), jääb mulje, et lugemikujutud polegi kirjutatud otse lastele, vaid hoopis laiemale lugejaskonnale. Need on õpetliku laadiga "rahwa kassuks" jutud, kus on silmas peetud nii kuidas- kui ka milleks-pooli.

Pikema dialoogi "Ouna-aed" aluseks on kirikhärralt saadud idee rajada õunaaed. Jürri ja Hanso vestlus arendatakse sisemise veendumuseni, et korralik õunaaed tõotab ka head majanduslikku kasu. Miks on vaja lastele rõugeid panna avatakse ilmekalt Oti ja Ritsu perede saatuste kaudu jutus "Rouged". "Armoto Markus" on kirjeldus ühe mehe eluteest - lapsena vallatu, sõnakuulmatu, linnupesade lõhkuja, sulasena hoolimatu loomapiinaja, pereisana julm naise ja laste suhtes. Nii nagu teistegi lugude järel, on siingi lõpuks tüüpiline moraal: "Õppige lapsed! se wiis, mis norelt õppib, se wannalt jääb" /8/.

Jumalale kuuletumisest lähtuv K. E. Berg püüdis oma "Uus ABD" raamatuga põhiliselt siiski praktilise väärtusega ilmalikke teadmisi pakkuda. Oma ajas on "Uus ABD" ka metoodiliselt tähelepanuvääriv raamat.

Tartu ülikoolis hariduse saanud Äksi pastor F. Akermanni (1802-1855) aabits-lugemik "ABD ja Luggemisse Ramat mis laste kolitamiselle tarwis" (1841) on oma mahult enam kui poole väiksem Marpurgi ja Bergi raamatutest, kusjuures puudub teaduste algete osa. Olulise osa mahust haarab seevastu katekismus koos palvete ja piiblist lähtuvate kohustuste nimetamisega koduõpetuseks. Raamatu algul on tüüpiline aabitsaosa ja lõpul numeratsioon ning ükskordüks. Akermanni poolt seatud ja kogutud "Luggemisse-tükid" on otseselt lastele mõeldud, et nad "omma Jummalat nink Lojat ikka ennam, ja

ikka surema holega" /9/ armastaksid, ei teeks pattu, ei valetaks jne. Tosina pala hulgast huvitavamad on tõlked-mugandused. Kavalaid peppureid taunivas valmis "Rebbane ja warblane" petab rebane varblaselt poegi. Varblast aitab koer, kes teeseldes surnut, murrab rebase.

Kristlikku vagadust ja kuulekust toonitava valmi "Loukoer ja lamma tal" on Akermann võtnud Tallinna Toomkiriku pastori R. J. Winkleri värsivihikust "Juttud" (1816). Winkler, keda meie kirjanduslugu tunneb eelkõige saksa eeskujudetele tugineva "Eesti-ma Ma-väe söa-laulud" (1807) autorina, on valmisüzeed võtnud enamasti C. F. Gellertilt.

F. Akermann ise on värsivormi kasutamises abitu, rütm enam kui konarlik, nii et tegu on pigem murtud ridades proosaga. Näiteks "Wallelik pois ja temma isa" algus:

Üks rummal küllapois Prits nimmi,
Sai woõra male omma Herraga;
Ja kui tekäimissest ta jälle koio tulli,
Waat, siis olli ta mees keiksuggu wallet räkima /10/.

Järgnevas seletab Prits, et ta on Magdeburgis näinud hobuse suurust koera. Isa viib poja jalutama ja räägib, et peagi ollakse sillal, millelt kõhe alla kukuvad need, kes päeva jooksul kordki on valetanud. Mida lähemale jõuab sild, seda loomulikumaks muutub Pritsu jutus koer, kuni enne sillale astumist tunnistab: "Ta olli - mis ma lähhän jalga murdma? / Nisamma suur, kui keik muud koeradge."

F. Akermanni "ABD" toob kooli ulatuslikumalt värsivormilise valmi. Raamatu ja kooligi põhiülesandeks pidas pastorist autor ennekõike vagaduse, alandlikkuse, leplikkuse jne rõhutamist.

Väikesemahulise (36 lk) aabits-lugemiku "ABD ehk luggemise-õppimise ramat pissokeste lastele" (1862) avaldas Laiuse kihelkonnakooli õpetaja H. Nylander, kes oma õpilastele on õpetanud ka looduslugu, füüsikat, ajalugu jm. Tema "ABD" on aga tüüpiline jumalakartlikust rõhutav ja kuhjaga moraali pakkuv aabits-lugemik, mille algul on tähestik, silbid ja veerimisharjutused, lõpul kirjavahemärgid, numeratsioon ja kirjanäidised.

H. Nylanderil raamatu põhiosas on paarikümmend tõlkemuganduslikku pala piibli (näit. Joosep müüakse Egiptusesse) jm ainetel. Viimase tõlkemugandusliku loo "Pahha laps" aluse võimalikuks eeskujuks näib olevat Frankfurdi arsti H. Hoffmanni kõhe väga populaarseks saanud raamat "Struwelpeter" (1845). Nylanderil on pahaks lapseks Käsper, kes ainsa lapsena sai kõike,

mida tahtis, aga korda ja puhtust ei pidanud, "sepär-rast olli ta silmist allati hirmus, kõrwad senetanud, käed korpas ja juuksed sarwis". Õppida Käsper ei viit-sinud ja täismehenagi vaid vedeles, kuni kogukond ta soldatiks andis, kus alles "korraliko ellowisi õppis" /11/.

Lastele kirjutatud palade tüüpiliseks teemaks tollel perioodil oli "valel on lühikesed jalad". Ny-lander kujutab Peetu, kes alati oma süü vale abil teiste kaela veeretab. Korra nägi ema, kuidas Peet koore piimalt riisus, hiljem aga õe süüdlaseks tunnis-tas. Järgneb raske vitsakaristus. Loo lõpetab moraali-värss tõe vajalikkusest.

H. Nylanderi "ABD" raamatust köidab kõige enam tähelepanu rahvaluulet arvestav "Kas sel linnokesel murret?", mida küllalt tihti kohtab hilisemates laste-raamatutes:

Kas sel linnokesel murret?
Kust ta saab, mis ta sööb?
Kas ta nälgja sureb?
Temma lodab Loja peale.
Hüppab seal, oksa peal
Rõõmsast tõstab häle /12/.

Antud perioodi aabits-lugemike hulka mahuvad peal-kirjade järgi ka mitmed aabits-katekismused, nagu "ABD ehk essimenne luggemisse ja kirjutamisse ramat" (Narva 1862), "ABD nink wäikenne Luggemisse ramat" (Tartu 1866) jt. 1865. a. Pärnus ilmunud "ABD ja wäi-ke luggemisse ramat" sisaldab lisaks traditsioonili-sele aabits-katekismusele veel "Moistusse ramatu", milles on üheksa tõlkemuganduslikku proosavalmi, nagu "Hunt ja kurg", "Pödder ja löukoer" jt.

Marpurgi jt aabits-lugemikud peegeldavad ilmekalt eestlaste antava hariduse sisu ja mahtu 1860. aas-tateni. Samaaegselt avaldub nende raamatute kaudu ot-seselt lastele mõeldud kirjanduse kunstiline laad oma kitsuses ja teostuse abituses. Ennekõike peeti silmas kitsalt õpetuslikke eesmärke kristliku kasvatuse raa-mes. Valmide avaldamine avardas mõneti ainevaldkonda, kuid nendegagi ühenduses oli põhialuseks ikkagi hea ja halva tunnetamine ning tundekasvatus ideaalide ni-mel, arvestades seejuures inimeste kohustusi jumala ees.

3. Lugemikud. Lugemisraamatud lastele kujunevad 19. saj esimesel poolel iseseisvaks raamatutüübiks ja olid mõeldud põhiliselt külakooli-, õigemini aabitsajärg-seks kodulektüüriks. Sedalaadi lugemisraamatute põhi-

sisuks on puhtreligioossed tekstid, piiblilugude ümberjutustused, jutlused, kirikulegendid, palved ja nende tõlgendused, katekismusest lähtuvad kõlbelist kasvatust taotlevad ja moraliseerivad palad.

Lugemisraamatuid avaldasid Laakmanni, Gresseli jt trükikojad enamasti autorinimedeta. Arvestada võib teatud sotsiaalse tellimusega, sest talurahva laialdase üleminekuga vene usku omistati luterlaste poolt usu- list meelsust sisendavale kirjasõnale olulist tähen- dust. Küllaltki intensiivselt tegelesid hernhuutlased oma kirjasõna avaldamisega.

Mitmed lugemisraamatud on põhiliselt katekismuse n-ö laiendatud, mõnd küsimust avardada ja süvendada püüdvad käsitlused, nagu "Lühhike Luggemisse-ramato- kenne Lastele" (1842) või Kreutzwaldi koolikaaslase F. Anderssohni poolt saksa keelest tõlgitud "Essimenne Luggemisse-ramat Lastele" (1820).

Hernhuutlased püüdsid oma mõjusfääri saada võima- likult enam ka lapsi, kelles nähti selgesti oma üri- tuse jätkajaid, kelledele korraldati eraldi üritusi (palvetunnid, koorid jm). Hernhuutlaste väga pietist- likud raamatukesed olid valdavalt tõlkelised või ümber- jutustuslikud ning olid mõeldud "hingedele jädavaks kassuks", nagu rõhutab köstrina, mõisaametnikuna ja kooliõpetajanagi tegutsenud J. R. Masing (1768-1824) oma raamatu "Sõbra-and, Eesti Ma-rahva lastele" (1825) eessõnas. "Sõbra-and" on piiblilugusid esitav, kiriku- pühi mõtestav ja lunastusõpetust toonitav raamat, mil- les ka mitmeid autori oma vaimulikke luuletusi lastele õndsaks elamiseks põhimõttel "mind õppetakse selges- te, / sest kidan ma sind Jummal".

Saaremaal tegutsenud hernhuutlased F. C. Hoffmann ja J. C. Schreiber avaldasid mitu usulisele moralisee- rimisele rajatud pietismist kantud raamatut, nende hul- gas lastele mõeldud "Luggemisse-Ramat hinge kassuks, maenitsusseks ning õppetusseks" (1815). Otse aabitsa- järgseks lugemikuks oli viimane liiga raske, sest pa- tust pööramist käsitlevad kirjandusiikku töötlust pee- geldavad ja põnevagi arendusega lood eeldasid lugejailt suuremaid elukogemusi inimsuhete mõistmisel. Väga kit- salt religioosse moraali pinnalt taunitakse ilmalikku tegevust (patt on tantsimine, pillimäng jne), ebausku, ületähtsustatakse usklike võimeid ("Jummal kuleb naese palwet omma mehhe mele parrandamise eest") jm. Ena- masti konstrueerituteks jäävad lood meeleeparandamisest ("Üks soldat parrandab omma meelt", "Kõrtsmik parran- dab meelt" jt), milles ilmalike tegevuste, huvide, raa- matute jne juurest piibli ja usutavade rüppe siindu- mist toonitatakse ja õigustatakse.

Piiblilugude avaldamise kõrval on Peetri pastor

C. M. Henning lastele kokku seadnud "elloõppetusse" loo "Waene Mart" (1839) ning püüab dialoogivormi abil selgitada piiblit, avada patu ja lunastuse probleeme - "Wiis kõnnelemist lastega" (1839).

Enamasti avaldub juba pealkirjades lastele määratud raamatukese laad ja taotlus - "Armastusse and lastele, kes waggaks ja õndsaks tahtwad sada" (1839). "Armsile latsile armo ande Taiwast Taiwa pole" (1861), "Ma-rahwa Laste-Sõbber ehk kõnnelemised Jummalast..." (1866). Viimases on eraldi osana "Luggemisse tükkid lastele", milles mõni pala oma argiolustikuga tähelepanugi köidab. Näiteks "Karjapois ja worimees", kus kiirustav teeline ei võtnud kuulda karjapoisi nõuannet aeglasemalt sõita ning jäi ratta purunemise tõttu teele. Samas kogumikus leidub ka värsivormilisi palu, kuid peamine on neis "ma ollen rahhul sellega, / mis Jummal mul' on annud" /13/.

3.1. 18. saj lõpul ilmunud Willmanni, Arveliuse jt ilmalikele didaktilistele juturaamatutele lisandusid 19. saj algul uute kirjameeste teosed, mis teatud mõttes kuuluvad samuti lugemike hulka.

Algupärase jutukogu "Sarema Jutto ramat" (I 1807; II 1812) avaldas Saaremaa koolide inspektor J. W. Luce (1750-1842). Saksamaalt pärit Luce tegutses koduõpetajana, pastorina, oli mõnda aega mõisaomanik, õppis vahepeal veel arstiteadust, oli Kuressaares hospidali kuraatoriks jm ametites. Luce huvitus eestlaste keelest ja kultuurist, oli Kuressaare Eesti Seltsi rajajaid, "Beiträge" kaastöölisi, soosis talulaste kooliharidust jm. Rahvavalgustuslikel eesmärkidel avaldas ta tervise katekismuse, selgitas kalendris rõugete panemise vajalikkust jm.

Luce "Sarema Jutto ramat" oli Saaremaal kasutusel ka koolilugemikuna. "Ma rahwa lustiks ja kassuks" määratud kogumik pole loomulikult lasteraamat. Selle kasutamist koolilugemikuna võib mõista kui kohalike kooliõpetajate püüdu olla meelepärane inspektorile. Põhiliselt Saaremaa oludest lähtuv Luce on oma juttude eesmärgiks seadnud lugeja moraali tervendamise. Valgustuslikud ja harivad sihid (tervishoiu, parema majapidamise jm nõuanded) avalduvad põhieesmärgi (ole jumalakartlik, kuulekas, usin, töökas jne mõisnikule) kõrval. Luce raamatus on mitmed lood ("Head lapsed", "Leitud raha", "Ouna pu", "Pissoke kärner" jt), mille tegelasteks on ka lapsed. Seejuures on käsitus küllaltki üheselt mõistetava didaktilise suunitlusega lugemiku põhieesmärgi piires.

Hoopis kõrvalisem on lastele mõeldud kirjasõna arenguloos Keila pastori O. R. Holtzi (1757-1828) osa.

Holtz oli antud perioodi talurahvaseaduste tõlkija, taotles mõneti kooliolude parandamist, oli Kreutzwaldi eesti keele õpetaja, Willmanni "Juttude ja Teggude" kolmanda trüki (1804) toimetaja ja redigeerija. Tema vagatsev-sentimentaalselt elukäsitlust määravaks pidavad, kuid stiililt küllaltki tähelepanuväärsed lood kogumikus "Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistususe ja Süddame Juhhatamiseks" (1817) olid varem ilmunud Gresseli kalendrites ning viimaste kaudu nende leviku piirides on ilmselt lastenigi ulatunud.

Eesti kirjanduse üldises protsessis on antud perioodil oluline koht P. Mannteuffelil (1768-1842), kelle luuletusi on hiljem rahvalauludena üles kirjutatud ja rahvasuu kaudu seega lastenigi ulatunud. Arvestama peab veel Põlva pastori G. A. Oldekopiga (1755-1838), kelle kalendrilaulud ("Talve laul" jt) ning Kanepi pastorile J. Ph. v. Rothile (1754-1818) koolitöö ja koori jaoks kirjutatud värsid ("Tõtte auw" jt) on levinud käsikirjalisteski laulikutes. Lastekirjanduse enda kujunemises jääb nii Mannteuffeli kui ka Holtzi, Luce jt osa siiski kõrvaliseks.

4. Rahvaraamatud. Trükivõimaluste avardumisega intensiivistus 1830. aastatel mõneti eestikeelsete raamatute kirjutamine. Seni suveräänselt vaimuliku kirjasõna kõrvale tuleb üha enam ilmalikuma suunitluse ja praktilisemagi sihiga raamatuid. Nende hulgas on oluline koht kalendritel oma lisadega, kus toimetajast olenevalt oli mitmekesist materjali religioossetest tekstidest populaarteaduslike ja ühiskondlik-poliitiliste käsitluste ning ilukirjanduslike teosteni. Kalendrid olid antud perioodilgi arvestatavaks aabitsajärgseks lugemikuks kodudes.

Laialdase leviku saavutasid nn. rahvaraamatud.

Kirjameestena astuvad nüüd esile juba veidi enam haridust saanud ja saksa keeltki pisut tundvad eestlased, eelkõige koolmeistrid ja köstrid. Kirikust ja külakooli sihtidest olenevalt piirdusid nad koolitöös aabits-katekismuse, paremal juhul aabits-lugemikuga. Teiselt poolt mõisteti aga hästi, et on olemas lugejaskond, kes vajab senisest kirjasõnast erinevat ja uudemat lektüüri.

Keelebarjäärist üle vaatama ulatunud köstrid ja koolmeistrid leidsid endale jõukohast saksakeelses laste- ja noorsoolektüüris. Kesisest haridusest, vagatseva kirjanduse mõjust ning piiratud maitsestki olenevalt huvituti lugeja haledustundeid mõjustavast kirjasõnast, milles võidutses voorus ja süžee oli põnev. Võimete piirides hakati sedalaadi kirjandust tõlkima, mugandama või ümber jutustama.

4.1. Olulisel kohal olid **vagalood**, uuspietismist kantud vagadust, jumala armulikkust ja südameusku toonitavad väikesed brošüürid, millistest mitmed olid mõeldud lugemikeks lastele. "Kiri ei peta" printsiibist lähtuvalt serveeriti vagalugusid tõesti sündinud juttudena, kusjuures alapealkirjadega adresseeriti mitmed ka "lastele õppetusse tähheks", nagu Kursi pastori Ch.F. Janteri "Ühhe jummalakartlikko emma ja temma pattust pöörnud tütre ello" (1838).

Rikaste usulisele jahedusele, kalgile südametunistusele, hoolimatusele seatakse vagalugudes vastu vaeste südameheadus, tänulikkus ja usule ärkamine. Võltsi tegelikkust, alandlikkust, leplikkust ja sõnakuulelikkust ülistavat kirjasõna taunivad Knüpfper, Kreutzwald jt /14/.

4.2. **Robinsonaadid** on 19. sajandi populaarsemaid rahvaraamatuid Eestis. D. Defoe "Robinson Crusoe" (1719) mõjul ja eeskujul loodi Lääne-Euroopas rohkesti lihtsakoelisi teoseid tormiga tühjale saarele sattunutest, kes jumalakartlikult elades suutsid eluks kõike vajalikku ise muretseda ja lõpuks õnnelikult ka koju tagasi tulla.

Loomuliku kasvatusel printsiipidest lähtudes hindas Robinsoni eriti kõrgelt J. J. Rousseau, pidades D. Defoe teost lapse esimeseks raamatuks ning soovitas seda ka lühendatult lastele avaldada. 18. saj II poolel ilmub mitmetelt autoritelt enam või vähem D. Defoe romaanile tuginevaid raamatuid, kusjuures saksa noorsookirjaniku ja koduõpetaja J. H. Campe (1746-1818) "Robinson der Jüngere" (1779/80) saab lähtealuseks lugematutele mugandustele ja samalaadsetele seikluslugudele.

1820. aastatel tegi Pärnu koolmeister H. G. Lorenzsonn Campe mahuka raamatu tõlke, kuid trükki jõudis see hiljem lühendatud kujul "Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal" (1842). Lorenzsonni "Noorem Robinson" on oma aja esinduslikumaid raamatuid väliskirjandusest ja ühtlasi eesti noorsookirjanduse alus, sellele vaatamata et tegu on Defoe teose muganduse mugandusega, mis kitsalt didaktilise suunitluse ning rõhutatult moraliseeriva laadiga. Campele toetub ka G. Ellerbergi "Nore Robinsoni ello ja juhtumised..." (1866). D. Defoe teosest lähtuv ümberjutustus avaldati alles 1891. a E. Bornhöhe poolt.

Ajaliselt esimeseks robinsonaadiks Eestis on Tartu kooliõpetaja J. Thomassoni "Weikise Hanso luggu tühja sare peäl" (1839), mille aluseks oli saksa vaimuliku, koolitegelase ja pietistliku noorsookirjaniku Chr. v. Schmidti tormiga tühjale saarele sattunud ja seal

kolm aastat üksi elanud kaluripoisi vagadust ülistav jutuke "Gottfried der Einsiedler" /15/. D. Defoe teose mõjul loodud pietismist kantud ja kunstiliselt väheütlev Schmid'i lugu levis laialdaselt meilgi (4. tr 1858), mida tingis loo seikluslik ja omajagu põnevgi laad.

Esimesed eestikeelsed robinsonaadid avardasid oluliselt meie lastelektüüri ainevaldkonda ning temaatikat.

4.3. Sentimentaalsed rahvaraamatud, nn jenovevad saavutasid kiiresti suure populaarsuse ja olid enamasti ka lastele adresseeritud. Haletundelised jenovevad jutustavad noorest naisest, kes valesüüdistuste tõttu peab taluma alandusi, piinu jne, kuid ausana, vooreslikuna ja jumalakartlikuna suudab kõike taluda ja kannatada ning moraalne võit kuulub lõpuks temale. Selle tüübi esimeseks raamatuks meil oli Pärnu köstri C.F. Lorenzsonni "Jenowewa ellust: üks wägga armas ja halle lugemine wannemate ja lastele" (1839).

Jenoveva-lugu pärineb 14. saj Saksamaalt, kust levis ümbertöötlustena teistesse maadesse ning tagasi Saksamaale, kus Chr. v. Schmid'i tehtud variant "Genovefa" (1810) saab antud raamatutüübi aluseks, ka Lorenzsonni abitus laadis ümberjutustusele. Nii "Genovefas" kui teisteski oma teostes on Schmid kaugel reaalsusest, pidades oluliseks mitte valgustamist ja õpetamist, vaid usulist hardust, mis tagavat õnneliku lahenduse igale olukorrale.

Kümnekonnast eri autori (Thomasson, Körber jt) poolt meil 19. saj avaldatud "Jenovevast" on kirjanduslikus mõttes kaalukam ja ka menukam Fr. R. Kreutzwaldi töötlus "Wagga Jenowewa ajalik elloaeg" (1842; 9. tr 1887). Kirjandusloolased pole seni igati motiveeritud põhjendust leidnud, miks Kreutzwald, kes eriti hiljem sedalaadi kirjasõna vastu põhjendatult välja astus, hakkas tegelema pietistliku haleduslooga. Igal juhul oli Kreutzwald juba kreiskooli ajal teinud mingi "Jenoveva" tõlke. Trükis avaldab ta G. O. Marbachi "Geschichte von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva" (1838), mida on kirjanduslikult mõneti töödeldud.

"Jenoveva" kõrval avaldati lugusid teistestki süütuks kannatavatest naistest (Hirlanda, Griseldis, Helena jt). Sajandi keskel avaldatud Schmid'i jt mõneti ajalooliste teoste tõlkenugandused, nagu "Rosa, ehk Lapse armastus" (1851) jt mahuvad teatud mõttes samuti Jenoveva-tüübi alla.

Sentimentaalsete rahvaraamatute tõlkeid ja mugandusi ilmus sajandi viimaselgi veerandil, nagu "Ilus Mageloone. Wäga armas ja hale jutt noore ja wanale" (1876), "Ilus Melusiina" (1893) jt, mis on Jenoveva-

väärilised haledad lood, nagu toonitab F. Brandt "Krahwi proua Iita kannatlik eluaeg" (1877) alapealkirjas.

Saksa allikate kõrval leitakse alusteoseid, mis juba oma kubermangu piirides toimunud "tõestisündinud lugu" käsitlevad. Populaarsem nendest oli läti autori J. Dauge "Turaidas jumprava" (1856) tõlge "Wagga neitsit Mai Roos" (1865). M. Granti tõlkes /16/ oli see "wägga halle luggo" määratud tütarlastele eeskujuks.

Naiskannatajate kõrval on mõned halearmsad lood meestestki. Laiemalt tunti G. O. Marbachi rahvaraamatule tuginevat Freundliche tehtud mugandust "Appolonius" (1846; 4. tr 1888).

4.3.1. Ema poolt eestlane Carl Wilhelm Freundlich (1803-1872) töötas pool sajandit Muhu saarel kösterkoolmeistrina. Praktilisi sihte arvestava hoolika ja asjaliku mehena oli ta igati tunnustatud Muhus ja oma nõuandeid pakkuvate raamatutega kaugemalgi. "Appoloniuse" kõrval mugandas Freundlich mõningaid teisigi jutusüžeid, kuid laiemalt tuntuks said tema diletantlikud värssid, millest mitmeid on hiljem rahvalauludena kirja pandud.

Sentimentaalse laadiga rahvaraamatute hulgas on tähendusriikas koht Freundliche esimesel raamatul "Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumisest" (1837), mille luuletused peegeldavad mõneti ka talupoegade elu (Teo-mehhe ello luggust" jt). Vastu ootusi pole Freundlich kui koolmeister midagi otseselt lastele kirjutanud, kuid meie lastekirjanduse klassikaks on saanud tema esikraamatu värsslugu "Jännese õhkamisest" teine variant. Kuigi Freundliche raamat ilmus kolmes trükis ja tema luuletusi avaldas B. Gildemann antoloogias "Lillekesed" (I 1852; II 1866), viis selle värssloo otseselt laste hulka C. R. Jakobson oma "Kooli Lugemise raamatuga" (1867, 15. tr 1906).

"Jännese õhkamise" variantidest esimene on üsna primitiivne kirjeldus, ilmselt abitu tõlkemugandus. Põõsa varjus redutav jänese loodab öösel põllul kõhu täis süüa, kuid langeb jahimehe saagiks ja jõuab viimase pannile. Lihtsakoeline ja kaasatundmisele rajatud on teinegi variant, kuid jänese õhkamine siin on arendatud humoristliku varjundiga poeetilisel küllalt värvikaks monoloogiks, milles avaldub omamoodi teravgi suhtumine mõisas. Viimasega seletub mõneti ka Freundliche värssloo populaarsus.

4.3.2. Algupärase sentimentaalse kirjanduse parimaks näiteks on pikka aega vene keele õpetajana toiminud Suve Jaani (Johann Sommer, 1877-1851) jutustus "Luige Laus" (1843), mis 20. sajandil (1970. aastateni) oli ka kooli kirjandusprogrammi teos (6. tr 1955).

Vanuigi kirjandusse tulnud Suve Jaan püüab jutustusega "Luige Laus" (võimalikud on vene kirjanduse mõjud /17/) lugejatesse sisendada ausust, jumalakartlikkust, austust ülikute vastu, eneseohverdust rõhutatud tundetoonilisuse ning sentimentaalse elu- ja tüübikujunduse abil. Autor püüab veenda lugejat selleski, et kus häda kõige suurem, seal abi ikka lähedal. Teiselt poolt on Suve Jaan andekas jutustaja, suurepärase kirjelduste (tormine meri, lahingupilt jm) looja, kes humanistina tõstab esile sõduri osa ja tähendust lahinguis. Eriti tähendusriikas on, et Suve Jaan esitab eesti talupojaseisusest mehe vabana sõdurina ajaloolise sündmuse taustal (Vene ja Rootsi laevastiku lahing Tallinna lähel 1790. a).

Nagu enamik antud perioodi sentimentaalsetest rahvaraamatutest, pole ka "Luige Laus" sõna otseses tähenduses lasteraamat.

Lugejate nõudlikuma kirjandusliku maitse kujunemist haleduslood ei soodustanud. Rahvusliku kirjanduse kujunemisprotsessis oli neil siiski oma osa ning põnevuse ja erutavusega olid need teosed levinud lektüürriks. Eestiainelise valgustusliku ja õpetliku laadiga kirjasõna vajalikkust tõestasid Kreutzwaldi ("Winakatk" 1840) jt karskusteemalised jutud.

4.4. Rahvaraamatute uue tasandi rajas "Vanemuise" seltsi asutaja ja pidevalt ilmuma jäänud eestikeelse ajakirjanduse looja **Johann Voldemar Jannsen (1819-1890)**, kes algul tegutses Väandras ja Pärnus kõstrina ja kooliõpetajana, 1863. a alates Tartus ajakirjanikuna. Jannsen tõlkis ja mugandas üle 1000 enamasti vaimuliku lauluteksti - "Sioni-Laulo-Kannel" I-III (1845-1860), "Eesti Laulik" (1860), ning üle 200 jutustuse - "Sannumetoja" I-VII (1848-1860), "Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahvale" (1854) jt.

Eesti keele hea tundmise, sõnaleidlikkuse ja -osavuse, humoristlike detailide ja situatsioonide taibuka lisamise jm. tõttu olid tema küllalt tabavalt meie oludele mugandatud W. O. Horni, G. Nieritzi, Chr. v. Schmidti jt jutud lugejate poolt hästi hinnatud. K. A. Hermannimälestamisel oli Jannseni juttudel oma ajas väga suur mõju, pealegi "igaüks rahva seas tundis tema kirjasid ja luges neid, peremees ja karjapoiss, perenaine ja plikakene".

Otseselt kristlikku moraali, manitsusi, jumalakartlikkust jne pakkuvate juttude kõrval on Jannsenil arvukalt lugusid, milles taunib ebausk-, rahaahnust, seisusehukust jm, teeb tõhusat haridus- ja karskuspropagandat ning tutvustab paljusid kuulsaid ajaloolisi isikuid - Peeter Esimene, Suvorov, Karl XII, Garibaldi,

Lincoln jt. Jannseni tegelaste hulgas on lapsigi, eriti vaeslapsi, kuid tegemist pole lastekirjandusega. Jannsen adresseeris oma jutud "rõmuks ja õppetuseks" rahvale.

Laste puhul pidas Jannsen oma kõsterkoolmeisterlikust mentaliteedist olenevalt oluliseks jumalakartlikkust, mida peegeldab puhtalt religioosse laadiga palvelaulude kogumik "Laste Palwe-ohwrid" (1870). Kogus "Eesti Laulik" (1860; viisiraamat 1862) on mõned laulud lastele ("Lapse-hoidja laul") ja lastest ("Wae-ne laps"), kuid värssi- ja viisiraamat olid määratud meeskooridele.

Värviliste illustratsioonide tõttu kerkib antud perioodist esile Jannseni värsslugude kogu "I Eesti Laste-Rõõm. Hea lastele pühhade kingitusseks" (1865), kuid lastekirjanduseks on seda raske pidada. Raamatu saatesõna järgi andnud Tartu litograaf C. Schulz Jannsenile 14 joonistust ja soovitanud laste jaoks "sinna mõnni salm jure" teha. Iseküsimus on nende salvide algupärasus. Märgib Jannsen isegi, et hakanud kiiresti "salmikuid kriibistama", et jõuluks midagi kokku saada, sest "egga minnosuggune tulatud nisso käikse seest wõi wäljapuistada". Jannsen kutsub lugejaid usinusele, sõnakuulelikkusele, palvetama jne, unustamata reklaamigi oma ajalehele. Kogumikus olev värsslugu "Tantso-karro Päts", millele on lisatud "wannu salmik ueste üllessojendatud", kuulub O. W. Masingule. Laiemalt tuntuks sai humoristliku varjundiga "Pulõhkuja" (Jürri tulli müritööst / Tahtis lõunat süa...). C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatu" I (1867) kaudu sai laiema tuntuks Jannseni optimistlik ja tööd tähtsustav luuletus "Kündja".

Jannseni tegevuses on mõndagi, mida kriitika juba kaasajal põhjendatult taunis, kuid sõnaosava ja loomupärase huumorimeelega kirjamehena kindlustas ta eestikeelse kirjasõna senisest hoopis laiemale leviku piiratud algharidusega talupoegade hulgas, kujundas lugemisharjumusi ja -vajadusi juba lapsepõlvest alates.

5. Vennad Körberid. Oma aja tuntumaid baltisaksa kirjamehi on vennad Körberid, kes juba sihiteadlikumalt ka lastele kirjutasid. Eesti kultuurist huvitunud Võnnu pastori perest pärit vennad olid väga viljakad ja paljud nende raamatud levisid arvukates kordustrükkides.

5.1. Tartu ülikoolis teoloogiat õppinud Carl Körber (1802-1883) töötas koduõpetajana, reisis Lääne-Euroopas, oli 1859. aastani pastoriks Vändras, hiljem vabakutseline Tartus. Mitmekülgsete huvidega ekstravagantse mehena oli ta Vändras laialt tuntud. Vastuolud mõisnikega ja

omajagu kriitilised ning vabameelsed jutlused lisasid populaarsust, kuid äratasid võimude tähelepanu, mille tulemuseks oli ametist vabastamine. C. Körberi ja tema õpilase ning hiljem kõstri J. W. Jannseni kirjamehetegevuses võib arvestada mõneti vastastikuse innustamise, ületrumpamise jm. C. Körberi enam kui 40 raamatust põhilise osa moodustavad aga kitsalt religioossed teosed, mis samalaadsete hulgast siiski enam silma hakkavad kujundileidliku keelekasutuse ja ootamatute mõttekäikudega.

Teadlikumalt on C. Körber oma raamatuid adresseerinud lastele. Ühelt poolt on need vaimuliku sisu ja manitseva laadiga jutluse- või palveraamatud /18/, samuti kitsalt religioosse suunitlusega kooliraamatud /19/, teiselt poolt kaks oma ajas esileküündivat lasteraamatut.

"Karjalaste luggemisse ramat" (1849) eessõnas soovib Körber lastevanematel osta lastele raamatuid ja lastel endil vallatuste asemel karja juures lugeda. Paarikümne temaatiliselt mõneti koondatud lühijutu põhiliseks teemaks on hea ja halva vastandamine - headus saab alati tasutud, kurjus karistatud. Silmatorkav on jumalale meelepärasuse rõhutamine ja vagaduse ülistamine ("Paluja laps"). Autor taunib varastamist ("Kana-varas" jt), joomist, mis võib ka varguseni viia ("Varblased ja varresed" jt), ahnust jm. Mitmed lood rõhutavad ligimese aitamise vajadust ("Wanna soldat" jt), ülistavad loomadesse-lindudesse hella suhtumist ("Linnupesa" jt), hoiatavad hellitamise eest ja toonitavad töö vajalikkust ("Hellik ema" jt).

Enam väärrib tähelepanu tema jutukogu lindudest ja loomadest - "Pähkle ramat" (1851), kuigi eriomase rütmiga ja proosateksti riimi taotlusega logiseb paiguti stiil. Eelmise teosega võrreldes väldib autor siin otsesõnu moraali lugemist. Rõhk on taas asetatud hea ja halva avamisele, kuid järelduse tegemise (pealkirjast tulenevalt pähkli avamise) jätab ta lugeja teha ja saavutab nii meeldivad ja mõttekad palad. Tosina jutu hulgas on neidki ("Linnopessa", "Tammepu ja tekäia" jt), mis rõhutavad üksnes Jumala kui halastaja ja päästja osa. Körber peab aga oluliseks õppimist ("Poisike ja wanna härg"), sõprust ja abivalmidust ("Warblane ja hobbune"), taunib kurjust ja salakavalust ("Rebbane") jm.

C. Körber on tegelnud ka rahvalike juttude, pärimuste, valmide jmt tõlkimise-mugandamisega. Kuigi neid lugusid pole ta adresseerinud lastele, on nende hulgas mitmeid ("Karro ja tallopoeg", "Jännes ja lambakarri" jt), mis hiljem on teiste poolt jõudnud lasteraamatutesse. Nii need kui ka mitmed teised Körberi tõlked

("Genowewa", "Liwa-poisi ramat") on aga kaasajalgi ulatunud lasteni. Arvestamist väärib, et C. Körber on püüdnud edastada rahvalikku fraseoloogiat, kasutanud vanasõnu ja kõnekäände, mis lugude värvikust ja huvitavust oluliselt tõstsid. C. Körber avardas märgatavalt lastelektüüri ainevaldkonda ja teda võib pidada meie lastekirjanduse aluste kujundajaks.

5.2. Martin Körber (1817-1893) õppis Tartu ülikoolis teoloogiat, töötas lühikest aega Kuressaares kooliõpetajana ja oli 30 aastat Ansekülas pastor, hiljem vabakutseline.

Enamik M. Körberi teostest on religioosse sisuga, nende hulgas jutlused ja palved lastele, samuti arvukates kordustrükkides levinud katekismus (1864). M. Körber oli oma ajas tähelepanuväärne Saaremaa ajaloo uurija ja materjali koguja, millel on tähendus tänapäevalgi. Eesti kultuurilugu tunneb M. Körberit silmapaistva koorilauluentusiastina (Anseküla laulupidu 1863, koori ilmalikud kontserdid).

Muusikahuvilisena tõlkis ja mugandas ta saksa keelest laule, kirjutas aga ka ise tekste ja viise ning innustas oma lauljaidki sedasama tegema.

M. Körberi esimene luulekogu "Laste Sioni Kannel" (1861) sisaldab 70 vaimulikku ja 9 ilmalikuma laadiga lauluteksti, mille viisidena on viidatud kiriku lauluraamatule, "Punseli nodi ramatus" või "wiis on so omma õpetaja tehtud". Pikemas, ajastule tüüpiliseski eessõnas räägib autor raamatu saamisloost, taunib laste vallatusi karja juures ja soovitab õppida ning laulmisega kasulikult aega veeta. Tekstide vahel annab ta mõningaid kommentaare, selgitusi ja ülesandeidki. Nii on M. Lutheri tuntuma laulu "Ma tulen taevast ülevalt" (kirj. 1540) järel ülesanne: "Arwa, mo laps! järrel, mitto aastat sedda kallist Joulolaulo jubba lauldakse". /20/. Lisades toob Körber ka hoiatavaid fakte lähikonnast (Anseküla rannas uppunute arvud) jm. Raamatu lõpus leiame Ansekülas tegutsenud pastorite nimed koos tööaastatega alates a 1680. "Laste Sioni Kannel" pole seega traditsioonilises mõttes luulekogu.

M. Körber oma lauludes ülistab Sõrvemaad, avab küllaltki huvitavalt selle asendi ja tähenduse koduna - "Meie armas Sõrwema". Optimistlikes toonides kutsutab ta laulma nii kevadest kui sügisest, kuid kodukandi looduse eripära on vaid aimatav. Peamine on Jumala arm, mis ikka "walgustab ja sojendab", aitab vaeslapsi elus edasi, kaitseb karjalast. Nii on need laulud üksnes tinglikult ilmalikuma laadiga. Pööramata tähelepanu riimile ja rütmile loob autor lihtsustatult lastepäraseid idüllilisi pilte kristliku mentaliteedi raames.

Oma "nore ja wanna rahwale" kogude - "Sõrwema löo-

ke" 1862, "Sarema laulik" 1864, valikkogu "Sarema Kuldnok" 1879 - lugejatena näeb ta lapsigi, kusjuures üllatab, et kristlikku haridust määravaks pidav M. Körber raamatu reklaami või ka enda rahvamehelikkuse toonitamiseks kritiseerib katekismust, mis ju päris käsuna lapse esimeseks lugemikuks oli, kuid lugemist selgeks ei õpetanud, sest "mis nimmo lapsel võib olla sealt luggeda, kust ta omma lapse mõistusse polest õiget arro ei sa" /21/. Tema idüllitsevad ja kunstiliselt vähenõudlikudki laulud, mille hulgas on omajagu tõlkemugandusi (Schiller, Rückert jt), lõid aga läbi just siiruse ja tundehtsusega. Paremad neist said laialt tuntuks C. R. Jakobsoni lugemike kaudu. "Mo armas issa kohhakene" ("Vaikne, kena kohakene"), "Õhtu laul, kui merresse lähkavad" (Kiigu, liigu, laevukene") jt nüüdseks rahvalaulu mainega luuletused on meeleolukad, looduse ilu ja kodupaika hindama ning arvestama kutsuvad. Hällilaulus "Mo poioke" osutab ta tegelikkusegi probleemidele, kuid siis tulevad "inglid sealt üllewelt" ja kõik laabub. Vagatsev tendents on M. Körberile loomuomane, avaldudes mitte ainult tsüklis "Halledad luggud", vaid ka looduslauludes, karjalaste hõiskamistes jm. Tähelepanu väärivad "Sarema lauliku" lüroepilised lood "Kaddak", "Mölder omma poeaga", "Tamemepu", "Wanna issa" jt, millistes süžee on küllalt haaravalt ja laste vastuvõtuvõimetest arvestavalt antud. Hea halb vastandamisele rajatud lood tõstavad tugevasti esile HEA, kes lepib vähesega, on jumalakartlik jne, mida lõpuks moraalivärssidega veel kinnistatakse. Kõigele vaatamata on M. Körber omas ajas igati arvestatav lastekirjanik, kelle mitmed lapselikult siirad laulud pole minetanud tähendust tänaseni ning kõidavad jätkuvalt igas eas lugejaid.

6. Eesti rahvusliku kirjanduse rajaja **Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803-1882)** osa meie lastekirjanduse kujunemisprotsessis on mitmeti tähenduslik ja arenguloos mõjurikas, kuigi lastekirjandust selle täpsemas tähenduses pole ta oma loomingus sihiteadlikult viljelnud. Põhjust selleks pole andnud ka leivatöö algkooliõpetajana (1821-1822). Tema "Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele" (1863) on paremal juhul üheks lülikes toonases võitluses uue kirjaviisi eest. Oma aja arvestatavamas koolireamatute sarjas ilmunud "Lühhi-kenne õppetud tervisse hoidmissest" (1854) oli laiema sihiga tervishoiualane käsiraamat.

Alates 1867. a, mil ilmus C. R. Jakobsoni "Kooli lugemise raamat", on Kreutzwaldi ilukirjanduslik looming jätkuvalt olnud koolilugemikes ja õppeprogrammidest ning mitmeid tema teoseid (ka adaptatsioonide, üm-

berjutustuste jne kujul) on läbi aegade avaldatud lasteraamatutena, kuigi mõnelgi juhul arvestamata laste vastuvõtuvõimet. Teiselt poolt olid aga Kreutzwaldi teosed kalendrilugudena tollal kindlalt ka laste lektüüriks, samuti "Wagga Jenowewa ajalik elloaeg".

Eesti lastekirjanduse klassikaliseks teoseks (varem kooli-iga) on aegade jooksul saanud "Reinowadder Rebbane" (1850, osaliselt 1848 ja 1849 kalendrites). Rahvusvaheliselt tuntud loomalugudel põhinevaid Goethe ja Hoffmanni vastavaid teoseid arvestades ja eesti rahvaluulest pärit motiividega rikastades koostas Kreutzwald sotsiaalselt terava mõistujutu kaasajast, mõistes hukka ebaõigluse ja vägivalda. Rahvapärane ja hästi tabava sõnastusega "Reinuvader Rebane" on oma aja eesti kirjanduse tugevam teos, kuid selle mõistmine laste poolt siis, veel enam aga tänapäeval eeldab häid teadmisi tookordsete olude kohta Eestis.

Käesoleva sajandi esimese poole koolilugemikes on katkendeid teosest "Paar sammokest rändamise teed" (1853), mille Kreutzwald kirjutas pärast oma noorema tütre varajast surma. Kuigi keskne tegelane on nooruke Suntsi Mari, pole see tundelises laadis perekondlikke mälestusi, külaelu olupilte jm kujutav teos määratud lastele.

Laste hulgas hästi tuntuks sai "Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maa-ilmast kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud" (1857); aluseks G. O. Marbachi rahvaraamat "Schildbürger"), mis püsis koolilugemikes 1970ndate aastateni. Kreutzwaldi pilkeobjektid on lastele jäänud alati kaugeteks, nad pole neid tajunud, nende on Kilpla oma absurdusega olnud hea nali. Seda tõestab ka E. Raua poolt väga hästi tehtud ümberjutustuse (1962) menu laste hulgas.

Kreutzwaldi eepos "Kalevipoeg" (1857-1861) on C. R. Jakobsoni lugemikest alates eesti koolikirjanduse põhiteos. Lastekirjanduse seisukohalt on olulised eepose ümberjutustused, mida alates Kreutzwaldi enda noortele määratud tekstilähedasest ümberjutustusest (1869) on koostatud arvukalt, on aidanud paremini ja täielikumalt mõista eepost ning aina omanud tähtsat kohta laste lektüüris. Küllalt palju on hiljem avaldatud põhiliselt noorema kooliea jaoks eepose üksikuid episoode hästi illustreeritud pildiraamatutena.

Eesti rahvusliku kirjanduse kujunemisperioodi proosa tippteost "Eestirahva Ennemuistised jutud" (1866) on peetud meie lastekirjanduse klassikaliseks teoseks. Osa muinasjutte oligi autor avaldanud "noore põlvele" väikeste raamatutena juba varem (1860, 1864, 1865), kuid lasteraamatuks polnud muinasjutukogu siiski mõel-

dud. Ka kogumiku väike tiraaž (500 eks) erilist levikut ei peegelda ning paljud muinasjutud oma filosoofilisuse ja allegoorilisusega on küllalt raske lektüür vanemalegi koolieale. Jakobson võttis oma lugemiku 1. ossa üksnes muistendi "Vaskjala silla piiga" ning käesoleva sajandi koolilugemikest leiame vaid kümme muinasjuttu (kogumikus 43 muinasjuttu ja 18 kohamuistendit). Kuid "Kullaketrajate" jt muinasjuttude illustreeritud eriväljaanded ning G. Reindorffi suurepärase illustratsioonidega valikkogu (1951) koos kordustrükidega on uuema aja lastekirjanduses kaaluka tähendusega.

Kreutzwaldi muinasjuttude esimene vihik tegi aga tee lahti muinasjuttude tõlgetele ja mugandustele, millest kujuneb arvestatav rahvaraamatu tüüp sajandi teisel poolel ning omandas olulise koha ka laste lektüüris. Viljandimaa koolmeistri M. Kirseli "nore rahvale aiawiteks" määratud "Wiis kentsakat ennemuistest jutto" (1862) aluseks olid vendade Grimmide muinasjutud. Haapsalu raamatuköitja G. Ellerbergi "Wanna Juttomees" (1862), mis ka "Ma rahwa laste armsaks ajawiteks Saksa-kelest Ma-kele Ümberpantud" oli, avaldas "Ali-Paba ja nellikümmend mõrtsukat" 1001 öö muinasjuttude alusel. Avaldatakse Hauffi, Anderseni jt muinasjuttude vabu tõlkeid, mis leiavad head vastuvõttu nii noorte kui vanade hulgas.

Kreutzwald on oma ilukirjanduslikus loomingus, publitsistikas ja erakirjades väga sageli kritiseerinud kiriku tagurlikku osa hariduselus ning nõudnud kiriku alluvusest vaba rahvakooli, kus loodusteadused on kesksel kohal ja õpetuse aluseks on uus kirjaviis. Kreutzwaldi mõjul uues kirjaviisis avaldatud C. R. Jakobsoni lugemikud panevadki aluse sisukamale haridusele ning mõjustavad teatud määral ka lastekirjanduse arengut. Rahvusliku liikumise perioodil oli demokraatliku suuna programmis sisukam haridus keskseks nõudeks ja eesmärgiks. Kreutzwaldi äratav ja mõjustav roll meie lastekirjandusele selle arenguloos on olnud jätkuv.

19. sajandi keskelt alates saame rääkida lastekirjandusest juba ühe komponendina eesti kirjanduse üldises arenguprotsessis. Tuleb aga arvestada, et aabitsa ja kalendri, kui praktiliste raamatute kõrval teiste raamatute levik talupoegade hulgas oli siiski veel võrdlemisi piiratud - talupojal puudus aeg ja ka harjumus lugeda, liiga vähe oli raha, eriti aga selleks, et lihtsalt lastele osta raamatuid. Antud perioodi kirjandusest on rahvusliku liikumise perioodist

alates lugemike ja ka eraldi väljaannetena laste-
ni jõudnud kunstiliselt arvestatav ja nendele jõukoha-
ne kirjasõna. Kreutzwaldi loomingu kõrval on hiljem
olnud lastekirjanduse üldises pildis oluline koht
Fr. R. Faehlmanni muistenditel.

IV. 19. SAJANDI II POOL

1. 1860-1870ndad aastad.

1.1. Rahvusliku liikumise ajastu. 1860ndail aastail algas põh-
jalikum murrang eestlaste sotsiaalses ja kultuurilises
arengus. Orjuslike suhete lõplik kaotamine, usulised
liikumised, talupoegliku maaomandi tekkimine ja kihis-
tusprotsessi algus, haridusvõimaluste avardumine jm
mõjustavad paari järgneva aastakümne jooksul oluliselt
rahvuse väljakujunemisprotsessi, milles talupojast saab
rahvusliku liikumise kandev jõud, kelle tegevust tiiv-
vustab soov vabaneda igasugusest orjusest, viha balti-
saksa mõisnike ja pastorite vastu. Tunnetanud oma jõu-
du tegutsemiseks, taotletakse avaramaid võimalusi kul-
tuuriliseks eneseteostuseks ja saavutataksegi olulist
edu paljudes eluvaldkondades. Olulist tähendust see-
juures omandas eestluse propaganda.

Kui eelnevate aastakümnete areng kulges stiihili-
ses plaanis ja progressiivse ühiskondliku mõtte kand-
jaid oli vaid üksikuid intelligentsi hulgast (Blago-
veštšenski, Neus, Faehlmann, Kreutzwald jt), siis nüüd
kujunevad välja sihiteadlikumad ja ülddemokraatlikud
eesmärgid, kusjuures paljud algatused tulevad just kü-
lakeskonnast (Paistu jt kihelkonnad) ning eesmärkide
saavutamiseks rakenduvad võimalikult paljud eestlased
nii maalt kui linnast. Tähendusrikasteks saavad palve-
kirjade aktsioon, laia avalikkuse kaasahaaramine Eesti
Aleksandrikooli asutamiseks, et rajada alused kõrgema-
le emakeelsele üldhariduskoolile, esimene üldlaulupidu
ja selle ülemaaliselt innustav järelmõju, eestlaste
laulu-, mängu- ja põllumeeste seltside asutamised, ees-
tikeelse ajakirjanduse rajamine ja laia kandepinna kuj-
unemine, rahvusliku teatri sünd, Eesti Kirjameeste
Seltsi loomine ning hariduse sisukuse kindlustamine,
emakeelse ilukirjanduse hoogne areng, rahvaluule sihi-
teadliku kogumistöö algatamine, eestlaste ajaloo tund-
maõppimine jm, mis kõik oluliste külgedena üldist aren-
gut küllalt kiiresti edasi viivad.

Üksmeelselt pooldati selles protsessis rahva majanduslikku ja kultuurilist edenemist, maa pärisekstmist ja tulusamaid põlluharimisviise, põhjalikuma hariduse omandamist jm, kusjuures eesmärkide teede valikus ja mõistmises hakkasid aga peagi avalduma erinevused ja lahkkelid, mis kujundasid välja kompromissidele mineva kodanlik-klerikaalse suuna (J. V. Jannsen jt) ja radikaalsete taotlustega kodanlik-demokraatliku suuna (C. R. Jakobsoni jt) ning nendevahelise võitluse seltsides, ajakirjanduses jm. Erinevad tõekspidamised avaldusid samuti kirjanduse arenguprotsessi ja kirjanduse funktsioonide mõistmises. Tähendusriikas on võitlus uue kirjaviisi eest, kusjuures selle realiseerimisel on küllalt oluline osa lastele määratud kirjasõnal. Ilmaliku kirjanduse hoogsam areng mõjutas ka lastele määratud kirjanduse üldlaadi, tõrjudes teatud ulatuses tagaplaanile kitsalt vaimuliku suunitlusega kirjasõna. Religioosne kasvatus ja vastav lektüür koolides püsivad siiski olulisel kohal ning küllalt palju ja jätkuvalt ilmub antud sihte taotlemaid raamatuid lastele. Oppeplaanide avardamisega koolides aga suurenes kirjanduse tutvustamise ja õpetamise võimalus, mida ärksamad pedagoogid igati ära kasutasid /1/. Koolilugemike kaudu jõudiski lasteni senise eesti kirjanduse (eriti lüürika) väärtteoseid kõige otsesemalt. Kooliõpetajate hulgast kerkis esile mitmeid võimekaid lastekirjanikke, kes oluliselt mõjutasid lastekirjanduse arenguprotsessi.

1.2. Eesti Kirjameeste Selts (EKmS) ja raamatud lastele. EKmS (1872-1893) koondas rahvusliku liikumise põhijõud ja teotahetelisi kooliõpetajaid üle maa. Kreutzwaldi mõtetes oli soomlaste eeskujudel eestlaste oma selts eesti keele ja kirjanduse arendamiseks juba 1865. a /2/. Otsest vajadust vastava institutsiooni järele tundis C. R. Jakobson, kellel oli raskusi kooliraamatute avaldamisega. Temagi pidas võimalikuks eeskujuks Soome Kirjanduse Seltsi /3/. Viljandis 1868. a suvel toimunud kooliõpetajate konverentsil tuli Jakobson mõttega juba avalikkuse ette ning siit võib Tuglase järgi alustada EKmS ajalugu /4/. Kulub siiski üle kolme aasta, enne kui paljude vaidluste järel valminud põhikiri siseministeriumis kinnitatakse ning alles 25.02.1872 jõutakse EKmS asutamiskoosolekuni. Vaatamata suhteliselt lühiajalisele tegevusele, mida varjutasid süvenevad vastulolud rahvusliku liikumise vastandlike suundade vahel jm ajastust tulenevad tegurid, suutis kooliõpetajatele tuginev ja üldse rahvusliku liikumise juhtivaid tege-lasi koondav EKmS oluliselt edasi viia rahvuskultuuri. EKmS organiseerimisel ja kirjastamisel on vähem kui

kümne aastaga avaldatud oma ajas tähelepanuväärsed kooliõpikud praktiliselt kõikide õppeainete kohta, kusjuures näiteks Joosep Kapi "Geometria" (1878) on üldse esimene eestikeelne geomeetriaõpik. Uut kvaliteeti peegeldavad senise õpikirjandusega võrreldes C. H. Niggoli vene keele, J. Kunderi loodusloo, J. Hurda ajaloo, J. Kurriku ja R. G. Kallaste matemaatika, J. Pärna kirjalike tööde, C. R. Jakobsoni saksa keele jpt õpikud EKMS Toimetistena. EKMS Aastaraamatutes avaldatud uurimused ja koosolekute ettekanded paljude kooliõpetajate poolt väga erinevatel teadusaladel peegeldavad pedagoogide eneste teadmiste väga olulist avardamist ja kindlat mõju ka õpilaste teadmistele. Tõsi, enamiku kooliõpetajate eneste paremal juhul kihelkonnakooliharidus oli ebapiisav nõudlikuma sisu tagamiseks. Kohaja majaomanikud, käsitöölised, ametnikud jt EKMS liikmed ei omanud sageli niigi suurt haridust. Seltsi üldhariv osa liikmetele on seega vaieldamatult tähendusrikas. Ja on ju olulises osas just kooliõpetajad need, kelle initsiatiivil igati hoogustus kultuurielu maal. Suure tähendusega mitte ainult seltsi liikmetele olid eesti keele alased uurimused, samuti rahvaluulet analüüsivad kirjutised ja tekstide publikatsioonid (M. Veske jt poolt), mis innustasid kohtadel tööd jätkama ja löid eeldused ka J. Hurda alustatud rahvaluule suurkogumisele. EKMS Toimetistena ilmusid meie rahvaluule suurväljaande "Vana Kannel" esimesed köited.

Lastekirjanduse arengus omavad tähtsat kohta J. Kõrvi ja J. Kunderi koostatud muinasjutukogud. Uute õpperaamatute kõrval pidas EKMS oluliseks muudegi lastele kohaste ja vajalike raamatute koostamist ning avaldamist. Tuumakamateks osutusid P. Undritzi, A. Grenzsteini jt koostatud kogumikud. Koolilaste jaoks avaldati aga ka A. F. Raudkepi jt religioosse sisuga raamatuid. EKMS raames tehakse esimesi arvestatavaid samme lastekirjanduse teooria ja kriitika alal (Kunder, Eisen).

1.3. Lugemikud. Rahvusliku liikumise ajastul kujunesid olulisteks raamatuteks lastele koolilugemikud, olles samal ajal peamisi ilukirjanduse vahendajaid ning kooliõpetajast olenevalt ka kirjandusliku maitse kujundajaid. Schwartzi õpikuarjas puudus lugemik otseses tähenduses ning C. Kõrberi vaimulike tekstidega "Koli ramat" koolilugemikuna polnud ilukirjanduse vahendaja. Täiesti uue lugemikutüübi koostas C. R. Jakobson, kelle "Kooli Lugemise raamat" on määrava tähendusega üleminekuks uuele kirjaviisile ning üldse eesti rahvakooli uuendamisel.

1.3.1. Carl Robert Jakobson ja "Kooli Lugemise raamat". Valga seminaris ja eksternina Peterburi ülikoolis pedagoogilise erihariduse omandanud C. R. Jakobson (1841-1882) töötas kooliõpetajana Tormas, Jamburgis ja Peterburis, hiljem vallakirjutajana ja ajakirjanikuna. Jakobsonist kujunes rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna mõjukas ja radikaalne juht - EKMS asutajaliige ja hilisem president, Eesti Aleksandrikooli asutamise toetaja ja tulevasele koolile erialase õppekirjanduse looja, oma aja radikaalsema ajalehe "Sakala" asutaja ja toimetaja, silmapaistev publitsist, kellelt ka rida olulise tähtsusega haridusalaseid artikleid, võimekas kirjanik, rahvakooli sisuline uuendaja. Kogenud pedagoogina mõistis Jakobson hästi, et sisukama hariduse lähtealuseks peab olema hea aabits ja korralik lugemik /5/.

Jakobsoni "Uus Aabitsaraamat, kust viiekümnepäevaga lugema ja kirjutama võib õppida" (1867) oli uues kirjaviisis ja viis läbi häälikumeetodil õpetamise ning pälvis kohe Kreutzwaldi kiituse, /6/. Oma illustreeritud aabitsas (tõsi - pilt ja tekst ei seostu kõiges) oli Jakobson toleleagsele koolile kohustusliku religioosse materjali paigutanud põhiliselt lisatundide rubriiki ja nii keskseks seadnud lugemise ja kirjutamise tegeliku omandamise. Lugemise harjutamiseks määratud lõikudes pakub ta üldnimilike põhitõdedena vanasõnu (valel on lühikesed jalad jt), rahvalaulu "Laps ja sokukene" ning kuke pildile lisab värsid: "Kuk, sa kõvernokka lind, / Viruta unest vara mind, / Kül ma siis õppides kiidan sind" /7/.

Eesti varasema koolikirjanduse suurteoseks on Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat" (I 1867, II 1875, III 1876), mis kapitaalse õpperaamatuna oli kasutusel veel käesoleva sajandi algul (15. trükk 1906) /8/. Eraldi lugemiku koostas ta ka tütarlastele - "Helmed" (1880), lisaks geograafia, saksa keele jm õpperaamatuid. Kirikumeeste poolt juhitud koolid ja nende poolt koostatud ning eelistatud õpperaamatud pakkusid eelkõige usu- ja haridust. Jakobson pidas määravaks ilmalikke, loodusteadustel põhinevat haridust ja teadmisi. Tema lugemikes ongi domineerival kohal palad loodusest, loomadest, koduaiast, põllust ja merest maapõue rikkusteni välja. Asjalikult käsitletakse maailmajagusid, erinevaid rahvusi ning esmakordselt ja põhjendatult on nii rohkesti ruumi antud eestlaste maa, ajaloo, keele, elutingimuste, kultuuri jm valgustamisele. Oluliselt tugineb Jakobson Saksamaal ilmunud koolilugemikele /9/, kuid pole olnud mehaaniline ülevõtja, vaid on alustekste täiendanud ja ka mugandanud kodustele oludele lähedasemaks, pidanud hoolega silmas oma lugemiku esmast

lugejat - talupoegade lapsi ja nende silmaringi, mida nii ka õnnestunult avardab.

Eriline tähendus on Jakobsoni lugemikel eesti kirjanduse üldpildis - need on ühtaegu meie kirjanduse üsna ulatuslikud, eelkõige lüürika valikkogud. Nelja lugemiku 663 palast on üle 70 % eesti rahvaluulest, Jakobsoni enda ja paljude teiste eesti autorite loomingu. Religioosseid tekste kokku on ainult 10 /10/. Jakobson oli esimene kooliraamatute autor, kes Kreutzwaldi "Kalevipoja" viis õpilasteni ning oskuslikult valitud katkendite abil tegi eepose ideelise tuuma laiemateski hulkades tuttavaks ning mõistetavaks. Jakobson rõhutas veenvalt, et eepost "peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi" /11/. Lugemikusarjas on 60 Kreutzwaldile osutatud pala (katkendid "Kalevipojast" kaasa arvatud). Koidula parimad luuletused ("Mu isamaa on minu arm" jt, üldse 33), samuti Freundlichi, Körberi, Hurda, Kuhlbarši, Veske, Reinvaldi, Malmi jt luuletused, mis enamasti tänaseni püsivad koolilugemikes või kogumikes, kuuluvad nii sisuliselt eesti lastekirjanduse varasalve.

Jakobsoni enda luuletused lugemikes ("Ema ja laps", "Laps ja rukkilill" jt) käsitlevad lapse suhteid kodu ja loodusega, kuid lasteluuletajana on tema osa tagasihoidlik. Jakobsoni enda lugemikujuttudest populaarsemad on I osa algul olevad lihtsad, kuid emotsionaalsed väikepalad kassist jt loomadest. Lugemiku "Helmed" didaktilistest paladest on huvitavam kunstmuinasjutt "Niglas ja kuningatütar". Tähelepanu köidavad lugemike illustratsioonid, mis suures osas tuginevad küll eeskujuteostele, kuid teostatud Jakobsoni venna Eduard Magnuse poolt meisterlike puulõigetena.

• Jakobsoni tõelisi teadmisi ja häid kirjanduslikke elamusi pakkuvad ning hästi kujundatud lugemikud olid oma aja silmapaistvamad raamatud lastele, mõjutades mitme põlvkonna vaimset kujunemist. Küllalt paljusid tema lugemike palasid leiame järgnevatest lugemikest või siis teatud valikuna otseselt lasteraamatutena /12/. Juba kaasajal kujunesid Jakobsoni lugemikud ka laialt levinud rahvaraamatuteks, tutvustades arvukale lugejaskonnale loodusloo, ajaloo, geograafia jm kasulikke teadmisi pakkuva kõrval hea läbilõike eesti lüürikast. Hilisemad toimetajad (Kunder, Bergmann) on lugemike luulevalikut mõneti veel laiendanud.

Jakobsoni lugemikke hinnati juba kaasajal väga kõrgelt ning I osa äratas tähelepanu Soomeski /13/. Lugemiku II osa eestlaste minevikuvõitlusi tähtsustav laad ja usuõpetuslike palade vältimine andis Liivimaa kirikumeeste sinodile põhjuse keelata selle osa kasutamist koolides, mis küll pidurdas oluliselt levikut,

kuid trükist ilmununa oli see arvestatav kooliväline lugemik. II ja III osa ilmusid ühendatult uuesti 1890. a (4. trükk 1907). C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat" sai eeskujuks teistele lugemike ja mitmesuguste kogumike koostajatele, kellel jäi aga eelkäija tase saavutamata.

1.3.2. Carl Eduard Malm ning "Laulud ja Loud". Kui Jakobsoni lugemikud levisid ennekõike Lõuna-Eestis, siis Põhja-Eesti põhiliseks ja mitmes trükis ilmunud õpiklugemikuks kujunes C. E. Malmi (1837-1901) "Laulud ja Loud" (I-II 1874, III 1884). Rootsi päritoluga Tallinna tolliametniku perest pärit Malm töötas pärast Tallinna gümnaasiumi lõpetamist koduõpetajana, õppis siis Tartu ülikoolis filoloogiat, hiljem teoloogiat ning töötas a 1864 elu lõpuni Rapla pastorina. Väga põhjaliku eesti keele tundjana oli ta varasemaid uue kirjaviisi propageerijaid. Oma aja silmapaistva tõlkijana eestindas ta Goethe, Schilleri, Heine ballaade, Krõlovi valme jm, avaldades oma taidurlikke tõlkeid ka lugemikes. Mitmed Malmi luuletused on mugandused vähetuntud saksa kirjanike töödest. Ta on andnud neile oma, tihti originaale ületava sõnastuse ja tõlgenduse, kus hea rütm, enamasti õnnestunud riim, huvitavad sõna- ja lausekujundid, rahvalik ütlemisviis, mis ilmekalt avaldub tema üle aegade populaarses laulus "Kask" (mugandus W. Mülleri järgi; F. Schuberti viis).

Üliõpilasena avaldas Malm "Tallorahva postimehes" mõned religioossed palad ja lastele kohase "Vana karjakrants" /14/ - huvitavalt ja pingsalt loodud lugu karjakoerast, kes kavalusega hundist võitu sai. 1860. a kalendrilisa /15/ toimetajana avaldas Malm Grimmidele tugineva muinasjutu jänese ja siili võidujooksust. Tema poolt rahvaraamatuna mõeldud kogumikus "Vana ja uut" (1870) on Goethe ja Schilleri kõrval Malmi enda, Masingu, Rosenplänteri, Faehlmanni ja rahvaluule tekste, mis mõeldavad ka lastelektüürina, pealegi kus ta neidsamu palu on avaldanud koolilugemikus.

Malmi "Laulud ja Loud" on metoodiliselt õnnestunud ülesehitusega, kuid sisuliselt siiski hoopis kesisem Jakobsoni koolilugemikuga võrreldes, kuna domineerib liigne didaktilisus ning rohkesti on kitsalt religioosse sisuga tekste, puuduvad näited "Kalevipojast" ja üldse jääb eesti kirjanduse osa kesiseks. Näib, et kogumike koostamisel on tal käepärast olnud O. W. Masingu ajaleht, kust ka paljud palad pärit. Üsna hea on aga luulevalik maailmakirjandusest, kasvatuslikult õnnestunud on sõnastatud lodd loomadest, on sobivaid vanasõnu jm rahvaluulest. Lastekirjanduse klassikaks on "Kase" kõrval saanud Malmi luuletused "Varblane tu-

leb talupojale reheliseks", "Kevade", "Sääsk ja härg" jt. Tähelepanuväärivad on proosapalad "Laisad tüdrukud ja kuk", "Karu" jt oma situatsioonileidlikkuse, huumori, hea sõnastuse ja tabava kujundlikkusega. Malmi lugemike laia levikut ja kasutust veel käesolevalg- sa- jandil soodustas kooli vajaduste ja laste vastuvõtu- võime hea tundmine ning tunnetamine, hea sõnavalitse- mine ning põhilise materjali huvi äratav ning edasi- mõtlemata tiivustav esituslaad. Omaaegsed raamatututvu- tused /16/ pidasid Malmi lugemikke väga õnnestunud lase- teraamatuteks, kuid märkisid ka ühe olulisema puuduse - puuduvad illustratsioonid.

1.3.3. Teised lugemikud rahvusliku liikumise perioodilt ei küüni ei sisuliselt ega meetodiliselt Jakobsoni, ka mitte Malmi raamatute tasemele ning nende osa laste- kirjanduse sfääris on väga vähene. Mõnda lugemikku on üritatud küll laiemalt levitada, kuid vähese eduga. Halliste pastori E. W. Schneideri "Weiike Külvi mees" (1870) tugineb pea täielikult saksa teisejärgulistele allikatele, püüdes olla universaalne aabitsajärgne luge- mik. "Mitmed jago vilja" loodusest jumalani esita- takse väga moraliseerivas ja keeleliselt abitus laadis. Huumoritaotlusega suurustlemist taunivas jutukeses "Suur kaapsta pea" /17/ on õpetusiva tekstis selgesti olemas, kuid autor lisab valetamise hukkamõistmiseks veel noomivad värsiread. Üldse on selles lugemikus kül- laga küündimatuid, enamasti religioosseid tarkusi toonitavaid moraalivärsse. Saksa allikatele tuginev ja samuti vanas kirjaviisis on P. E. Hirschi "Luggemise tük- kid" (1872), kuhu ilmselt juhuslikult on võetud Koidu- la luuletus "Kevade on tulnud" /18/. Eesli ja käo võid- dulaulmine /19/ jm lastele küllap toredad motiivid ma- dalduvad koostaja luuleküündimatuses.

Rakvere koolmeister M. Lindenberg pidas Jakobsoni lugemikku liiga kalliks ja avaldas väiksema, odavama, kuid igati nõrgema "Laste Lugemise raamatu" (1876). Selle esimene pool on mõeldud põhiliselt lugemise har- jutamiseks, teises pooles on "asjade tundmus ja tead- mus". Koostaja häidki ideid kammitseb naiivsus, kuns- tiline küündimatus lugemispalade loomisel, vemmälvär- silik luulelaad, näit: "Eesti rahvas, Eesti ma - / Mul- le armas oled sa! / Eestimeel ja eesti keel - / Teist ma ei lahku elu teel!" /20/. Religioosete tekstide suur osakaal ja kristliku kasvatuse rõhutatud tähtsus- tamine on üldiseloomulik. A. Teppaksi lugemik pakub koguni vaid usulisi dialooge, milles muu hulgas lapsed saavad teada, et "inglid on ilma ihuta mõistlikud loo- mad, ehk vaimud, inimeste hingede sarnatsed" /21/. Ühe- külgsest õpetav on ka Tartu Opetajate Seminari direk-

tori F. Hollmanni võõrsilt laenatud ainekuga tartumurdeline lugemik "Laste eddimäne luggemise ramat" (1875). Koostaja luulekatsetuste hulgast tõusevad veidi esile regivärssi matkiv "Toonekurg" /22/ ja lihtne, kuid südamlik "Talvelaul" /23/.

*

Antud perioodi peamise lasteraamatuna oli lugemikel sisuliselt laiemgi tähendus, sest levinud rahvaraamatuna pakkus see küllalt haaravat lugemismaterjali ja uudset informatsiooni erinevate elualade ja teadusteigi alalt igas eas lugejale, tiivustas rahva lugemishuvi, tekitades nii ka suurema nõudmise raamatu järele. Sel perioodil laienebki oluliselt raamatute kirjastamine, hakatakse sihiteadlikumalt rajama raamatukogude ning -kaupluste võrku. Lugemikud aitasid oluliselt kaasa kirjakeele ühtlustamisele avalikkuses, kujundasid mõisteid ning rajasid teid erinevate ainevaldkondade avaramale käsitlusele ja juba sügavamate teadmiste omandamisele. Põhiliselt koolilugemike kaudu jõudis inimesteni head ilukirjandust, millest küllalt paljud luuletused on aegade jooksul kujunenud lastekirjanduse klassikaks, omandanud püsiva koha eestlaste teadvuses.

Rahvusliku liikumise perioodil kujunes välja ka põhialus lastekirjandusele otsesemas tähenduses.

1.4. LÜÜRIKA. Rahvusliku liikumise ajastul oli lüürikal oluline koht meeleolude, püüdluste ja ideaalide väljendamisel eelkõige Koidula, Veske, Reinvaldi jt loomingus. Samal ajal pääseb vohama diletantide (Brandt, Sohberg jt) toodang - halearmsad armastus-, mängu-, ka isamaa- jm laulud, valdavalt tõlkelaenulised, kohalikele oludele mugandatud värssid, lisaks uuemat rahvalaulu rahvasuus kirjapanduna või omatahtsi seatuna. Väikeste kogudena (sajandi lõpukümnenditel nende arv aina kasvas) kujunesid laulikud /24/ laialt levinud rahvaraamatuteks, millistest mitmed elasid üle mitu kordustrükki ja paljusid luuletusi avaldati hiljem teiste poolt koostatud antoloogiates ja kogumikes, kuhu vahel oli liidetud ka Kreutzwaldi, Koidula, Veske jt luuletusi, mis diletantide abitud taset juba rõhutatult näitasid. Suur hulk sedalaadi kogude luuletustest kujunes siiski rahvalikeks lauludeks, kusjuures viisid olid siit-sealt kuulnud, võimekamate poolt mugandatud "omad viisid", sest noodiraamatuid ilmus vähe (noodikirja trükk oli kallid, noodiraamatute levik väike).

Enamasti noortele adresseeritud laulikud polnud otseselt lasteraamatud, kuigi mõneski kogus leidis lap-

selegi määratud värssede põhimõttel "Laisa koli poisile nomimiseks" /25/ või "Koolmeister panneb holetuma kolilapse nenda kirjutama" /26/. Gildenmanni antoloogias "Lillekessed" on hiljem Jakobson jt võtnud lugemikesse Freundlich'i jt luuletusi. Oluliselt kasvab religioossete värssiraamatute arv ka lastele (Jannsen /27/ jt). Arvestades aga koolmeistrite, käsitöölise jt luulediletantide värsside laia levikut on lapsed sellest ühel või teisel viisil osa saanud, teatud mõttes ka traditsiooni edasikandjad olnud - mõnigi laul ("Rinaldiini" jt) on nii tänasessegi ulatunud.

1.4.1. Friedrich Brandt (1830-1890), koolmeister, hiljem raamatuköitja Tallinnas, on kokku seadnud ligi 100 ilmaliku ja vaimuliku sisuga raamatut, enamasti laulikuid - häärmarsad "õpikud", "lilleaiad", "kukulinnud" jne iseloomulikke pealkirju kandvad värssikogud, mis olid mõeldud "nõrge rahva rõmuks ja õppetuseks". Lastelauliku "Kullerkupud" (1868) eessõnas manitseb Brandt lapsi hoolega lugema ja raamatuid austama ning hoidma, kuid samas mõistab hukka rahvaluule, kiidab oma laule, mil-liseid õppides "jäävad kõlwatumad ja rummalad ebbaussu juttud tontidest, koddokäiatest, näkkidest ja muistnisuggusist tühjast asjust, teie melest alwaks ja tühjaks - mis ka tõeste tühjad ja halbipea juttud on" /28/, kusjuures rõhutab veel, et "kirriko laul olgo peaassi" /29/.

Brandt kutsus oma lauludes kaasa tundma vaeslastele, armastama jumalat, hoolitsema lindude eest, ülistas emakeelt, manitses hoiduma kurja eest, käskis olla hoolas koolis ning "kuulda armast / Siin head õpetust" /30/. Meeleolukamad on tema looduspildid ("Kewwade laul", "Teine kewwade laul" jt). Jakobsoni palvel kirjutas ta mõned didaktilised luuletused lugemikule /31/ ("Hea südametunnistus" /32/ jt). Üldiselt üsna osava värssideaja Brandti lastelaulud on aga selgesti "taotud", lihtsa trohheilise rütmiga ja võimalikult "kolksuvate" riimidega /33/. Hiljem on Brandt avaldanud lastele religioosse lauliku "Jõulu-Kannel" (1890), mõned moraliseerivad jutukogud jm, lisamata arvestata-vat. Kriitika suhtus Brandti loomingusse eitavalt /34/.

1.4.2. Friedrich Kuhlbars (1841-1924) on 19. saj tuntuimaid ja võimekamaid lastekirjanikke. Külakooliõpetaja perest pärit Kuhlbars lõpetas Tartu õpetajate Seminari ja töötas pikka aega tunnistatud pedagoogina Viljandis. Kool-ludes küll EKMS-i jäi ta aga kõrvale rahvusliku liikumise suurüritustest, pühendus täielikult koolile. Kir-jandusse tuli ta saksa romantikute mõjualusena (kogu "Wastse laulo ja kannel" 1863), jäädes ka ise romanti-

kuks oma loomingus, milles kesksed isamaa, looduse ja kodu motiivid. Faehlmanni ja Kreutzwaldi loomingut austades on ta oma loomingus oluliselt süvendanud pseudo-mütoloogilist pilti eestlaste minevikust, ehtides seda ilutseva sõnakarraga, kusjuures vanuigi kirjutatud (kogu "Kannel ning mõök" 1919) on idealiseeringud hoopis ühekülgsed. Tuumakamad on tema varasemad muinasromantilised luuletused, mis avardasid toonast luulepilti, hakkasid mõjustama luule arenguprotsessi, olles eeskujuks paljudele epigoonidele. Mitmed Kuhlbari tundesii-rad, kujundlikud ja elamuslikud luuletused on kujunenud rahvalikeks lauludeks, milleks kaasa on aidanud lihtne meloodia ja nii elujõulistena püsinud vanade ja noortegi hulgas tänaseni - "Vanemuine" (Kui Kungla-rahvas kuldseal a'al) jt.

Kuhlbari kujunemisel lastekirjanikuks on otse-seos tema koolitööga. Seniste kooliraamatute hulgast puudus laulik lastele võimetekohaste lauludega, kirkulaulud jäid aga lastele väga kaugeteks. Ea- ja huvikohaseid tekste tuli kirjutada sakslastelt laenatud viisidele, sest ennast heliloojaks ta ei pidanud - lauluviiside tegemine "pole mite iga mehe asi" /35/. Viise on mõneti seadnud muusikaõpetaja C. Mumm. Nii kirjutas Kuhlbar 1867. a vähemalt 47 lauluteksti-luuletust, mis ilmusid "iseäranus Eesti koolidele" kogus "Laulik koolis ja kodus" (1868). See sai koolidele vajalikuks raamatuks ning paremik sellest kujunes peagi rahvalikeks lauludeks, mõni neist ("Teele, teele, kurekesed", "Lõikuslaul" jt) on lastelauluna käibel tänaseni. Kuhlbaril oli 1875 kavatsus avaldada selle teinegi osa, mis aga jäi seisma /36/. 1892 avaldas ta koolidele venekeelsete laulude kogumiku "Школьные Песельки" ja 1908 "Kooli kannel", milles 176 mitmehäälsset laulu, kus tekste Koidulalt, Jannsenilt, Kreutzwaldilt, Veskel, Haavalt jt ning Hermannilt jt eesti heliloojate viise. Kogu "Jõulu-pähkled ja teised luuletused" (1910) pakub valdavalt religioosset tarbeluulet. Lisaks on siin arvukalt mõistatusi, mõned jõulujutud ja varasemaid luuletusi. Kuhlbari lasteluule paremik ilmus kogus "Laste laulik" (1899).

Saksa vastavaadid laulutüpe arvestanud Kuhlbar (luuletuse "Tudu, tuvike" võimaliku eeskujuna ka Ler-montov või Koltsov) pole oma algkooliõpilastele määratud lasteluulele erilisi kunstinõudlikke eesmärke seadnud, taotlenud ennekõike õilsaid didaktilisi sihte ja nii head ning üllast rõhutades ilutsemisse kaldunud. Teiselt poolt on Kuhlbar küllalt paljude luuletustes tabanud lastepärast mõttelaadi ning edastanud neile omast tundemaailma küllaltki meeoleolukalt, mis on soodustanudki rea laulude jätkuva populaarsuse. Kuhlbar

kujundas välja lasteluule põhilise temaatika - loodus, kodu, isamaa, mängud, hällilaulud ning arendas kaasaegsele koolile obligatoorset religiooset temaatikat.

Looduslauludes laulab ta kõikidest aastaegadest, lindudest-loomadest, hommikust ja õhtust, esitades meeleolukaid, omalaadse sisemise rütmiga lauldavaid luuletusi - "Teele, tee, kurekesed", "Karjalaste hommikulaul", "Õhtu-päikesele", "Õhtulaul" jt. Kevad on Kuhlbarsile ärataja, lootuste looja "uut elu ta kõigile põue on loon'd" /37/ ning tulles "õla pääl tal linuke" /38/, seepärast laulgu lapsed koos lindudega ja tundku rõõmu lillede õitsemisest. Kõik see ilus ja elujõuline avaldub Kuhlbarši luulomanerist olenevalt sageli ilutsevana, mida stampidena rõhutavad lindude trillerdused, imeilusad värvid, erilised lillelõhnad, särav päike jm, mille abil püüab toonitada vabanemist endistest kammitsatest. Kuhlbarsile meeldib päike, mis mitmetes seostes oluliseks komponendiks, kuid hümnilised "Hommiku päikesele" jt jäävad pealiskaudseteks "teretamisteks". Õhtulaulude päike on tal leebe, hell, pisut väsinudki nagu laps pärast oma päevatööd. Õhtulaulud üldse on rahustava laadiga ja nende hulgas on mitmeid õnnestunud hällilaule - "Kätkilaul", "Tudu, tuvike" jt. Hällilauludes märkame ka vihjeid tegelikkusele ning avaldub mure tulevikugi suhtes, kuid Kuhlbarši laps võib kindlalt loota emale, inglitele ja jumalale. Tegevusrohkena kujutab ta suve, kutsudes lapsigi heinateole, põllu äärde, karja hoidma, metsa marjule, nägema mesilasi nende töös ajne, kuid pildistik avaldus enam pidusemalt poolelt, mis jäi maalapsele pelgaks idülliks. Kargemalt ja ka elulisemalt mõjuvad sügiselaulud, milles tööteemalgi veidi mõttekam tähendus. Maalapsele, kellele Kuhlbars oma luuletused ongi kirjutanud, polnud võõrad viljalõikuse, rehepeksu jm töömaad, olid aga konkreetsemad Kuhlbarši poolt näidatutest. Lahkumist ja millegi lõppemist, mis sügis endaga paratamatult kannab, seob Kuhlbars siiski ka uue lootusega ("Teele, tee, kurekesed"). Talvelauludes kurdetakse külma üle, igatsetakse kevade järele, kuid talvelgi on oma rõõmud, lumekuues kaunis mets ning aina haljas kuusepuu.

Kodu tähendust on Kuhlbars veenvalt rõhutanud, pidanud kodu kaunimaks ja paremaks, sest võõras keel ja võõras meel ei rõõmusta hinge, emakeelele ja kodule "kõik ilma ilu, auu ja kuld / on nende wasta must kui muld!" /39/. Kodukohta kirjeldab Kuhlbars erilise vaimustusega, enamasti aga ilustatuna, kauni idüllina. Asjalikumaks muutub ta toon seoses tööga, mida kõigile tähtsaks peab - "Kuued selga, mütsid päha, / Wõõle wõõd! / Kes ei taha nälga näha, / Tehku tööd!" /40/.

Kutse tööle avaldub ka "Lõikuse laulus" (Me läeme ruskist lõikama), millest on saanud populaarne mängulaul. Kuhlbars ülistab kodumaad, loob poeetilisi, enamasti aga literatuurseid, optimistlik-ilutsevaid pilte isamaast, kuid nii ka lastele lähemaks teinud rahvusliku liikumise ajastule omase isamaatunnetuse ("Igatsus kodumaa järele" jt). Isamaa kaitsmist tähtsustav "Sõjamees" peab silmas ka poiste patriootilist kasvatust. Populaarseks lauluks hiljem sai "Elagu Eestimaa" (Elagu kõik meie armsamad aasad). Väikelastele mõeldud lauludes jääb Kuhlbars elukaueks ilutsejaks, otsitud riimidega mänglejaks, kusjuures tallekese motiiv taandub enamasti religioossele kasvatusel, allaheitliku rahu kuulutamisele. Sedasama väljendavad ka tema jõulu- ja leinalaulud.

Oma ajas aga paistab Kuhlbarsi lasteluule silma küllaltki avara ilmaliku ainevaldkonna ning optimisimiga, lüürilisuse ja musikaalsusega. Kasvatuse õilsaid eesmärke arvestav ja taotlev Kuhlbars püüab lastesse sisendada austust töö ja üldse loova tegevuse vastu, suunab looduse ilu ja täiuslikkust nägema ning kutsub omamoodi loodust kaitsma, rõhutab kodu tähendust inimese elus, kutsudes austama vanemaid ja isamaad. Jakobsoni lugemike kõrval oli Kuhlbarsi koolilaulikki oma ainevaldkonnaga mõneti murrangu looja. Teiselt poolt jääb kunstinõudlikum ainekäsitus Kuhlbarsi enda religioossete vaadete ja sellest johtuvate didaktiliste sihtide varju, andes sageli maad eluvõõrastele idüllidele. Osa Kuhlbarsi tundehtsamaid, isikupärasemaid, sõna- ja kujundileidlikumaid lastelaule on jäänud tänaseni püsima rahvalike lauludena.

1.4.3. Eesti lüürika rajaja **Koidula (1843-1886)** looming on laste lektüüri kuulunud alates Jakobsoni lugemiku I osast (1867), kus on 12 tema luuletust, enamasti tipp-teosed, mis tänaseni kooliprogrammides. Jakobson avaldas lugemikes üldse 32 Koidula luuletust, millistest 9 ("Kodu"; "Mu isamaa on minu arm"; "Ema süda"; "Miks sa nutad?"; "Tulnud"; "Lained"; "Halasta ja kannata"; "Üürike"; "Kui päeva kära aega") A. Grenzsteini "Kooli Laulmise raamatu" (1878) vahendusel ka lauludena kinestitati (Grenzsteini laulikus veel - "Ohtul"; "Oitse ja haljenda, Eestlaste maa"; "Õöpik" - viimane Koidula enda viisistatud). On tähelepanuväärne, et Koidula luuleparemik kohe rahvusliku liikumise ajal ka laste lektüüriks sai. Teiselt poolt Koidula otseselt lastekirjanikuna jäi kaasajal tähelepanust kõrvale - perioodikas vaid 5 luuletust /41/. Ja hiljemgi pole Koidula lastelaulud nimetamisväärsset tähelepanu pälvinud.

Lastekirjanikuna esineb Koidula esmakordselt 1875.

a, kui rahvaluule laadis improviseerib oma üle aasta vanusele pojale hällilaulu, mis viimasele väga meeldinud /42/. 1878. a on Koidulal olnud kavatsus koostada lasteraamat /43/ ja sellest perioodist pärinebki tosinaga jagu luuletusi, mis sündinud ennekõike oma laste jaoks.

Koidula lastelaulud käsitlevad põhiliselt moraaliküsimusi, esitades enamasti humoristlikus laadis ning lastepärases piltlikus sõnastuses lastele omaseid kujutlusi maiustama kipunud põrsast, koerakutsika seiklusi hanedega, linnupoegi noolivast kassist jm. Kunstiküpsem on "Hällilaul". Paljude lasteraamatute ja koolilugemike vahendusel tuntakse aga juba üsna varasest east Koidula luuletusi "Kodu", "Emasüda", "Sügismõtted", "Mu isamaa on minu arm", "Sind surmani", "Eesti muld ja eesti süda", "Miks sa nutad?" jt, mis kunstiküpsete teostena kogu eesti lüürika tippu ulatuvad.

1.4.4. Teised luuletajad (Veske, Reinvald jt), kelle osa rahvusliku liikumise kõrgperioodi lüürikas on küllalt suur, otseselt lastele pole kirjutatud, kuid hiljem on põhiliselt lugemike kaudu nende loomingu paremik jõudnud lasteni. Uus luuletajate põlvkond (Grenzstein, Hermann jt), kellelt küll ka sellel perioodil luulet ilmus, esindab siiski üldise arengu järgmist etappi.

Lasteraamatute üldarvu suurendavad antud etapil ennekõike kooliõpetajad, kirikutegelased, trükkalid.

Anonüümne (? Tartu pastor A. H. Willigerode) lõunaeestikeelne "Kolilaste laulu" (1869) ei küüni kunstiliselt Brandtigi värsside tasemeni. Kogus on tosin omamoodi hõiskamise laulu - "Astgem wirgast laulden päle, / Läkgem mõtsa willole, / Töstgem waljust omma häle, / Rükhen wäla illole..." /44/. Peamiseks peab kokkuseadja üksnes jumalale kiituse laulmist, rõhutada, et usk jumalasse hoiab isamaad, kaitseb lapsi jne.

Samalaadseid kiiduvärsse leidub ka anonüümses "Eesti Laste Rõõm" (1872), mis ühe varasema pildiramatuna tähelepanu pakub. Mõned värssid selles ka tähestikku ning ükskordühe tabelit sisaldavas raamatukeses, vaatamata oma abitusele ning pelgalt pildi äraseletamisele, osutavad ka argisematele asjadele - künnile, viljalõikusele, mardi-mängule jm. Oma lihtsusega meeldejäävamaks võib pidada värsiridu: "Kilks, kolks, kodid lõwad, / Lapsed puhvast leiba söwad; / Mölder vilja jahwatab / Ja sest omma matti saab" /45/.

"Laste Pildi-Ramat" (1872) koosneb paarikümnest pildilehest. Saksamaalt pärit klõšeedelt tehtud piltide alla on trükkal L. Oppermann klopsinud oma värsipaare (Suksu, suksu! toon sull' kaeru, / Siis mind sõidad rutuga /46/.) või autorile viitamata laenanud (Ja-

kob Hurda "Karjapoist" paar stroofi /47/).

Mõnegi antud perioodi luulekogu pealkiri lubaks lastelaulegi, kuid sisuliselt on need lihtsalt noorematele inimestele "rõõmuks ja õpetuseks ajalikus elus", /48/, põhiliselt külasimmanitel laulmiseks, olles ka teatud eeskujudeks kohalike külalaulude loomisele. Ei ole välistatud, et lapsedki sedalaadi repertuaariga kokku puutusid.

Kirikutegelaste koostatud lugemikes on religioossete värsside kõrvale sattunud vahel ka rahvalaule või nende töötusi. Pöide pastori N. Nolckeni "lu'uoppimisest" /49/ leiame lõokese laulu seade ja ema hoolest rääkiva rahvalaulu. Värsitehniliselt küll abitud, kuid didaktiliselt siiski asjalikum on Nolckeni värsid, mis kutsuvad hoidma linde. Looduskaitse teema, mis Jakobsoni lugemikus hästi avaldus, on teisteski lugemikes arvestatavalt esile tõstetud.

Kooliga seotud värssse leiame vastu ootusi kooliraamatuteski harva ja ka siis ikka kiidulauluna jumalale, kelle abil kooliskäimine olevat "üks armas lust ja õn, / Seal saame õppida / Seal meie korjame / Külwara waimule" /50/.

Perioodika kirjandusnurdades leidub harva lastepärast luulet. Tähelepanuväärsemaks on tollase üliõpilase Jakob Hurda kalendrilaul "Karjapoiss" /51/, mille Jakobson võttis kohe oma lugemikku. Tänaseni tuttavat luuletust tavaliselt lühendatult leiame paljudes lugemikes ja kogumikes, sageli autorinimeta ning vahel ka omatahtsi sõnastatult. J. Hurda humoristlik lõunaeestikeelne luuletus (võimalik, et selle idee on pärit H. Heine luuletusest "Der Hirtenknabe") annab toreda pildi karjapoisi argisest päevast, võrdleb teda kuningaga, kellel suur pere hooldada ja palju alamaid nurmedel, kus ministrid (= koerad) vajaliku eest aitaavad hoolt kanda ning kogu päeva saadab kuningat karjakellade ja linnulaulu mahe muusika.

Türi pastori A. Kurrikoffi pikem rahvaluulele tuginev ballaadilaadne "Kätki-laul" /52/ väärrib tähelepanu lüürika üldises arenguprotsessis, kuid jäi suhteliselt kõrvale lastelektüürist.

Rahvusliku liikumise ajast alates omandavad arvestatava koha lastele määratud kogumikes omalaadse tarbeluulevormina **värssmõistatused**. Antud tüübi rajajaks võib pidada Kreutzwaldi /53/, kelle kümnekond stiilset mõistatust avaldas ka Jakobson oma lugemikes. Sõnamängule (asenda tähti, loe eest või tagant) rajatud värsivormiline mõistatus oli lastele nii meeoleolukas mäng kui sõnavara avardaja, mõtlemisvõime arendaja jm, kusjuures koostajad (sageli pole märgitudki autorinime) on ennekõike arvestanud mõistatamise võimalusi ja nii on

Kunstinõudlikumaid värssse vähe. Viljaka A. Grenzsteini loominguks on suur hulk päris vemmälvärssilisi mõistatusi. Oma ajas küllalt tüüpiline on Koidula venna Harry Jannseni (1851-1913) värssmõistatus:

a-ga hulgun suweajal
Rõõmsast' karjasmaade rajal;
i-ga täidan postipauna,
Lähen lossi, lähen sauna,
Seljas walge särgike,
Kõhu keskel märgike;

u-ga olen ikka kuri
Nagu wana kubjamuri;
õ-ga käiwad minu teel
Lõuna, hommiku ja õhtu,
(Tihti sagedamgi weel)
Söögid, joogid sulle kõhtu /54/.

1.5. Eepika. Rahvusliku liikumise ajastul suurenes oluliselt juturaamatute arv, avarus ainevaldkond, temaatika ning mitmete raamatute kordustrukid peegeldavad raamatute üha laiemat levikut. Algupärandeid ilmus vähe, domineerisid tõlked, enamasti tõlkemugandused või alusteoste vabad ümberütlemised. Enamiku perede igaaastaseks uueks raamatuks jäi kalender, mille "saba" lastelektüürina on üha arvestatavam. A. Kitzbergi mäletamisel "neid kalendrisabasid loeti siis, kuni paremini pähe jäid kui viis peatükki, mis ju sünduse varal pähe tuubiti, ilma et neist palju aru oleks saadud" /55/. Jätkuvalt ilmub hõlvarõõmsaid sentimentaalseid tõlkemuganduslikke rahvaraamatuid, uudemad nende hulgas Liivimaal toimuva tegevusega lood /56/. Rahvaraamatute ainevaldkonda laiendasid vene ajaloo temaatika, õigeusu motiivistik, Vene-Türgi sõjad jm /57/. Uudsenä kerivad esile neegrilise olukorrast, üldse orjusest rääkivad raamatud, milliseid vahendas ka Koidula. Massilektüüris tõusevad kesksele kohale röövlilood (D. Martson "Röövlilõuend Rinaldo Rinaldiini" 1875-1883 jt) ning jutud indiaanlastest (C. M. Redlich "Indiaanlaste isamaal ehk Uues maailmas" 1879 jt). Sedalaadi raamatud ulatusid oma põnevuse ja seiklusi pakkuva sisuga üha enam koolilasteni. Siinkohal tasub meenutada Joosep Tootsi lektüüri O. Lutsu "Kevadest. Arvukalt ilmub piiblilugusid jm religioosset kirjavara, millest suur osa oli otse lastele määratud.

1.5.1. Rahvajutud moodustavad antud perioodil tuumakana osa lasteraamatutest. Kreutzwaldi "Eestirahva ennemuistsete juttude" esimene vihik (1860) rajas tee rahvajuttude kogumikele rahvaraamatutena, äratades nii ka avalikkuse huvi rahvaloomingu vastu laiemalt. Kreutzwaldi poolt avatud teed avardasid peagi juturaamatute kokkupanijaid saksa keelest tõlgitud/mugandatud rahvajuttudega.

1.5.1.1. Viljandi kihelkonnakooli õpetaja **Mats Kirsell** (1841-1907), EKmS-i tegevliige ja rahvuslikus liikumises demokraatliku suuna poolehoidja, oli Kreutwaldi järel esimene muinasjuttude avaldaja. Tema "Wiis kentsakat ennemuistest jutto Nore rahwale aiawiteks kirjutud" (1862, 3. tr 1875) aluseks olid vendade Grimmide muinasjutud. Nii muinasjutud kui ka valmide ümberjutustused "Maggusad Pähkleterrakessed" (1864) kerkivad oma ajas esile leidliku sõnakasutuse ning rahvaliku ütlemissviisiga. Olulise koha kirjandusprotsessis omandavad Kirselli vahendatud jutud orjusteemadel ("Orjaelu" 1872, jt) /58/, mida pärast pärisorjuse kaotamist Venemaal sai vabamalt esitada. Kirselli vahendatud orjusteemalistel juttudel oli oma mõju rahvusliku liikumise ajastu ühiskondliku mõtte aktiviseerimisel ja teatud osa ka eesti ajalooliste jutustuste loomisele järgmisel kümnendil.

1.5.1.2. Haapsalu raamatukõitja **Gustav Ellerberg** (1830-?) adreseeeris oma kogu "Wanna Juttomees" (1862) otse lastele, soovitades "eestkõnnes": "Osta agga julgeste, ja wi koddu laste kätte!" /59/. Ellerbergi vahendusel saadi aimu "Tuhande ühe öö" muinasjuttudest ning kogumiku esimese loo pealkiri "Ali-Paba ja nellikümmend mõrtsukat" jäi lendlausena pikemaks ajaks kõnekeelde. Ellerberg avaldas veel paar "Saksa-kelest Ma-kele ümberpantud" jutumeest lastele, "kes aknast waatwad, / Issat ladalt koddoo ootwad" /60/, et lustlikku lugemist saada, nüüd aga enamasti moraliseerivaid lugusid saksa rahvaraamatutest. Väärrib tähelepanu Ellerbergi tauniv hoiak kõrtsi ja viinajoomise suhtes. Tema sulest on tulnud ka mõned religioosse sisuga lasteraamatud. Kogumik "Naljatilgad ehk loe ja naera" (1868), milles ebausujutte ja anekdoote, pole lastele määratud, kuid pealkiri viis sellegi lastelektüüri hulka, pealegi leidis selles mitmeid lapsesuulugusid. Tõlkelises "Weiße Juttotubba Lastele" (1869) on kesksel kohal raha hukutava mõju üle moraliseerimine raskepärases sõnastuses ning nii kaugel eakohasusest. Ellerberg vahendas uuesti J. H. Campe robinsonaadi "Nore Robinsoni ello ja juhtumissid ühe tuhja sare peal" (1866, 2. tr 1879), mis nüüd enamgi lasteraamatuks sai.

Mugandajate/tõlkijate abil tutvuti Grimmide lisaks Hauffi, Anderseni jt muinasjuttudega /61/, mis pälvisid hea vastuvõtu igas eas lugejate hulgas. Ühes sellega suurendas huvi oma rahva jutuainetega vastu. Eesti muistendite ülejutustamist leiame juba Ellerbergi "naljatilkadest".

1.5.1.3. Eesti rahvajutte ilmub 1870ndatel aastatel rahva-
raamatutena veel vähe. Esimesena köidab tähelepanu raa-
matukaupmehe **Gustav Wänjasti** "Eesti-Rahwa Wanad **Pärliid**
ehk meie omad Juttud" (1870), milles leidub muistendi-
te ja pajatuste laadseid lugusid Pärnust, Tallinnast
(Miskipärast Tallinna ei tohi ialgi walmis sada), Ka-
levipoja aineid (Kalewi poea haud Tallinnas ja kiwi
Ülemiste järwes), Suure Tõlluga seotud lugusid (Tõllus
ja Leiger), motiveeringuid (Meie Jani päwast), katku
ja nõidade teemasid jm, mis enamasti moraalivärsiga
lõpetatakse /62/.

Pärnumaa vallakirjutaja **Martin Sohberg** (1839-1927)
vilka sulemehena avaldas rea ajas populaarseid "Laulu-
tooja"-kogumikke, kus leidub ka rahvalaule, ning 10-
osalise "Juttotooja" (1874-1881) milles üle 70 loo,
suur hulk neist rahvaehtsaid, kuigi avaldaja abitus
keelepruugis. Eriti populaarseks sai "Neljas Eesti jut-
totooja" (1876, 3. tr 1885) vanapaganalugude tõttu,
kuuludes kindlalt ka lastelektüüri.

1.5.1.4. Antud perioodi kaalukama rahvajutukogu avaldas
Jakob Kõrv (1849-1916). C. R. Jakobsoni "Sakalas" töö-
tanud, 1882. a alates oma ajalehte "Valgus" avaldanud
Kõrv arvestas tegevuse algul oluliselt rahvusliku lii-
kumise demokraatliku suuna programmi, kuid muutus hil-
jem tsaristliku venestuspoliitika toetajaks ning sala-
kaebuste sepitsejaks. Ühelt poolt oli ta arvestatav
tõlkija (Puškin, Gogol jt), teiselt poolt plagiaator
(Chateaubriand jt) ning kunstiliselt vähepakkuvate ju-
tustuste autor.

Noormehena Tartus elades innustus ta M. Veske mõ-
jul eesti keelest, kirjandusest ja rahvaluulest ning
vanaisalt kuulnud rahvajuttude mõjul hakkas neid kodu-
kihelkonnast Kodaverest üles kirjutama. EKMS-is esines
ta mitme ettekandega (veejumalatest, Kaval-Antsust,
rahvaviisidest jm) ning avaldas seltsi aastaraamatutes
muistelugusid. "Jutud kolmest Eesti järvekesest" /63/
saab aluseks raamatule "Eesti-rahwa muiste-jutud ja
wanad-kõned" (1881), milles järvedega seotud muistelu-
gudele lisaks imemuinasjutt "Vaesemehe poeg ja Vanapa-
gan" ning kolm Kalevipojaga seotud ja kirjutaja enda
poolt täiendatud muistendit. Kreutzwaldi eeskuju arves-
tavalt on Kõrv rahvasuust kuulnud nappe andmeid ja ka
kirjandusest võetud aineid arendanud ulatuslikumateks
juttudeks, mis torkavad silma romantilisuse ja pseudomü-
toloogiaga. Enamasti on Kõrv suutnud anda meeelolu-
kad muistelood veenvas kunstilises kujunduses, loonud
omajagu põneva arendusega fantaasiarikkad jutud, mille
tegelased on antud laadis usutatavad ja mõjuvad kasva-
tuslikult. Teiselt poolt jäävad muistelugudes olevad

ja mitmeti Kreutzwaldi ning ka ehtsat rahvalaulu matki-
vad laulud kunstiliselt abituteks. Kõrvi muistejutud
leidsid head vastuvõttu noorte ja vanadegi hulgas. Koo-
lilugemike ja kogumike kaudu tuntakse muistejuttu "Vee-
alused" tänapäevalgi.

1.5.2. Jakob Pärn (1843-1916) kui antud perioodi tähe-
lepanavam prosaist ja lastele määratud jutukirjanduse
väljakujundaja on pärit Tormast. Lapsepõlvest alanud
sõprus C. R. Jakobsoniga seob teda rahvusliku liikumise
demokraatliku suuna püüdlustega. Juttudes ("Oma tuba,
oma luba" 1879, jt) väljendab Pärn ajastu ideaale, kui-
gi tegelikkust mõneti idealiseerides. Väljendades pä-
rast Jakobsoni surmaga demokraatliku suuna põhilisi
seisukohti oma loomingus ("Must kuub" 1883, "Jumala abi-
ga Omast jõuust" 1884, jt), on konservatiivide mõju ju-
ba domineerivam, leplikkuse ideaalid iseloomulikumad.
Tartu Õpetajate Seminari lõpetamise järel töötas Pärn
kooliõpetajana/juhatajana Põltsamaal, Lihulas (1871-
1882), Otepääl, Volmaris, kusjuures oluline osa loomingu-
st valmis tal Lihulas.

Pedagoogina mõistis Pärn kohe eakohase kooli-
välise lastelektüüri vajalikkust ning tähendust ja hak-
kas sihiteadlikult tööle, pidades aga silmas kitsalt
õpetlikke tendentse, kuigi sooviks oli "noort sugu mõt-
lejaks inimeseks kasvatada" /64/. Jutukogud: "Muistena
juttud noore rahvale" (1871), "Lühikesed juttud armsa
lastele" (1873), "24 juttu lastele" (1883).

Pärna lastejutud jagunevad põhiliselt kahte rühma
- rahvaluuleainelised ja argiolustikulised. Rahvaluu-
lest huvitatuna /65/ on Pärn tuginenud rahvajuttudele,
arvestanud Kreutzwaldi loomingut ning saksa allikaid ja
käsitletud aineid küllaltki vabalt, kuigi muinasjutule
omase teemaarenduse ja võtetega. Pärn esitas voolavas
sõnastuses seletusi-pajatusi-tekkelugusid, ime- ja loo-
mamuinasjutte, lähtus "Kalevipojast", kusjuures rõhk oli
selgesti asetatud didaktilistele eesmärkidele - headus
ja voores võidavad kurjuse, ahnuse, rumaluse. Samas too-
nitatakse rahvusliku liikumise iseloomulikke püüdlusi:
püüa "oma tuba, oma luba" poole, jää truuks oma rahvale
j.m. Muinasjutus "Wiru wanema tüttar Salme" /66/ rõõvib
põhjakohtas Eestimaa vanema tütre Salme, kelle vabasta-
vad osavad ja tugevad Ilmarine ning Vibuanne. Lõpuks
peavad Salme ja Ilmarine oma rahva vanematega nõu, "kui-
da naad Eesti mulda jälle Eesti meeste omaduseks wõik-
sid saada" /67/. Vaenelaps Mart, kelle vanemad "magawad
murru mullas, / Kalewide kalmu künkas" /68/, aitab pal-
jastada vandenõu kuninga vastu ning mõistab, et "opetus
ja tarkus üksi mehe juures maksawad". Lõpuks päästab ta
nõidusest Kunglamaa kuningatütre ja saab ise heaks ku-

ningaks. Lastele tavaliselt religioosse suunitlusega juttudega võrreldes olid Pärna paiguti küll refereerivalt pealiskaudse arendusega kunstmuinasjutud ometi mõttekam lektüür.

Pärna argiolustikuliste lastejuttude ainevaldkond on lai. Siia mahuvad küla- ja linnaelu, rikkad ja vaesed, küla ja mõis, tarkus ja rumalus, ebausks jm, kusjuures tegevus toimub valdavalt Eestis, enamasti küllalt täpselt antud kohas (Tartu linn, Lõõtsa talu jne) või lastele hästi tuttavas piirkonnas (karjamaa jm). Mõne kaugema tegevuspaiga korral kaasneb autorilt koolmeisterlik selgitus /69/. Koolmeistrist lastekirjanikuna on Pärnal kitsad didaktilised eesmärgid, millega kaasneb harilikult moraliseerimine, ka jumalakartlikkuse ja sõnakuulelikkuse toonitamine. Pärn on oma lastejuttudes rõhutatult esitanud loomuliku (enese)karistuse printsiibi - eksinu saab harilikult võimalikult kiiresti ise karistatud. Nii ajab ema keelust mittehooliv poiss uisa-päisa liblikat taga ja kukub linalikku ("Sõnakuulmata poeg" /70/), Aadam proovib isa piipu ja on kolm päeva haige ("Piip" /71/), varastatud õunad panevad kõhu ja hambad valutama ning mädapaised kaelal püsivad kaks aastat ("Vargade nuhtlus" /72/). Viimati mainitud jutus alles halli vanamehe õpetus päästab vaevast ning süüdlasele pika eluea kindlustab jumalale meelepärane vaga elu edaspidi.

Rahvaluuleaineliste juttudega võrreldes on argiolustikulised tihti staatilised olukorra kirjeldused, et kokkuvõtteks selgesõnaline moraäl välja tuua - higinäena ei tohi külma vett juua /73/. Pealetükkiv õpetlikkus avaldub tihti juba pealkirjades - "Kes kannatab see kaua elab", "Sina ei pea mitte varastama", "Suur tük aebab suu lõhki", "Karda jumalat, auusta keisrit" jt. Sedalaadi moraaliõpetusega on Pärn haaranud elu paljusid külgi: vanemate austamine, ausus, vaga ja säästlik elu, usinus, töökus, jumalakartlikkus jne. Dünaamilisemad on need Pärna jutud, milles avaldub hea ja kurja kokkupõrge, kuid konflikti lahendab ta rutakalt. Kunstiliselt õnnestunud on looduskaitsealased jutud ("Linna pesa" /74/ jt). Meelisteemaks on, kuidas vaene, aga usin/töökas/aus tänu hoolsusele, nutikusele või koguni ime abil heale järjele jõuab, saab rikkaks ja austatuks, abiellub ja elab õnnelikult. Must-valge printsiibist lähtudes saab kurjuse kandja teenitud karistuse või mõistab viga ja kasvab ümber. Jutus "Ahe-las koer" /75/ piinavad poisid ketis olevat koera, see hullub, rebib enda lahti ja tormab poistele kallale. Peremees küll päästab poisid, kuid viimaste haavad on suured ja nad surevad. "Sõnakuulmatu poeg" kangelse saatusest teatab autor, et õnnetuse järel on "sõnakuul-

mata olek selle poisi juurest surmani kadunud" /76/.

Pärn taunib ebausku ja mõtlematust ("Nõija pool kopikad" /77/), egoismi ja hoolimatust ("Soomöldri Viio" /78/), laseb karjapoistest hoolsuse/tõökuse/abi-valmiduse abil saada kuulsateks arstideks, ausateks kaupmeesteks jne. Kunstilist külge eiranud Pärn loodab lugejat pelgalt manitsuste ja kaunite eeskujude varal kasvatada ideaalilähedaseks. Koolitundide õppejuttude tasemele jäävad jutud lapsi ei innustanud, kuid olid siiski elulisema ainevaldkonna poolest silmatorkavad, mis lubas M. Veskel EKMS-i koosolekul väita, et need "väga rahvalikud ning armsaste õpetlikud", soovida jätvat aga keel /79/. Pärna sõnavalik ja kasutusviis liigubki üpris kitsas piiris, mis valdavalt kirjeldava laadi juures trafaretse stambina avaldub. Tegelast määrgistab ta tavaliselt ühese omadusega - on virk, aus, hellitatud, hoolimatu. Tegevuse kaudu sellele lisavarrjundeid ei anta. Veidi värvikust lisavad rahvakeelsed väljendid või mõned lüürilised personifikatsioonid: kuidas mõeldud, nõnda tehtud; päike oli hämariku kaissu pugunud jm. Dialoogid enamasti ei erine oluliselt kirjeldavast üldlaadist (näit õunte dialoog "Wargade nuhtluses"). Paiguti on tekst kohtmakas pikkaade, paljudest osalusetest koosneva liitlause tõttu /80/. Kunstmuinasjutte elustavad mõned värsid rahvalauludest tekstis. "Lühikeste juttude" lõpuks on esitatud ka tosin rahvaehtsat mõistatust /81/.

Mõned moraliseerivad palad on Pärn avaldanud veel käesoleva sajandi algul "Lastelehes". Esileküündivam nendest on looduskaitseteemaline "Puu" /82/, milles küllaltki huvitavalt ja asjalikult kirjeldatakse puude ehitust, kasutamisevõimalusi, võrreldakse leht- ja okaspuid, kutsutakse puid hoidma.

Oma aja kitsastest haridusalastest tõekspidamistest olenevalt on Pärna lastejutud rõhutatult didaktilised ja moraliseerivad. Üksnes nende sihtide eelisrvestamine on tagaplaanile jätnud kunstilised aspektid, sest määravaks on peetud ennekõike teatud valmisidee kättenäitamist, mitte aga kunstilist tunnetamist. Kuigi Pärngi peab olulisena silmas religioosseid sihte, avalduvad need temal ühe võimalusena kasvatustöös, mitte ainuvõimalusena, nagu avaldus see konservatiivsete külakoolmeistrite ja pastorite lastejuttudes. Selles olenevalt on Pärna lastejutud elulisemad. Pärn kujundas välja lastejuttude põhilise temaatika, iseloomulikud jututüübid ja ainevaldkonna, mida järgnevad kirjamehed arvestavad - kunstmuinasjutud, looduskaitse, laps ja kodu, üldse maalapse lähem ümbrus ja vastavalt sellele kontaktid. Pärn arvestab last ümbrisevat keskkonda ning noorema kooliea vastuvõtuvõimega, küündimata aga kaugemale moraliseeringutest, õigemini

pole ta oma ajas hariduse tavapärastest eesmärkidest olenevalt taotlenudki nõudlikumat kunstilist teostust.

1.5.3. Kogumikud kujunevad antud perioodist alates iseloomulikeks lasteraamatu tüüpideks, milles proosatekstide vahel luuletusi. Põhiliselt olid need mõeldud kooliväliseks lektüüriks, mõned küll ka kooliraamatuks, kuid neil polnud Jakobsoni ja Malmi lugemikega võrreldavat sisukust ning levikut, olid kasutusel vaid koostaja enda koolipiirkonnas /83/.

Kogumik-tüübina ilmub lastele mitmeid kitsalt religioosse sisu ja suunitlusega tõlkemuganduslikke, enamasti koostajanimeta raamatuid /84/. Usulist haridust tähtsustab ka ülemaaliseeritud palu sisaldav väike kogumik "Mõned lugud ja laulud lastele" (1876), mille järgi lapsed peavad issandat tänama kooliskäimise eest. C. R. Jakobsoni venna Eduard Magnuse koostatud ja soliidset illustreeritud "Laste Sõbrad" (1874-1879) pakuvad samuti valdavalt religioosse laadiga tekste, mille "rasvast eluõpetust" Grenzstein teravalt kritiseeris, rõhutades, et "see aeg on mööda, mill lastele ette targutati" jumala armulikkust kõiges /85/.

Küllalt levinud kogumikuks oli lõunaeestikeelne "Eesti Laste Sõbber" (1873, 3. tr 1882). Palvete, piiblisalmide tõlgenduste jm kitsalt usuõpetusliku materjali kõrval on kogumikus valmide ("Kaks kitse", "Lõvi ja jänes" jt) ümberjutustusi, linnupesa-lugusid ja kirjeldusi loomade eluviisidest, muinasjutte ("Kolm kuldkala" jt), vanasõnade äraseletamisi, kiriku- ja ajaloolegende, rahvalugusid Preisi, Rootsi jt kuningatest jm. Oma mitmekesisuses oli see küllalt huvipakkuv lasteraamat ning keeleliseltki tüsedam mitmest oma aja kogumikust. "Eesti Laste sõbra" aluseks on mõni saksa keelne "Kinderfreund", millest mõningaid palu leidis juba Körberi ("Linnupesa", "Varblane ja hobune" jt), Hirschi ("Tark karjapoiss") jt lasteraamatutes.

1.5.3.1. A. Kitzbergi "Kodu-kurukesest" (1878) on perspektiivne raamatutüüp lastele tänapäevalgi. Eesti silmapaistvama näitekirjaniku August Kitzbergi (1855-1927) omapärast ja huvitavat koduloolist "Kodu-kurukesest" tollal otseselt lasteraamatuna ilmselt ei arvestatud, kuigi see "mõnda ilusalt isamaalt" sisaldav raamat oli koostatud "Pöögile lastepidu mälestuseks". Vormiliselt Pöögile mõisa omanikule krahvipreili Emma Mellinile, kelle kulul 1875 ehitati Pöögile uus koolimaja, kus õpetajaks oli kirjaniku vend Jaan /86/, "südamliku tänu tunnustuseks annetud" raamat annab küllalt põhjaliku ülevaate Pöögile valla, mõisa, kooli ja Karksi kiriku ajaloost, talude päriseksostmisest, rahvastikust ja 1877.

a lastepüha kirjelduse. Kogumikus on rohkesti Pöögile ümbruse kohamuistendeid, esitatakse koos kommentaari-dega rahva suus olevate viidete järgi valla päirid ning M. Veske luuletusest "Ilus oled, isamaa" lähtuvalt kirjeldatakse kodukoha ilu toonitavalt Karksi ürg-organ. Looduskaitseline "Kolm kõnet karjalastele" kut-sub hoidma linnupesid, karja ja puud. Kogumikus on ka Kitzbergi esimene trükis ilmunud algupärane /87/ "Wal-ge kirik kiwiwaremete seas", milles Karksi lossi ehi-tamisega seoses räägib "armuta raudmeeste õelusest ja Eesti esiwanemate orjapõlwe kibedusest ja wiltsusest" /88/ ja mille motiive hiljem kasutas oma ajaloolises jutustuses "Maimu". Rohke koduloolise ainekstu ja rah-valuulelise materjaliga populaarteaduslik raamat oli erakordne tolleaegsete lasteraamatute hulgas, vaatama-ta Kitzbergi mõneti naiivsetele ja kitsalt subjektiiv-setele vaatepunktidele. Kodukoha minevikku ja olevikku lähemalt tutvustaval kirjasõnal on pikematigi väga tä-hendusrikas koht õpilaste koolivälises lektüüris.

1.5.3.2. Paul Undritz (1854-1897), kihelkonnakooliõpetaja, ajakirjanik, EKMS juhatuse liige, hiljem Valgas kiri-kuõpetaja. Kooliõpetajana ja üliõpilasena oli ta ak-tiivne haridustegelane, esines pedagoogiliste ettekan-netega EKMS-is, rõhutades ka lasteraamatute suurt kas-vatuslikku tähtsust ja lubas regulaarselt avaldada lastele "kirjakogu" /89/, kuna "neil ei ole pääle koo-li lugemise raamatu midagi sellesarnast" /90/. "Laste Kirja-kogu" I (1877) on tõlkemuganduslik populaartea-duslik kogumik, milles vesteldakse mullast, lilledest, väikeloomadest, lindudest jm, "mis loodus iga päew ju-tustab" /91/. Sedalaadi raamatute vajadus oli ilmsel-ge, kuid hardameelsuse, pealetükkiva didaktilisuse, panteistliku metafüüsika ja lastepäratu retoorika tõt-tu oli raamatu kasutegur väike.

"Eesti Laste Kirja-kogu" II (1879) on materjali valikult mitmekülgsem ja nii antud perioodi esindusli-kum kooliväline lasteraamat, mida kriitika kõrgelt hindas /92/. Kogumikus on koduloolisi kirjeldusi, muin-sajutte, rahvalaule, mõttesalme, mõistatusi, luuletu-si, vanasõnu "Kalevipojast" jm ning Grenzsteini, Berg-manni, Kurrikoffi, Kuhlbari jt töid, seega valdavalt uue põlvkonna kirjameestelt, kusjuures Jaan Bergmanni eestlaste muistset vabadusvõitlust ülistav ballaad "Ustav Ülo" /93/ püsib tänaseni eesti lastelüürika tippteoste hulgas. J. Bergmannilt on kogumikus ka meie esimene lastenäidend "Jõulu kingitus" /94/. Nelja ta-lulapse jõulueelsed askeldused ei paku dramaturgili-selt arvestatavat, kuid otse lastega teatritegemise idee maal üha laieneva teatriharrastuse perioodil on tähelepanuväärne.

"Mõistlik jutustaja" I, II (1880) olid mõeldud nii noortele kui vanadele "waimu kosutamiseks" ning huvitavat kogumikud pakkusidki. Kui "Laste Kirja-kogudele" oli eeskujuks ja materjali pakkujaks ajaleht "Deutsche Jugend", siis nüüdki on olnud "mitmed wõera keele kirjad, aga ka mõned auuwäärt sõbrad abiks" /95/. Undritzza sõpruskonda kuulusid kirjanduslikult aktiivsed teoloogiat õppivad eesti üliõpilased Bergmann, Eisen, Mohrfeldt, Ederberg, kes tegelesid ajakirja "Meelejahutaja" toimetamisega, olid seotud EkmS-i ja EUS-iga. Undritzza aktiivsem kaastööline oli Bergmann, kellelt antud kogumikus on soliidseid tõlkeid Goethelt ("Udumäe kuningas", "Kalamees"), Chamissolt ("Salas y Comez"), soome vanasõnu ning rahvaluulevormiline "Tähtimaalt". Luuletusi ja mõttesalme on ka Grenzsteinilt.

Peaaegu poole kummagi osa mahust hõlmab tõlkeline ajalooline jutustus "Elu või surm" Cromwelli-aegsest Inglismaast. Kogumikes on populaarteaduslikke lugusid maailma loodusest (Sumatra saar jt) ning kuulsatest leiduritest ja ränduritest (Fonograhwi ülesleidja, H. Stanley teekond läbi Kesk-Aafrika jt), mis didaktilistele lisandustele vaatamata laiendasid küllalt heas sõnastuses lugejate silmapiiri. Keskkel kohal on laste kasvatuses seotud materjalid, mis ühelt poolt moraliseerivad ja usulist kasvatust rõhutavad, teiselt poolt pakuvad Seneca, Komensky, Pestalozzi jt klassikalisi mõtteteri kasvatuses ning koostaja ise on põhjendatult rõhutanud, et "kool ja kodu käigu laste kasvata-mises ja koolitamises käsikäes" /96/. Didaktilise suunitlusega on valitud vanasõnu, samuti kirjutis "Üks Eesti rahvalaul" /97/, milles ema ja tütre dialoogi kaudu toonitatakse, et iseennast tunda tähendab ka oma rahvast ja tema vaimuvara tunda. Poetilisena paistab silma vaese kaluri ja merekuninga tütre igavesest armastusest jutustav muinasjutt "Kalamees", mis kaudsete tunnuste järgi võiks olla soome keelest vahendatud. Undritzza tõlkes on kogumikus ka J. Mustakallio luuletus "Kuhu lendas meie lindu?" Tähelepanu köidab "Ühe wana soldati mälestus", põnev lugu väprast vene soldatist, kes Türgi sõjas sai Georgi risti.

P. Undritzza koostatud kogumikud kuuluvad EkmS Toimetiste sarjas kooli- ja lastekirjanduse raamatute paremiku. Kuigi kogumikes on ajastule omaselt silmas peetud kitsalt usulise kasvatuses erikülgi ning on ot-seselt moraliseerivaid ja kunstikaugeidki palu, esitasid kogumikud ka heatasemelist ilukirjandust, pakkusid üldharivaid teadmisi, tõid esile J. Bergmanni kui võimeka lastekirjaniku.

*

Rahvusliku liikumise aja jutukirjandus lastele oli valdavalt tõlkemuganduslik ja rõhutatult didaktiline. Varasemaga võrreldes avarus aga oluliselt ainevaldkond ja nii ka lugejate silmaring. Kaaluka koha lektüüris omandasid rahvajuttude kogud. Juba tähelepandavaks kujunes algupärane jutukirjandus lastele ja J. Pärna osa selles protsessis. Kunstilise teostuse poolest ei küüni lastejutud sel perioodil veel lüürika tasemeni.

1.6. Rahvusliku liikumise intensiivses ühiskondlik-politiilises ja üldkultuurilises arenguprotsessis omandab lastekirjanduski märgatava koha. Lastekirjanduse arengut kiirendas koolisüsteemi väljakujunemine ning EKMS-i intensiivne tegevus õppekirjanduse ja ka koolivälise lasteraamatu soetamisel, kusjuures viimati mainitute kaudu jõudis teatud määral ka lasteni rahvusliku liikumise ideaale. Üldtuntud on kooliõpetajate keskne roll rahvusliku liikumise protsessis ning nemad on ka lasteraamatute põhilised koostajad ning kirjutajad. Saksakeelsest ja -meelsest haridusest olenevalt arvestavad koolmeistritest kirjamehed lasteraamatute tegemisel oluliselt saksa vastavaid eeskujusid, kusjuures küllalt iseloomulik on saksa keskkihide maitse mugandamine meie oludega. Koolide seotus kirikuga eeldas põhiülesandena religioosset kasvatust, mida oluliselt arvestati lasteraamatute koostamisel.

Valdav on tõlkeline lasteraamat, kusjuures puudulikust keeleoskusest olenevalt on tõlked enamasti rohmakalt bukvalistlikud ja arvestatavgi alusteos muutub ümberpanija tõttu maotuks. Ladusamad on tõlkemuganduslikud raamatud. Eesti lastekirjanduse kullafondi on sellelt perioodilt tulnud rida andekate kirjanike tõlkemugandusi, õigemini ainetel loodud kunstiküpseid teoseid Koidula ("Kodu", "Emasüda" jt), Malmi ("Kask" jt) jt loomingust. Olulise koha lastelektüüris omandavad kaudtõlkelised seiklusjutud. Tõlkegeograafia avarumisega jõuab lasteni juba ka vene rahvajutte, soome rahvaluulet, samuti F. Cooperi klassikalisi lugusid /98/.

Olulise üldharidusliku tähendusega oli mitmesugune populaarteaduslik aines (ajalugu, tehnika jm) koolivälistes raamatutes. Torkab silma, et mõned üldainete kooliõpikud on teadlikult omamoodi kirjandusliku laadiga kirjutatud, et "kõne-wiisis wõimalikult kerge ja arusaadaw olla" /99/, või on lisatud rahvajutte, Faehlmanni ja Kalevipoja muistendeid, Körberi, Koidula jt luuletusi oma väidete illustreerimiseks või kinnitamiseks /100/.

Lasteraamatute iseloomulikeks tüüpideks koolilugemike kõrval kujunevad kogumikud, nn lastesõbrad, ju-

tukogud, laulikud (= luuletuskogud), ja uudemaks vormiks oli mänguraamat /101/, milles rahvapäraste mängude kirjeldusi (Aadamal oli seitse poega jt), liisklugemisi (a, b, d, e, välja astub see jt), keerdküsimusi (Mitu tähte on piiblis?) jm. Paljude raamatute tiitel-lehtedel olev "noore rahwale" tähistab harva raamatu sobivust lastele. Vaid mõned üksikud antud perioodi lasteraamatud on illustreeritud. Trükikodade piiratud võimaluste, raamatute hinna, kirjastajate üldise suhtumise jm tõttu jäid lasteraamatud oma kujunduselt ilmetuteks. Andeka raamatukunstniku E. M. Jakobsoni võimed ei leidnud rakendamist.

Harva märkab lasteraamatuid meie toleaeagne põgus kirjanduskriitika. Enam kõnet lasteraamatutest oli EKMS-is, kuid sealgi piirduti rohkem maitsehinnangutega. M. J. Eisen oma 1879. a eesti kirjanduse ülevaates /102/ märgib mõnel real, et lasteraamatuid oli 4 8/13%, 50% nendest kõlbmatud ja et lastele pakutakse "hääwilja asemel aganaid". Põhjendatult peab ta paremaks P. Undritza koostatud kirjakogu, kuid nimetamisega asi piirdubki.

Kandva põhja ja iseloomuliku temaatika algupärasele lastekirjandusele kindlustavad J. Pärn oma juttude ning Fr. Kuhlbars luuletustega. Lugemike/kogumike kaudu kinnistub jätkuvalt lastelektüüri Kreutzwaldi, Koidula, Veske jt rahvusliku liikumise perioodi silmapaistvate kirjanike loomingut. Tähtsale kohale tõuseb ka rahvalooming. Sihiteadlikumalt hakkavad lasteraamatutega tegelema Grenzstein, Kunder, Hermann, Bergmann jt.

2. 1880-1890ndad aastad

2.1. XIX sajandi lõpukümnendite areng kulges suhteliselt kiiresti muutuvates sotsiaalsetes ja majanduslikes tingimustes. EKMS kui rahvusliku liikumise kesksemaid organisatsioone kaotas pärast C. R. Jakobsoni surma kiiresti oma juhtiva tähenduse. Vastuolud Eesti Aleksandrikooli organiseerijate vahel viisid abikomiteede sulgemiseni. Senaator N. A. Manasseini poolt 1882-1884 läbiviidud revisjon Balti kubermangudes kiirendas küll Balti erikorra kaotamist ja äratas suuri lootusi uuteks arendusteks, kuid peagi järgnenud šovinistlikus vaimus reformid süvendasid kriisi. Rahvusliku liikumise suurürituste uute juhtide ebamäärased taotlused, organiseerimisvõimetus ja oskamatus, vastastikused nääklemissed, kaasaloovimine venestusprotsessiga, salakaebused jm toovad kaasa usaldamatuse üldsuse poolt. Talude päriseksostmisega süvenes kiiresti külaühiskonna diferentseerumine ning peagi alanud linnastumine tõstatas

uusi ja lahendamatuid probleeme. Rahvusliku liikumise kõrgperioodile oli järgnenud üha laienev ja süvenev üldine kriis. Teiselt poolt tugevnesid protestimeeleolud rahvusliku rõhumise vastu, intensiivistus ja avarus märgatavalt kultuurielu.

Laulu- ja mänguseltside tegevus kohtadel aktiivseeris laulukooride asutamist ja eesti heliloojate (Kunileid, Thomson, Kappel, Hermann jt) tegevust ning üldlaulupidude (II - VI; 1879-1896) jätkuvat korraldamist. Regulaarseks muutus teatritegevus "Vanemuises" A. Wiera juhtimisel, üle maa hoogustus harrastusrühmade tegevus ning sajandi lõpuks oli Tartus ja Tallinnas kujunenud võimekaid teatrirühmi, kes peagi panevad aluse realistlikule teatrikunstile. Suurenes eestlastest üliõpilaste arv Tartu ülikoolis ning 1883. a rajatud Eesti Üliõpilaste Selts arendas arvestatavalt teaduslikku tegevust eestlaste kultuuriloo uurimisel. Samal ajal muutus tsaristliku venestuspoliitika tulemusena praktiliselt olematuks emakeelne kooliharidus. Sellest olenevalt suurenes koduse algõpetuse tähendus ning aabitsate, lugemike, kogumike jms lastele määratud kirjasõna tähendus ja vajaduski. Uute ajalehtede ("Postimees", "Tartu Eesti Seitung" ja "Virulane", "Valgus", "Olevik" jt) ning ajakirjadena ("Oma Maa", "Linda", "Laulu ja mängu leht" jt) avarus kirjanduselu kandepind, suurenesid ilukirjanduse avaldamisvõimalused ning ajakirjanduse kaudu tulevad kirjandusse uued anded (Liiv, Vilde jt), kes kindlustavad realismi läbimurde. Rajati uusi trükikodasid, suurenes eestlastest kirjastajate osatähtsus ning kasvas trükiste, sealhulgas lasteraamatute arv. Lasteraamatute koostajatena omandavad koolmeistrite kõrval keskse koha ajakirjanikud-kirjanikud (Hermann, Grenzstein jt) ning arvestatavaid teoseid lastele leiame uue põlvkonna kirjanike (Tamm jt) loomingust. Kooliõpilaste lektüüris on hinnatud kohal algupärane ajalooline jutustus (Saal, Bornhöhe jt) eestlaste muistsest vabadusvõitlusest ning Eiseni jt koostatud rahvaluuleväljaanded. Üha enam suureneb tõlkekirjanduse osakaal. Jätkub kitsalt vaimuliku suunitlusega kirjasõna produtseerimine eriti noorematele.

Kirjandusliku mõtte ja kriitika üldisele hoogustumisele vaatamata jäi lastekirjandus sihiteadlikumast arvustusest kõrvale. Ilmub mõningaid raamatuid reklaamivaid sõnumeid, mis tavaliselt raamatu oletatavat kaunidust ja kindlasti õpetlikkust toonitavad. Vähesed arvustused piirdusid subjektiivsete maitsehinnangutega. Kuigi lasteraamatutesse hakkas tulema enam pilte (enamasti juhuslikult hangitud ja valitud klišeede järgi), ei hoolinud võimalikult odavat omahinda taotlevad kir-

jastajad ka lasteraamatute kunstilisest kujundusest. Lastekirjanduses valitses rahvusromantiline suund, rõhutatult didaktilise hoiaku ja eesmärkidega ning epi-
toonidele omane temaatika koos kaunite ideaalide toonitamisega. Lastekirjanduses on jätkuvalt domineeriv koht lüürikal, kuigi lõviosa lektüüris kuulus eepikale. Lastele kirjutavad kirjamehed arenguloo antud etapil ei keskendu kitsalt ühele põhiliigile.

2.2. Juhan Kunder (1852-1888) - oma aja nimekamaid pedagooge, silmapaistev näitekirjanik, folklorist, kirjandusloolane, lastekirjanik, EKmS abipresident (1882-1888), Eesti Aleksandrikooli võimalik juhataja. Rahvusliku liikumise mitmete kaalukate ürituste algkodust Paistu kihelkonnast pärit Kunderi kujunemist mõjustasid kooliõpetaja J. Adamson, M. Veske jt, Tartu õpetajate Seminaris tekkinud huvi kirjanduse ja kiindumus loodusteaduste vastu, töö pedagoogina Tartus ja Rakveres, aktiivne tegevus EKmS-is, kuigi seltsi juhina tema võimed eelkäijatest olid tagasihoidlikumad. Tööks Aleksandrikoolis täiendas ta teadmisi Veske toel Kaasani ning Köleri toel Peterburi ülikoolis. Mõneti lühinägelikult mõistis Kunder tsaristlikku hariduspoliitikat, tehes põhjendamatuid järeleandmisi õppekeele jm osas ning kuulutas tsaarigi heategijaks /103/. Siiski tegutses ta järjekindlalt ning sihiteadlikult sisukama hariduse nimel. Ilmekalt avaldub see tema koostatud loodusloolistes õpikutes /104/ ning arvukates populaarteaduslikes ettekannetes EKmS-is ja artiklites perioodikas. Kunder toimetas ja täiendas C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatu" I (7. tr 1888), koostas vene keele aabitsa (1888) ning avaldas koolegi arvestavaid artikleid eesti laulikutest /105/.

Kunder mõistis hästi "Kalevipoja" tähendust rahvuskultuuris ning see ajendas teda koostama eeposest ümberjutustust "iseäranis noorele su'ule" /106/. See oli Kreutzwaldi järel esimeseks ulatuslikumaks katseks kogu eepose lühendamisel noorsoole, pakkudes küll ülevas stiilis idealiseeritud pilte muinasajast, kuid kujunes küllalt tuntud rahvaraamatuks. Võimalik, et tõuke sellise lasteraamatu avaldamiseks andis M. J. Eiseni poolt soome keelest tõlgitud "Väike Kalevala" (1883), mis ka tuntud rahvaraamatuks sai. Hea vastuvõtu pälvisid Kunderi "Eesti muinasjutud" (1885), milles hästi sõnastatult 53 muinasjuttu ja muistendit. Mitmed Kunderi muinasjutud ("Ahjualune" jt) püsivad tänaseni koolilugemikes.

Kunderit võib pidada meie esimeseks lastekirjanduse teoreetikuks, kes üritas lähemalt mõtestada noorema kooliea kirjanduse olemust ja ülesandeid. Ette-

kandes "Eesti laste-kirjavarast" /107/ osutab Kunder antiikautoritele, saksa pedagoogidele, Ušinskile, peab Krõlovi valme kullaväärilisteks, kuid "peale aabitsa Eesti veikestel lastel muud raamatut ei ole" /108/. Parematena tõstab ta esile C. Körberi, Pärna, Grenzsteini jt lasteraamatuid, Hollmanni, E. M. Jakobsoni jt vaimuliku laadiga teoseid, taunib tõlgete keeleahtasust ning mõistab täiesti hukka Brandti jt lorilaulikud. Kunderi järgi "hea lasteraamatu käest nõuutakse: et ta õpetaks, et ta eluviisilikult hariks, et ta aegaga viidaks ehk juttu ajaks" ning et pakutav "tema vanaduse kohaline oleks" /109/. Oigustatult väidab ta, et "ka ei maksa jutluse pidamine lapse raamatus midagi" ning "filosoofia ei kõlba lapse aabitsasse", teiselt poolt aga usub, et laps himustab, kui kirjanikud "paneivad oma jutlust ja elu viisi õpetust, või moraali, jutukeste sisse". Põhjendatult eeldab ta kirjanikelt laste psühholoogia tundmist ja mõistmist, et kirjutatu käsitlenuks laste eneste elu, ainevaldkonnas mindagu lähemalt kaugemale, "sinna poole, mis elus tähtsam ja õpetuslikum on". 10-aastane lugegu juba "pilta ajalooft ja inimeste elust", reisilugusid, et "oma ja võera rahva elust teadusi saada". Väikelastele olgu aga enam pildiraamatuid, et "vaadatud asjade üle rääkida" ja "selle rääkimise eest omale midagi õpetust otsida". Üldpedagoogilistest seisukohtadest lähtuv Kunder on sõnastanud rea klassikalisi (väike)laste-kirjanduse põhitõdesid, esitanud need toonastele kirjameestele nii meenutamiseks kui tulevikus arvestamiseks. Sõnavõtu programmilisust rõhutab kokkuvõtte, milles ta toonitab raamatu abistavat võimalust, et lapsest saaks hea laps, milleks kirjanik peab aitama lapseõlve ilusamaks ja paremaks muuta, et kasvaks tugev ja aus noorsugu, oleksid "mehisemad ja agaramad meie mehed ja naised". Põhimõtteliselt asjalikud teoreetilised lähtekohad seob Kunder seega naiivselt üllate ideaalidega, pidades seejuures väga oluliseks selgesti avalduvat didaktilisust kuni otsese moraalilugemiseni välja.

Oma arutluse kinnistamiseks ja tõestusekski oli Kunder koostanud "Laste raamatu" (1884), milles 32 pala, mis "oma sisu järele esimene lugemise raamatuke veikestele 7 - 10 aastastele lastele", nagu väitis ettekandes oma raamatust rääkides. Samas rõhutas ta, et nende juttude "otstarbe on, oma lugejates hea d u s t ja auusust kasvatada". "Igapäevasest elust võetud" jutukesed (kogumikus ka "Issa meie"-palve tüüpiline tõlgendus, rahvalaul "Millal maksan memme vae-

va" ja isa õpetus "Kalevipojast") on lugejat arvestavalt kirjutatud lihtsad elupildid, kunstiliselt aga abitud, moraliseerivad, otse näpuga näitavalt õpetavad. Ettekandes nimetas Kunder küll, et tema jutukestes "ei taha midagi iseäralist suurt luuletuse nime kanda", kuid samas rõhutas koolmeisterlikult, et on tahtnud oma "jutukestes häid ja halbu elukülgi veiketele lastele näidata: esimesed avatelevad lapsi järele aimama, teised noomivad jälle lapsi paha tegemast, edevad olemast, kartmast, sõnakuulmata olemast, uhkustamast, varastamast, valetamast etc". Ettekandes on ta mõne oma jutu kohta moraalinäiteidki pakkunud - "Lahked lapsed" (karjapoissid juhatavad külamehe kadunud hobuse juurde): "Vaata poeg, tee sina ka nii nagu lahked lapsed tegivad".

Kunder arvestab oluliselt loomuliku karistuse printsiibiga, esitades seda tihti drastiliselt - keelust hoolimata puu otsa roninud poiss kukub alla ja on mitu nädalat haige ("Mari ja Märt"), kaldapääsukeste pesi rüüstav poiss kukub jõkke ja jääb tüüfusesse ("Ülemeelik karjapoiss") jt, lõpuks ikka veel otsesõnu moraal, samuti siis, kui pala tervikuna üksnes ausust, headust või eeskuju väärivat väljendab ("Heategija" jt). Kunstiliselt veidi mõjusamad on need lood, milles mõni looduspilt, kujundlik detail, on välditud isepäisuse, seisuseuhkuse vm otsesõnu väljütlemist ning ülemoraliseerimine kõrvalisemaks jäetud ("Edev ellerhein", "Traavli-Ants" jt). Ettekande põhjal oli Kunder tõlkemuganduslike lugude stampide vastu, oma lastepaladega on ta stampe süvendanudki, andnud stereotüüpseid skeeme, mida andetumad kirjamehed järgnevas olid varmad kasutama.

Kunderi kogus on ka mõned naiivselt truualamlikud lood tsaari heategudest, peegeldades nii omamoodi hariduspoliitikas toimuvaid muutusi. Mõttekas oli jutustada lastele rahvusliku liikumise tegelastest, kuid kogus olev mälestuspala oma õpetajast Jaan Adamsonist on tüüpiline hea lapse skeem. Klassikaliseks lugemikupalaks käesolevalgi sajandil sai "Kuu-naine" (Kuul olevate varjude rahvaluuleline seletus veepaaridega naise abil). Kriitika /110/ kiitis Kunderi raamatut, et see olla liigutatav, pakkuvat eluõpetuse kuldõunu, meenutavat koduküla tänavat, hinnati kõrgelt keelt, armast tundmist ja õiget noomimist ning kahetseti, et puuduvad pildid.

Piltide poolest kerkibki esile Kunderi kaheosaline "Lu'ud lastele" (1885, 1888), kuid osa tekste siin üksnes selgitavad/täiendavad juhusliku valikkogu illustratsioonid (Lutheri portree - "Martin Luter"; Vaskratsaniku monument - "Peeter Suur"; ingel viib

lapsed taeva - "Taeva poole" jt). Üldiselt lihtsakoe-
liselt sõnastatud tekstide hulgas on mõned ("Merel",
"Kotkas" jt) lastele raskesti mõistetavad filosoofi-
lise allteksti tõttu. Pilte arvestavalt on paiguti
õnnestunudki sõnastatud rahvaluulest tuntud ahellaul
("Poiss ja sokukene"), hundi kalapüügilugu ("Rebane
ja hunt"), muinasjutuline "Metsmees" jt. Laste huvi
peastarvutamise vastu õhutas kahtlemata "Veike reh-
kendaja meister". Rõhutatult didaktilised on "Tandsu
Tõnu" (alles võõra pilli järgi hingetuks tantsimise
järel mõistab poiss kekslemise ja trallimise mõtlema-
tust), "Imelik kukk" (aabitse taha tukkuma jäänud Peet
saab unes kukelt nokaga ja hakkab ärgates hoolega õp-
pima) jt.

Rahvusliku liikumise ajastu luulemalle vähem edu-
kalt järgiva Kunderi luuletustest on üldrahvaliku lau-
luna praegugi tuntud "Munamäel" avaldatud mitmetes
lasteraamatutes, samuti "Eesti mäel" ja mõned rahva-
laulusead ("Laula, laula, suukene", "Murelane").
Kunderi parim näidend "Kroonu onu" (1885) oli pik-
ka aega kooliprogrammides ning seda mängiti korduvalt
õpilastegi poolt kooliteatrites.

Kuigi Kunderi otseselt lastele kirjutatu oluli-
selt ei erine ega kerki kunstiliselt esile oma aja
tüüpiliselt didaktilistest lugudest, väärivad tähele-
panu tema teoreetilised seisukohad ning järgneva suh-
tes teatav mõjustaja roll, asjalik töö sisukama õppe-
kirjanduse koostajana, "Kalevipoja" lähendamine noor-
soole ning muinasjuttude kogumine ja avaldamine.

2.3. Aabitjad ja lugemikud olid antud perioodilgi peamised,
praktiliselt igasse peresse jõudvad lasteraamatud.
Muutuvates koolioludes kasvas oluliselt lugemike tä-
hendus emakeelse hariduse alal ning Jakobsoni ja Mal-
mi lugemike üha laienev levik aitas seda kindlustada.
Grenzsteini jt koostatud uued, küll piiratuma leviku-
ga lugemikud jätkavad ennekõike eesti lüürika paremi-
ku viimist lasteni. Proosa valik on kasinam ja kuns-
tiliselt ka nõrgem.

2.3.1. Väikelaste põhiraamatuks oli loomulikult **aabits**,
milliseid sajandi lõpukümnendel ilmus ca 30, lisaks
kordustrukid. Enamasti koolmeistrite koostatud laste
esimesed raamatud on põhitüübilt aabits-katekismused
ning vastavad nii tõllase alghariduse põhieesmärkidele.
Kuigi tavaliseks pealkirjaks oli ABD-raamat, tunti
neid kuke-aabitsetena (kaanel kuke pilt), mis 1890. a
alates mõnel juhul juba ka pealkirjaks on. Mitme ABD-
raamatu ainsaks illustratsiooniks ongi vaid kukk, kuid
üldiselt suurenes piltide arv aabitsetes, nende valik

olenes koostaja maitsest ja sõltus trükikojal kasutada olevatest puulõigetest. 2 - 3-trükipoognalistes aabitsates olid mõned otseselt religioosse sisu või siis allkirja abil piiblile viidatavad pildid, mõned kodu- ja metsloomad, juhuslikud üksikasjad (ahi, nui, laev, vanker jm) või mõni stseen (laps mängib, on karjas jm). Mõned koostajad on pildile lisanud oma abitu värssi, enamasti aga on pilt iseseisev, haakumata paljudel juhudel tekstiga. Ligi pool aabitsate mahust kuulus tähestikule ning lugemise esimesteks sammudeks mõeldud silpidele, üksiksõnadele ja lühilauseatele. Aabitsate lõpul olid kirjanäidised, vene tähestik, numeratsioon ja üksikordühe tabel. Enam kui kolmandik mahust kuulus katekismusele ning palvetele ja palvelauludele. Mõned leheküljed aabitsa keskel pakkusid lugemiseks jutukesi ja luuletusi, mitmes aabitsas /111/ puuduvad needki. Reas aabitsates oli kuke pildiga ühendatud kunstiliselt küündimatu kukelaul /112/.

Aabitsates on tavaliselt paar luuletust - rahvalaule /113/, Freundliche /114/, M. Körberi /115/, Hurda /116/, Kuhlbarši /117/, Veske /118/, Reinvaldi /119/, Grenzsteini /120/, Tamme /121/ jt loomingust, mis igal juhul on laste esimese raamatu kunstiküpsemad palad. Koostajate eneste kunstikauged värssid pakuvad üksnes moraali, selgitavad abitul moel mõne pildi sisu /122/.

Aabitsate lühikesed proosapalad on üle võetud Masingu, Jakobsoni, Malmi, Kunderi jt lugemikest ning lasteraamatutest, enamasti omatahtsi sõnastatud, on tõlkemugandusi (eriti J. Dunkeli "Uus Kuldmuna..." 1885), rahvajuttude seadeid, loomade (lõvi, jännes, koer jt) kirjeldusi, virkuse ja laiskuse vastandamisi, mitmesuguseid, paiguti kentsakaidki motiveeringuid (lammas on meest kasulikum, mesi kõlbab vaid mokale, lambast saab kasuka), heade, jumalale lootvate laste käitumise selgitusi jm, kusjuures enamasti on niigi õpetavat käsitlust veel eraldi moraalilausega kinnistatud. Koostajad on allikale viitamata kasutanud juba ka vene aabitsakirjandust (Tolstoi, Ušinski jt).

Lugemismaterjali mitmekesisema valiku poolest kerivad enam esile J. Kruusi "Aabits" (1883), M. Ilmjärve "Uus ABD-raamat" (1888), milles esmakordselt otse lasteni jõudsid J. Tamme luuletused, populaarne oli M. Tõnissoni "ABD-raamat" (1887), mille kordustrukke ilmus veel käesoleval sajandil.

2.3.2. Kodusest algõpetusest olenevalt kujunes omaette raamatutüübiks **kodulaste raamat**, mis sisuliselt siiski ei erinenud aabits-katekismustest. 32-leheküljeline "Kodu-kooli ABD-raamat" (1887) jt sisaldasid tähestiku, silbid, üksiksõnad, laused, kolm religioosse sisuga

laulu, katekismuse, vene tähestiku, numeratsiooni ja ükskordühe tabeli. Kaanel kukevärss.

J. Bergmanni "Kodu-lastete raamat" (1890) jt juba mahukamad pakkusid aabits-katekismuse osale lisaks piiblilugusid, kirikulaule, mõistatusi ja mõnesugust didaktilist lugemismaterjali, mis samuti viitamatult võetud vanadest aabitsatest, lasteraamatutest jm ning suvaliselt sõnastatud, et rõhutada ausust, kuulekust, hoolsust, usinust, ära valeta jm. Algupärast loomingut leidub vähe ning pole eakohane (näit Bergmanni võõras- tel ainetel ulatuslik lugulaul "Konna kontsert" /123/).

J. Elkeni "Koduõppijate Laste lugemise raamat" (1900) sisaldab kõige arvukamalt didaktilisi lühipalu, osalt koostaja enda poolt ainetel sõnastatud. Rohkesti on J. Tamme, P. Jakobsoni, A. Grenzsteini, Jakob Liivi jt luuletusi ning mõned rahvalaulud. Mitmekesisema materjali tõttu oli see oma liigis huvipakkuv lugemik.

2.3.3. C. R. Jakobsoni **koolilugemiku** hegemooniat püüdis murda A. Grenzstein oma "Eesti Lugemise-raamatuga". Tema arvates "koolikirjanduse kõige suurem puudus" on vaid ühe lugemikuga piirdumine, kuna "selle aja sees on Eesti keel ja kirjandus vahest enam edenenud kui endisel sajal aastal" /124/. Areng loomulikult oli toimunud, kuid Jakobsoni lugemike mitmekülgus oli väärtus omaette ning enamik koole arvestas põhjendatult seda külge. Tõnisson jt lugemike koostajad ei seadnud eesmärgiks Jakobsoni asendamist, vaid pidasid enam silmas koduõpetust ning arvestasid üldhariva lugemisma- terjaliga õppetöö kõrval.

2.4. **Lüürikat** viljeles sajandi lõpukümnenditel ligi paarsada kirjameest, kellelt ilmus mitmeid tuhandeid luuletusi ajakirjanduses, luulekogudes-laulikutes-an- toloogiates, lisaks sadu tõlkeid. Üha teravnevast krii- tikast hoolimata lüürika ja luuletajategi inflatsioon kasvas ning süvenes epigoonlus. Lüürika arengut, selle ideelise ja kunstilise taseme märgatavat tõusu tagasid Tamm, Haava, Sööt, eriti Juhan Liiv. Oma osa edasilii- kumises oli nende kõrval ka Bergmannil, Grenzsteinil, Eisenil jt. Muutused ja nihked toimusid ka lastelüüri- ka arengus, milles mainitutegi roll on oluline.

2.4.1. Tarvastust pärit **Ado Grenzstein (1849-1916)** õppis Valga seminaris, töötas kooliõpetajana Audrus ja Tartu seminaris, õppis pedagoogikat Viinis. 1881. a asutas ta ajalehe "Olevik", mille toimetuses töötas rida või- mekaid kirjanikke (Saal, Liiv, Sööt jt). "Oleviku" raa- mes üritas Grenzstein rajada meie esimest lasteajaleh- te, eraldades 1890. a ajalehes eraldi rubriigi "Laste-

leht". Tuulelipuna oma ajas kurikuulsaks saanud Grenzstein oli tegevuse algul rahvusliku liikumise demokraatliku suuna pooldaja ja "Sakala" kaastööline, tõotas siis toimetajana konservatiivide "Eesti Postimehes", jõudis lõpuks koguni reeturlikule teele ja tsaristliku venestuspoliitika otsese toetamiseni. Teiselt poolt oli Grenzstein eesti kirjakeele rikastaja ("Eesti sõnaraamat" 1884), arvestatava pedagoogilise kirjanduse soetaja ("Saksa keele õpetaja" I - III, 1877-1880; "Koolmeistrite käsiraamat" 1879; tõlkemuganduslik "Looduse nõud ja jõud" 1879 jm), esimese eesti keelse maleõpiku (1883) koostaja ja terminoloogia rajaja, rahvaluulekoguja, luuletaja ja oma ajas välja paistev lastekirjanik.

Audrus koolmeistrina töötades tegeles Grenzstein süstemaatilisemalt kui Kuhlbars koolilaulikuga, koostades 6-osalise "Kooli Laulmise raamatu" (1878), mis on metoodiliselt küllalt hästi üles ehitatud, sisaldades ka noodiõpetuse ning pealkirja analoogia kaudu liitust Jakobsoni lugemikega. Kui Kuhlbars sobitas omalastelaulu saksa viisidele, siis Grenzsteini 150 viisi hulgas on paarkümmend eesti rahvaviisi, üle 30 tema enda loodud/seatud viisi, arvukalt vene, soome, saksa, läti jt rahvaviise. Oma õpetaja J. Zimse koolilaulikut arvestanud ja tema viisegi kasutanud Grenzstein arvestab seega enam rahvusliku liikumise demokraatliku suuna hariduspoliitikat. Grenzsteini järgi lastele jõukohaste viiside leidmine pole raske, "aga kus on kohased sõnad" /125/. Vaadanud läbi sada mitmesugust raamatut, kuid "laste laulusid on väga väha leida", ning soovib, et luuletajad "saja armsa armastuse laulu pääle ühe ainsa kauni laste laulu looks" /126/. Grenzsteini lauliku tekstides on kümnekond rahvalaulu, paar katkendit "Kalevipojast", Kreutzwaldi, Koidula, Jannseni, Veske, Malmi, Körberi, Kuhlbari, Reinvaldi, Hermannii jt luuletusi, moodustades nii küllalt esindusliku luuleantoloogia lastele ja suur osa neist on lastelauludena tänaseni tuntud. Grenzsteinilt endalt on 40 teksti, kusjuures paljudel juhtudel on ta seadnud rahvalaule või arvestanud nende vormielemente, jõudes väga lähedale ehtsale rahvalaulule ("Vaese-lapse laul", "Karjase laul" jt). Viimased paistavad silma ka tema esimeses luuletuskogus "Esimesed luuletused" (1877). Antoloogias "Lõbusad laulud lastele" (1879) on 20 Grenzsteini luuletust (lisaks mõttesalme ja värssmõistatusi), rahvalaule ja paarkümmend luuletust Koidula, Veske, Malmi, Bergmanni, Reinvaldi jt loomingust. "Eesti lugemiseraamatu" (I 1887, II 1888) luulevalikus esitab ta tuntud luuletajate kõrval nooremaid (Tamm, Sööt, Lipp, Saal jt) ning tõlkeid Krõlovi, Puškini, Lermontovi loo-

mingust. Grenzstein jätkas Jakobsoni alustatud suunda meie võimekate luuletajate loomingu viimisel lasteni, tuues lisaks uusi andeid, nende kõrval paraku ka abiturmaid (Abel, Umblia jt) värsiseppi. Valiku eakohasus on küsitav.

Loodus, hällilaulud, isamaa ja usulised tundeavaldused on Grenzsteini enda lasteluule põhilised ainepiirid. Kunstiküpsemad on rahvaluulelähedased värssid, kuid üldomane tema luulele on ilukõlaline sõnamäng, retooriliste deklaratsioonide esitamine, riimidega ilutsemine, sisemine ebamäärasus väliste efektide taga. Ilmne on Kuhlbari mõju, mis avaldub analoogilistes deminutiivides, seostes ja objektidegi läheduses (luuletused õhtusest päikesest, lillekestest jm) ning võimalik, et just seetõttu ei esita ta oma antoloogiates Kuhlbari lastelaule. Eriline austus Grenzsteinil oli aga Koidula vastu (antoloogiates ca 20 luuletust), kelle mõjuväljas ta on epigoonina. Looduse ilu ülistavate idülliliste luuletuste hulgast kerkivad enam esile "Kevadine õieke! /127/", "Lilleke ja linnuke" /128/, "Lõbus laulmise koht" /129/ jt oma siirusega. Mõjus on rahvalaulu vormielemente hästi kasutatav "Karjase laul" /130/, milles karjase palve vihmale on tundeetne. Rahvalaululises "Vaese lapse laulus" /131/ toob vaeslapse pöördumine päeva poole esile tõsisemaid sotsiaalseid probleeme. Hea rütm ja pieteeditundega "Palvetund looduses" /132/ on õnnestunud hetkevisioon õhtusest loodusest. Kevad, valgus, soojus, kaunis lill jt motiivide abil on Grenzstein püüdnud toonitada lapse ja looduse suhte harmoonilisust, kuigi paljudel juhtudel seab ta seejuures tingimuseks vagaduse.

Koidula-mõjulistes isamaalauludes esitab Grenzstein rohkesti tõotusi-lubadusi-kinnitusi, mis aga ebamäärased ja väheveenvad. Mõttekamad isamaale otseõnu ülistavaid õnnesoove kuulutavatest luuletustest on koduigatsust ja -tunnetust väljendavad "Võõrsil" /133/ (Üksinda pean võõrsil rändama), "Laine ladval" /134/ jt oma uudsema vaatenurga, konkreetsema objektitunnetuse, stiilivõtete õnnestunuma kasutamise ja rütmiga. Dramaatilise pingeta on jutustavad, Ülemiste järve sünni muistendil põhinev "Ülem-järv" /135/, ning pseudomütoloogiline, veidi humoristlikki lugu unistuste radadel uidanud ja algsele jagamisele hiljaks jäänud luuletajast "Maa-jagamine" /136/, ei veena lastelauludena, samuti imetlev kiidulaul "Päikese kiir" /137/. Vormivärskust tõid lasteluulesse dialoogid ("Lapsuke ja kannike" /138/ jt). Võimlemist kui uudset õppeainet ülistav "Turnija laul" /139/ oma loosungitega jääb lastele kaugeks.

Lasteraamatutes avaldas Grenzstein arvukalt moraaliseerivaid mõttesalme, millistest siiski paljud ("Õpi elust enesest, / ta on tõsi igavest" jt) õnnestunud riimi, elu püsiväärtuste toonitamise, vanasõnalise elutarkuse jm tõttu levisid väga laialt ning on käibefraasidena üldtuntud tänapäevalgi. Enamasti kaob aga sellises sobitatud tarbeluules heagi didaktiline mõte paradokside mõtterägasse ja otsitud riimimängu. Klassikalisteks lugemispaladeks on mitmed Grenzsteini värssmõistatused, mis lapsi läbi aegade köitnud mänguvõimlustega, ergutanud nuputama, aidanud süveneda sõnavarasse. Igihaljaks on jäänud humoristlik värssjutt "Viisk, põis ja õlekõrs" /140/.

Jakobsoniga võrreldes pole Grenzsteini lugemikus loodusteaduslikke palu kuigi palju (olid juba ka olemas omaette õpikud) ja nii tõuseb esile isamaalises ärkamisaja vaimus (katkendid "Kalevipojast", Koidula, Kuhlbarasi, Veske, Reinvaldi jt luule) ning proosapalade kaudu ka tsaariülistus (lood Peeter I, Aleksander I ja II) ning tsaristliku venestuspoliitika toetamine - "armastab ja auustab iga Eestlane oma armulist Keisrit kõigest südamest" /141/. Grenzsteini lugemik (eriti I osa) on küll hea metoodilise struktuuriga, kuid tema enda kirjutatud üldharivad lugemispalad on pealiskaudselt kirjeldavad ja ühekülgselt äraseletavad, kirjanodusliku sihiga jutud taas refereerivad (näit Faehlmani muistendist lähtuv jutuke "Juta"). Laste üldharidust avardasid Grenzsteini kirjutatud lühiülevaated kirjanike (Kreutzwald, Koidula, Krõlov, Põškin, Lermontov, Dostojevski, Turgenev) elust koos näitega loomingust. Lugemikus on rohkesti autorile viitamata tõlkeid vene keelest (didaktilised palad, muinasjutud, valmide ümberjutustused jm). Tõlkijad on kasutanud Ušinski (P. Org "Neli aastaaega"), Leo Tolstoi (A. Saal "Lõvi ja koer") jt lasteraamatuid ning andnud vaba ja mugandatud tõlke. Grenzstein ise on ka eesti kirjanike teoseid lühendanud (Koidula "Ema süda") või esitanud luuletusi proosavormis (J. Hurt "Karjapoiss").

Rubriik "Lasteleht" ajalehes "Olevik" oli iseeneest tähelepanuväärne oma ajas, kuid pakutav materjal oli ilma täpsema aadressita ja nii jäi suur osa avaldatust lastele kaugeks ("Serbia kuninganna Natalia", "Aleksander Menshikov" jt). Grenzsteini enda pikem kunstmuinasjutt "Puude pööramine" /142/ on igavalt tuim targutus, "Isa kiri pojale" /143/ tüüpiline moraali-aabits, jumalakartlikkust rõhutavad paljud tõlkemuganduslikud palad. Lastekohasemad on mõned soome keelest tõlgitud muinasjutud, reportaaž Peterburis toimunud mänguasjade näituselt ning ülesanded ja mõistatused. Püsiva väärtusega on hiljem koolilugemike klassikali-

seks palaks saanud Juhan Liivi jutuke "Linnupesa" /144/ ning luuletus "Mine, mine, lumeke" /145/.

Liivi kõrval on Grenzstein kehutanud teisigi "Oleviku" toimetuses töötanud kirjamehi kirjutama lastele, eelkõige lugemiku jaoks. Ajalooliste jutustuste autori A. Saali didaktiliste lugemispalade ("Rukis", "Ohtu" jt) kõrval köidab tähelepanu väikese Maia kevade ootusest rääkiv eluline ja optimistlik jutuke "Rõõmus kevade" /146/. K. E. Sööt (lugemikus "Laula, lapsuke" /147/ jt) kujunes peagi silmapaistvaks lasteluuletajaks.

Kuigi Grenzstein oma loominguga oluliselt uut kvaliteeti ei taganud, oli tema osa lastele pakutava kirjasaatena arenguloos antud etapil siiski küllalt oluline. Tema enda paremad lastelaulud köidavad lapsi tänapäevalgi.

2.4.2. Põltsamaalt pärit Karl August Hermann (1851-1909) osa sajandi lõpu teaduse ja kultuuri arengus on mitmekülgne. Filoloogiadoktor (1880) ja Tartu ülikooli eesti keele lektor, süstemaatiliste eesti keele grammatikate autor, sõnavara rikastaja, esimese ulatuslikuma eesti kirjanduse ajaloo (1898) koostaja, ajakirjanik ja esimese päevalehe "Postimees" toimetaja, silmapaistev muusikategelane, rahvaviiside koguja, koorimuusika arendaja, laulupidude üldjuht, "Laulu ja mängu lehe" asutaja, "Vanemuise" ja EKMS juhatuse liige, näitekirjanik, luuletaja, prosaist jm. Oma laiahaardelises tegevuses oli küllalt andekas Hermann aga paljuski pealiskaudne.

Koolipoisina Põltsamaal 1868. a kirjutatud ja viisistatud humoristlik "Kalapüüd" (Süda tuksub tuks, tuks, tuks) /148/ on tänaseni jäänud populaarseks lastelauluks. Hermann ongi sageli kirjutanud teksti ja viisi üheaegselt, sobitanud rahvalaule rahvasuust pärit viisidele, üldomaselt on ta aga kirjutanud valmis helindile ise teksti. Sellisel menetlusel sündinud luule laseb paremal juhul vaid autori kavatsusi, andmata kunstiteoseid. Pealegi on ta ajastu põhilistel luuleteemadel värssides matkinud Koidula jt luuletusi, teinud tõlkemugandusi. Hermannil noodiraamatute ("Eesti kannel" 1875-1884; "Koori ja kooli kannel" 1875-1882; "Kodumaa laulja" 1877) ja muusikalehe vahendusel said aga arvukad laulukoorid ligi tuhat jõukohast laulu, mis soodustasid uute kooride rajamist, laulutraditsiooni jätkamist ning löid eeldused ja vajadused juba nõudlikumale repertuaarile. Hermannil seatud viisidel on üldrahvalike lauludena jätkuvalt tuntud "Kui Kungla rahvas" (Kuhlbarsi tekst), "Minge üles mägedele" (Veske tekst) jt. Hermannil enda pari-

maks helindiks on "Isamaa mälestus" (tekst "Kalevipojast"). Omal ajal lauldi palju tema tekstil "Priiust", "Laula ja hõiska" jt. "Kalapüüd" kõrval on Hermannil loomingust lasteluulesse püsima jäänud "Karbuse laul kevadel" (Lumi on nüüd ära suland) /149/. Mõnda aega tunti mitmeid tema hõiskamise ja trallitamise laule - "Kevademarss", "Nagu linnutiivul" jt.

Oma aja lastelektüüris oli mõningaid Hermannil proosateoseid, kaasa arvatud tema tõlkeid (E. Marlitti "Vana mamseli saladus" jt). Kunstiliselt küündimatu on paisutatud paatoslikkuse ja romantilisusega eestlaste muinasajast tuntud Sigtuna sõjaretkest jutustav "Auulane ja Ülo" (1887). Valdavalt tõlkemuganduslikus kogumikus "Loe!" (1877) on otseselt lastele mõeldud vaid muinasjutt "Peretütar ja vaene-laps", mida kuulnud külakoolis oma kooliõelt. Lastele huvipakuvad lugemist pakkusid anekdoodid, küllap ka "Kõhürääkijad". Pooled kogumiku 34 palast on luuletused, neist enam tuntuks said "Priiusele", "Kevade laul", rahvalaulud "Kaks vaest last", "Vend ja õde".

Lasteraamatuks polnud ka kogumik "Lapse mälestus ja teised algupäralsed jutud" (1896), kuhu oli koondatud kalendrisabades avaldatud küla elu-olu kujutavad õpetlikud jutukesed, lisatud tõlkeid ja publitsistlikke kirjeldusi (Peeter Suurest, Robinsoni saarest jm), kuid selle esileküündivam pala "Kullerkupuke" sai tuntuks ka lasteraamatuna. Kuigi mõneti sentimentaalne ja religiooset kasvatust toonitav, kirjeldab Hermann selles "väikeses mälestuses omast lapsepõlvest" huvitavalt lapsepõlvekodu, esitab tabavaid looduspilte, annab usutavalt edasi sepa poja Gustavi ja sauniku tütre Anna suhteid ning mängumaid, avab laste tunde- ja mõttemaailma, nende arutlusi maailma loomise, taeva jm üle.

Hermannil loomingust on lastelektüüri jäänud küll vähe püsima, kuid tema osa lastekirjanduse omaaegses arenguprotsessis on märgatav ja küllalt arvestatav.

2.4.3. Kolga-Jaanist pärit Jaan Bergmann (1856-1916) hakkas juba Tallinna gümnaasiumi õpilasena tõlkima antiikluulet eesti keelde, kirjutas luuletusi ja proosapalu. Tartu ülikoolis teoloogiat õppides (1877-1882) oli ta EKMS aktiivne liige, kogus Hurdale rahvaluulet ("Vana kannel" II), oli koolikirjanduse agar soetaja ja Paistus pastorina töötades koolide eest seisja, tõlkija (Homeros, Goethe, Puškin jt), ajakirjanik, luuleteoreetik, võimekas lastekirjanik.

Bergmann süvenes juba gümnaasiumis värsiteooriasse, esines 1878. a EKMS-is teoreetilise ettekandega /150/, andes nii luuleharrastajatele teadlikumad alu-

sed rahva- ja kunstluule, stiili, vormi jm osas. Oma luuleloomingus jätkas ta saksa romantikute mõjualuse-
na antud perioodile iseloomulike teemade ja motiivide
ringis, suutmata aga lüürikas anda oluliselt uut.
Bergmannile loomuosasem oli lüroepika ja oma vormi-
meisterlike ballaadidega kuulub ta eesti kirjanduse
nimekamate autorite hulka. Tipteoseks on eestlaste
muistset vabadusvõitlust käsitlev "Ustav Ülo", mis on
kirjutatud lastele /151/ ja püsib tänaseni kooliprogr-
ammides. Eestlaste saadik Ülo, sattunud Viljandit
piiravate raudrüütlike kätte, ei hakka reeturiks. Te-
ma meelekindluse ja surmapõlguse kaudu on noortele
jõuliselt avatud eestlaste muistset vabadusvõitlust,
sisendatud võitlusvaimu, kutsutud kangelaslikkusele.
Kontsentreeritud tegevuse, tabavate dialoogide, hästi
õnnestunud vormi ja dramaatilisusega ballaadi kang-
elane on läbi aegade olnud noortele vaprase ja mehi-
suse eeskujuks. "Salme", "Linda" jt Lembitu-aegset
muistsete eestlaste vabadusvõitlust kajastavad ball-
aadid on kunstiliselt nõrgemad ega liitu ka laste-
kirjanduse arenguprotsessi.

Vanade rahvajuttude ja mütoloogiliste ainete põh-
jal kirjutatud ballaadidest kerkib esile rahvalaulu
vormielementidel "Koidutäht" /152/. Metsa põgenenud
ori Alo saab härjapõlvlaselt kolm õnne toovat küünalt
ning abikaasaks unes end ilmutanud täheneitsi. Koos
võideti mõisniku ja kupja nurjatused ning õnnes ja
hellas rõõmus elati kaua. Küllalt hoogsa tegevusega
ballaad peegeldab mõningaid ajaloolisi tõsiasju mõi-
saorjuse ajast, kuid karakterite üldistusjõud jääb
nõrgaks ning häirib paigutine võltspaatoslik stiil.
P. Undritzta koostatud kogumikes lastele on Bergmann
avaldanud veel Kreutzwaldi ja Grenzsteini laadis mõt-
tesalme, rahvasuust kogutud mõistatusi, soome vanasõ-
nu, õnnestunud tõlkeid Chamisso ("Salas y Comez"),
Goethe ("Udumäe kuningas" jt) loomingu, Krõlovi-mõ-
julise salakavalust tauniva valmi "Hunt ja Kits", mõ-
ned luuletused, millistest kunstiküpssem upsakust huk-
kamõistev "Tähtimaalt", ning lastenäidendi "Jõulu kin-
gitus". Kitsalt religioosse sisuga on Bergmanni tei-
ne draamakatsetuš lastele "Martin Lutherus" /153/.

Koolidele avaldas Bergmann vaimulikku kirjandust,
koostas oma ajas esindusliku "Üleüldise ajaloo" (1879,
1880), toimetas ja täiendas Jakobsoni lugemikke /154/
ning koostas "Kodu-laste raamatu" (1890, 9. tr 1912).
Lugema ja kirjutama õpetamise osas metoodiliselt hästi
korraldatud "Kodu-laste raamat" kuulub aabits-kat-
tekismus tüüpi, kuid pakub tüübiomastele osadele li-
saks lugemiseks lühipalu loomadest-lindudest ("Hunt",
"Kuldnokk" jt), vanasõnu ja mõistatusi, kombeõpetus-

likke jutukesi ("Ära unusta tänada!") ning humoristlikke palu (Liisi meelest parim puu on igihaljas kuusk, Peetri järgi kõige kurjem puu on kask, sealt tulevad vitsad /155/). Ainetel loodud "Konna kontsert" /156/ jäi aabitsaealistele raskeks ja keeruliseks. Mõned "Meelejahutajas" ilmunud Bergmanni lastele sobivad luuletused ("Kevadel" jt) avaldas oma lugemikus Grenzstein. Kunstiliselt õnnestunum neist on sotsiaalseid suhteid peegeldav "Vaene laps" /157/. Lastelektüüri läks ka Koidulat matkiv "Vaigistus" (Miks sa leinad, lillike-ne?) /158/ ning "Karjase laul" (Piiri, pääri, pääsuke-ne) /159/.

Uue etapi Bergmanni tegevuses lastekirjanduse vallas moodustavad a 1900-1905, mil ta toimetas meie esimest lasteajakirja "Lasteleht". Toimetajana haaras ta kaasa võimekaid kirjanikke (Kitzberg, Sööt, Haava jt), ergutas nooremaid (Enno jt) ning rajas soliidsed väljaande lastele. Bergmanni enda loomingust väärivad tähelepanu kooliealistele huvipakkuvad sarikirjutised eesti ajaloost (1901. a numbrites), linnadest ja maakondadest (1902), Austraaliast jt kaugetest maadest (1903), Kalevipojast (1903). Regulaarselt avaldas ta mõtisklusi "Jõulupühiks", "Uueks aastaks".

"Lastelehes" avaldas Bergmann paarkümmend oma luuletust, osa kordustrukid ja mõned nõo tarbevärseid ("Teretuseks" 1901, nr 1), kõrval oleva pildi ülejütustamised ("Viidu äpardus" 1903, nr 1) või religioossed tundeavaldused. Iseloomulik on aga looduse temaatika ja õnnestunumad luuletused lindudest. Nende kaudu on ta veenvalt väljendanud kodu tähendust ja igatsust Eestimaa järele ("Pääsukeste teretus" 1904, nr 6), tauninud kurjust ja vägivalda ("Laululinnud" 1903, nr 3), hinnanud kõrgelt sõbralikkust ("Kaks pesakonda" 1903, nr 7). Südamlikud on väikelaste rõõme-muresid väljendavad "Nukusõit" (1904, nr 6), "Lilli" (1904, nr 7) jt. Rõhutatult didaktilistes luuletustes saab salakaval oma süü tõttu kohe karistatud ("Paras palk" 1903, nr 4), mõistetakse hukka vargust ja pilgatakse ebausku ("Metsa öövaht" 1904, nr 7). Lugulaulus "Kaks inglasi" (1902, nr 8) antakse satiirilise pilt upsakatest ja isepäistest lordidest, kes oma korteritest tegid jahimaa ja kalatiigi.

Bergmanni osa eesti lastekirjandusloos on mitmekülgsest tähenduslik. Enam hindamist väärrib tema luulelooming hea keelelise ja vormilise taseme poolest, mille positiivne mõju avaldus juba kaasajal uue generatsiooni loomingus. Koolilugemike ja kogumike kaudu kuulub Bergmanni luuleparemik tänapäeva laste lektüüri.

2.4.4. Nõo kihelkonnast sulase perest pärit **Jakob Tamm** (1861-1907) kujunes pärast Tartu Opetajate Seminari lõpetamist oma aja silmapaistvaks kooliõpetajaks, luulelastejaks, tõlkijaks. Olulisteks teguriteks seejuures olid sügav huvi kirjanduse ja rahvaluule vastu (seminaris oli õpetajaks M. Veske), sisukad kontaktid väga paljude kirjanikega, eriti nn Väike-Maarja parnaslastega (Liivid, Jakobson jt), kindlasti ka andekus-võimekustöökus. Head kirjandust tutvustas ta pidevalt oma õpilastele, virgutas neidki kirjutama, nõudes sõnastuse selgust, lihtsust ja täpsust /160/.

J. Tamme ulatuslikust luuleloomingust kuuluvad lugemike-kogumike kaudu paljud teosed tänaseni laste lektüüri. Torkab silma, et möödunud sajandi lugemike koostajad, püsesid oma traditsioonides, märkasid harva Tamme (näit Grenzsteinilugemikus kaks luuletust, Bergmann valib vaid ühe /161/). Korruga üle 20 Tamme teose toob 1914. a koolilektüüri E. Peterson /162/.

Noore pedagoogina Adaveres kirjutas Tamm 1883. a septembris paarkümmend luuletust lastele lastest, mis esikkogus "Ärganud hääled" I (1892) moodustavad tsükliid "Hällilt elule" ja "Tütarlapsuke tegevusel" /163/. Kooliaastaks valmistuva Tamme luuletused on nagu algaja koolmeisteri meisterlikud värsivormilised õppejutud kooliteed alustajatele. Ta meenutab hälliaegu, mil ema mured eemal hoidis ("Hällis"), mängumaid, kus rõõmud esikohal ja vaevalt aimad, et "elu tööle a'ab" ("Mängul"), kujutab tööhuvi tekkimist ("Kitsas", "Tuulik", "Kudumas" jt) ja juba tahet isa kõrval põldu künda ("Poisike põllul"), töö tähenduse mõistmist - "isa, sinu tööd / kiidab põllupind" ("Sööt"), toob esile vanemate hoole-mure kooliteele asuja pärast ("Isa poega kooli saates"), lootused, et haridust saanud poeg aitab vaesusest välja viia ("Isa poega vastu võttes"), ning ema rõõm, kui tütre kätest "leiab värtna veere-mas" ("Ketramas"), õpetab mõistma ja hindama kodu ("Kaugel", "Kaugelt koju"), asetab lootused uuele kevadele ("Kuulutus") ning juhib ettevaatlikult pilgud karjamaadele ("Tallele" jt). J. Tamm arvestab lasteluule tavapäraseid ainepiire, kuid esineb sisuliselt uudsema vaatenurga alt, väldib moraliseerimist, annab võrdlemisi lihtsate keelelis-stiililiste vahenditega mõttekaid elupilte, näidates ja aidates lugejal näha tõsiasju lapsesilma tasandilt. Meistritööks on "Ketramas" (Veere, värten, vurinaga).

Põltsamaal Eesti Aleksandri-linnakoolis töötades (1890-1893) valmib Tammel teine oluline tsükkel lapsepõlvest rääkivaid luuletusi "Ema mälestus", mille ajendiks sai ema surm. Eelmiste tsüklitega võrreldes pole see otseselt lastele määratud, on elukogenud luuletaja

enese lapsepõlvemaade meenutus, eluks kaasa saadud tarkuste üle mõtisklemised, pildid lugemaõppimisest, kooli- ja karjapõlvest jm, mis Tamme enda kujunemist aitavad mõista. Samal perioodil kirjutas ta veel mõned karjaidüllid ja kaunite suvede mälestused, millest koolilugemike kaudu tuntuim on meisterliku vormiga "Kilin-kõlin".

Väike-Maarja kihelkonnakooli juhatajana käsitles Tamm juhuslikumalt lastega seostuvaid teemasid. Ülekäte läinud Jukut noomiv "Käbi ja känd", karjapoisi talveootus jt ei küüni eelnevate tasemele.

Koolilektüüri põhjal tuntakse Tamme tänapäeval eelkõige valmikirjanikuna. Krõlovi loomingu põhjaliku tundjana ja tõlkijana kujunes Tamme valmižanri meisterlikumaid viljelejaid eesti kirjanduses. Valmide osa senises lastekirjanduses oli suur. Tõlkemuganduslikud valmid olid lasteraamatutes väljaandja kitsastest arusaamadest olenevalt lihtsustatud hea-kurja äraseletamised otseütleva moraaliga lisaks. Žanri võimalusi põhjalikult tundva Tamme mõistulood on meisterlikud luuleteosed, mõttetihedad, sisumahukate kujundite ning avara üldistusjõuga. Koolilektüüri klassikaks on valmid "Punik" ja "Siga", andes noorele lugejale rohkesti võimalusi pimedade viha, hoolimatu ahnitsemise, füüsiliselt nõrgemate terroriseerimise, egoismi jm üle arupidamiseks.

Tamme meelisžanriks oli ka rahvaluulele tuginev lugulaul. "Ahervars", "Sõida põrgu", "Rõõvli heategu", "Eksituses" (Lintsu Juhan lumeteega) jt kuulusid pikka aega vanema kooliea kirjandusprogrammi, aidates mõista kirjanduse ja rahvaluule seoseid ning sügavamalt tunnetada ajaloolist reaalsust. Tamme meisterlikumaid lugulaule, mõisa julmust kujutav "Orjakivi" kuulub tänaseni keskmise kooliea lektüüri. Tamme filosoofilise koega värssmuinasjutud ("Kuldking" jt) ja rahvaluulelised ballaadid ("Ussipealik") pole lastekirjanduse sfääris laiemalt tuntuks saanud.

Lisaks Krõlovi valmidele tõlkis Tamm vene bõliinasid ("Talupoeg Mikula"), Puškini ("Vaskratsanik"), Lermontovi ("Borodino"), Heine ("Kaks grenaderi") jt tänapäevagi koolikirjanduse põhiteoseid. Lastelektüüris on olulisel kohal Puškini "Muinasjutt kalamehest ja kalakesest".

J. Tamme mitmekülgne looming, mis olulises osas tugineb rahva vaimsele loomingule ning peegeldab alanud murranguid realismile eesti kirjandusloos, on tähendusriikas ka meie lastekirjanduse kujunemisjärgus. Arvuliselt pole ta otseselt lastele kuigi palju kirjutanud, kuid oma lastelauludega on ta toonud esile uued alused, mida tõsisemalt hakkavad arvestama E. Enno jt

uue sajandi algul. Tamm väldib küllaltki teadlikult ajas tüüpiliselt moraliseerivat laadi ning kujutab last temale tuttavas reaalsuses ning otseses tegevuses. Torkab silma ka sotsiaalne aspekt, kuna laps tema luules pole steriilses keskkonnas, vaid osaline oma mängudeski kogu pere töödes. Tamme lastelauludele on omane vormiline selgus, keeleline täpsus ja puhtad riimid.

2.4.5. Peeter Grünfeldt (1865-1937), pärit Tartumaalt koolmeistri perest, töötas pärast Tartu Opetajate Seminari lõpetamist külakooliõpetajana, 1891. a alates põhiliselt ajakirjanik. Grünfeldt koostas-toimetas-tõlkeis-mugandas üle 400 mitmesuguse raamatu armastuskirjade näidistest lasteraamatuteni, kirjutas jutukesi ja luuletusi, mälestusteoseid jm, mis oma stiililt ja sisult jäid mõõdunud sajandi lõpu kesise maitse ja epiگونliku põhilaadi tasemele.

"Eesti keelde kirjutatud" paaripoognalised väikesed jutukogud ikka "sõnakuulelikkudele ja häädele lastele" sisaldavad saksa, vähesel määral vene, soome jt, põhiliselt väikekoodanluse kirjavarast valitud ning vabalt tõlgitud või mugandatud lühijutte ja muinasjutte (Grimmide tuntud muinasjuttu Hansust ja Greetest on saanud Ats ja Mann). 1899. a ilmunud lasteraamatud "Laste varakamber", "Maasikad", "Kirju kimbuke", "Ajaloo pildid", "Korvi täis marju", "Need pole mänguasjad" sisaldavad tõlkemuganduslikke muinasjutte ja lühilugusid Lutherist, Peeter Suurest, Napoleoni tõusust ja langusest, L. Tolstoi ja Z. Topeliuse lugude tõlkeid, moraliseerivaid värsse ja mõttesalme. Kogumike palades rõhutatakse vagaduse, kuulekuse, headuse, kannatlikkuse jne kasulikkust, taunitakse rumalust, õelust, ahnust, ükskõikust jm, mida lõpuks veel eraldi õpetussõnadega toonitatakse. Kogumikes on pilte ajaloolistest isikutest, looduse ja linnade vaateid, kuid enamasti jääb pildimaterjal eraldiseisvaks. Nii jäävad jutukese "Liivapoiss" /164/ teksti illustreerivad ajalikud vaated Tartust (ülikooli peahoone, tähetorn jm) omaette, kuigi usina ja laisa poisi saatuse kaudu käsitletakse hariduse ja harimatuse probleeme. Raamatu kujunduse seisukohalt kerkib esile Eesti Kirjanduse Seltsi poolt avaldatud Grünfeldti didaktiliste tõlkepalade kogumik "Heal tujul - kaunil kujul" (1913). See väga heal paberil ja rohkete, Saksamaalt laenatud stereotüüpide põhjal tehtud siseillustratsioonidega raamat oli oma ajas esinduslikumaid. Tõlgete, kirjelduste jt palade vahel selles kogumikus on Grünfeldt avaldanud oma luuletusi, millest enamik on üsna abitud kõrval oleva pildi ümberjutustused ("Vaata Antsu, ku-

das ta / nõnda tähtsa näoga / seisab õue peal siin väljas, / käed taskus ranits seljas..." /165/).

Luulekogus "Laste Õie-väli! (1890) on Koidula eeskujul värssse ("Isamaale", "Armas aeg"), põhiliselt aga loodusluuletusi, kusjuures keskne märksõna on kevad, millega seostab nii ootused ja igatsused ("Kevade igatsus", "Kevade teretus", "Kevade kannupoiss") kui ka hardusmeeleolud ("Hommikul" jt). Grünfeldti värssides peegeldub enamasti ilus ja optimistlik nägemus, sest kevad on ilus, lilled kaunid, liblikad tantsivad rõõmuga, tuul on mahe, lõoke lõõritab lahkesti jne ning sügisest või talvestki lauldes seab ta keskseks kevadeootuse ("Kui läheb mööda talveke / Ja tuleb kevade, / Siis lähme jälle aasale, / Kus õitseb õieke" /166/). Didaktilise lasteluule traditsioone järgiva Grünfeldti korduva motiivistiku, otstitud riimide ja takerduva rütmiga lihtsakoelised värssid ei rikastanud nimetamisväärselt antud perioodi lastekirjandust. Keeleliselt ladusamad on tema vahendatud muinasjutud ning ajalooainelised lood, mis oma aja lastelektüüri ainepiire avardasid.

2.4.6. Tarvastust pärit Martin Lipp (1854-1923) osales Tartu ülikooli usuteaduskonnas õppides (1874-1878) EKMS-i tegevuses, huvitus eesti keelest ja kultuuri loost. Nõo kirikuõpetajana (1884-1923) avaldas mitmeid uurimusi kiriku ja hariduse ajaloost ning kultuuritegelaste suguvõsadest. Üliõpilasena tehtud reiseide järele Soome süvenes mõneti soome kirjandusse ning tõlkis muinasjutte ja mitmete autorite (Kivi, Hahnsson, Krohn, Runeberg jt) teoseid. Sarjas "Laste Lõbu" (I 1891; II 1898) avaldas ta Z. Topeliuse muinasjutte. Pastorina pidas Lipp üheks oma eluülesandeks jumalasõna vahendamist lastele. Selle nimel koostatud katekismus /167/ ja kirikulugu /168/, mida ise pidas lastekohasteks, jäid lastele ometi kaugeteks tuima sõnastuse ja väga kitsalt kristliku vaatenurga tõttu.

Lipu ulatuslikumaks ettevõtmiseks lastekirjanduse alal oli aastaraamatuna plaanitatud "Laste Jõulu Lehe" (I - IV 1898-1902) ning "Laste Jõulu-Albumi" (1900) toimetamine. Tõlkemuganduslike ja piibliaineliste, põhiliselt jõululugude peamiseks eesmärgiks oli arendada lastes piiblitundmist, õpetada austama Jeesust ning süvendada kristlikku vaimsust väikekodanlikule maitsele vastavalt, nii et head rikkad ja kuulekalt usklikud vaesed sobivad hästi harduses, aususes, abivalmiduses jne. Piibli tähendamissõnad ja otsesõnu öeldud moraalifraasid jutukeste algul ja lõpul toonitavad veelgi nende tegelikkusekaugust. Faehlmanni "Koit ja Hämärik", mõned mõistatused ning kirjutised Jannseni tegevusest ja buuride võitlusest annavad "Laste Jõulu-Albumile"

mõneti tuumakama ilme. Lipu luuletused jõululehtedes on enamasti illustratsioonideks kasutatud pildikeste vagatsevad ja moraliseerivad värsivormilised ümberjutustused. Primitiivsest üldlaadist kerkivad veidi enam esile loodusteemalised värssid "Talv" /169/ ning "Kuusk ja kask" /170/.

Üle 800 luuletuse kirjutanud Lipp luuletajana oli ajastu tüüpiline epigoon ning saksa järelromantike matkija, suutmata arvestatavamalt isikupärast või tundehtsamat elamust pakkuda. Sellise masstoodangu hulgas on omajagu häällilaule, värssse hellast emast jm, kuid Lipp püüab nende vahendusel panna täiskasvanuid heldinult meenutama ema armu ("Ema süda" /171/, "Tuis-kavas lumes" /172/ jt) või lapsepõlve mängumaid ("Mänd mäel" /173/ jt). Käesolevasajandi algupoolel olid algkooli laulmise programmides mõned Lipu tekstidel laulud (K. Türrpu "Mu ilus isamaa", J. Aavik "Emale", A. Kapp "Mu süda" jt), kuid lasteluuletajana arvestatavamalt kohta ei omanud ta ka siis. Ilmne on aga Lipu religioossete ja didaktiliste jutukeste eeskuju ning mõju lastele samalaadse kirjanduse produtseerijate juures. Tänapäeval lauldakse palju tema "Lipulaulu" (helil E. Võrk).

2.4.7. Luulekogumikel oli antud perioodi lastekirjanduses keskne koht. Ajatavadele vastavalt tähtsustati usulist harimist ja äratust, millest olenevalt koostajad pidasid kogumike pärisosaks just hardusvärssse, piiblisalme ja kirikulaule. "Jõulu õhtul" (1885, 4. tr 1891), "Laste Jõulupuu laulud" (1887), "Laste Jõulu anne" (1892) jt "armsa lastele jõulu kingiks" määratud luulekogud üksnes sedalaadi värssse sisaldavadki.

O. M. Teimanni kirjastatud "Eesti Laste laulik" (1896) eeldaks pealkirja järgi ulatuslikumat antoloogiat, kuid kogumiku 34 luuletusest (osa autorinimeta) mõned polegi lastele kohased (näit "Jüri ja Mari", alg-selt Jannseni "Puulõhkuja") ega ole ka lastele otseselt kirjutatud (Freundliche "Ärkanud poeg" jt). Kogumiku kandvad luuletused on Koidulalt ("Meil aia äärne tänavas", "Ema süda", "Sind surmani", "Peotäis mulda"), Hurdalt ("Karjapoiss"), Kuhlbarsilt ("Linda laul", "Vane-muine"), Körberilt ("Vaikne, kena kohakene" jt), kuid needki pole algselt otsesõnu lastele kirjutatud. Tei-selt poolt on kogumikus abituid värssse Hörschelmannilt, Hasselblattilt jt. Algklassidele määratud nootidega "Eesti laulud rahva koolidele" (1890) ei lisa uut võr-reldes Grenzsteini ja Hermanni koolilaulikutega.

Antoloogia tüüpi laulikutes ("Eestlaste laulik" 1886; "Uus Tallinna laulik" 1895 jt) avaldatud rahva-likest ringmängudest ja vastavatest värssidest olid mitmed ("Kes aias?", "Lõikuse laul", "Tule mängima",

"Vares vaga linnuke" jt) laialt levinud ka laste hulgas ja laulumängudena osaliselt tuntud nüüdki. Eiseni, Rezoldi, Kõivu jt. koostatud nõ esindusantoloogiasse pole lastelaule mahtunud.

Tähelepanu köidavad mõisakirjutaja J. Leppiku poolt koostatud luuleantoloogiad lastele "Ilus piltidega jutu ja laulu raamat" (1900) ning temaatiline "Ema süda" (1901). Diletantide hulgast võimekama luuletajana esile küündiva J. Leppiku enda ulatuslikus loomingus on rohkesti lapsi arvestavalt kirjutatud luuletusi, põhiliselt hälli- ja karjaselaule ning laps-loodus suhetest, millistest "Väike karjane" /174/, "Lapsukene hälli sees" /175/ jt luuletused meeleolu ja tundetooni tabamisega lasteluule üldisest tasandist veidi välja ulatuvad.

Kümned diletantide luuletuskogud antud perioodil sisaldavad oma jagu lapselikult lihtsaid, kuid enamasti mitte otseselt lastele määratud luuletusi. Nendes lauldakse meenutamisi ja sentimentaalse alatooniga lapsepõlveaegadest, lillekestest ja linnukestest, ema õpetustest tütardele, hällilaule, karjapoisi elamustest, kodust jm. Mõnedki sedalaadi luuletused on idee saanud teiste kirjameeste lastele kirjutatud värssidest ega paku seega uut temaatika osas, rääkimata matkiija madalamast kunstimaitsest. Mõned "oma" lauliku koostajad pole patuks pidanud erinevate autorite küllalt tuntud tekstide kokkusulatamist ning esitamist sisuliselt oma tekstina. Nii on näiteks W. K. oma "Uues Tallinna Laulikus" (1895) avaldanud C. Körberi "Linnukese" ja J. W. Jannseni "Kündja" sulami "Kevade" /176/ nime all.

Peeter Jakobsoni jt selle perioodi kunstivõimekate luuleharrastajate loomingus on mitmeid suhteliselt korralikke lastevärsse, millistel on arvestatav koht lasteluule arenguprotsessis. P. Jakobsoni rahvakombestikku arvestav "Vastlalaule" (Täna liugu laseme) /177/ kuulub tänase riigi menurõõmu lastelaulude hulka. Mõnda aega püsis noorema kooliea lektüüris atraktiivne mineva põllumehe ja kooli ruttava poisi tõi leidlikult võrdlev "Oigel ajal" /178/. Ema õpetussõnu, karjase mõtisklusi jm lapsi puudutavaid aspekte väljendavad P. Jakobsoni luuletused kaovad oma ajastu luulemaneeris.

Oma aja lugemikes-kogumikes lastele leidub mitmeid Elise Auna luuletusi, kuid tõelisi lasteluuletusi nende hulgas pole. Hiljem on koolilaulikutesse püsima jäänud "Tervitus" (Helju, hella tuulekene) /179/. Koolilaulikute klassikalisteks paladeks said ka Gustav Wulff-Oie võitlusjulge ja optimistlik "Ööbikule" (Örn ööbik) /180/ ning Andres Renniti südamlük, tarvastumurdeline "Kallis kotus" /181/. Nii need kui mitmed teisedki sellelt perioodilt pärit rahvalike lauludena

tuntud värsid pole luuletajate poolt otseselt lastele kirjutatud.

Sajandivahetuse kesksemate luuletajate A. Haava, Jakob Liivi, eriti aga eesti lüürika ühe silmapaistvama meistri Juhan Liivi paljud luuletused on üldhariduse oluliseks koostisosaks tänapäevalgi.

Uut järku lasteluule kujunemisloos alustavad R. Kamsen, eriti K. E. Sööt, kes uue sajandi alguse arenguprotsessis tõusevad keskele kohale.

2.5. Eepika. Eesti proosakirjanduse kiire areng sajandi lõpul pole lastekirjanduses märgatav. Lastele kirjutades eelistasid kirjamehed luulevormi. Lasteproosas valitses endiselt kitsalt didaktilise sihiga vormitu jutt, mille algupärasus on küsitav. Domineerivad olid religioosse suunitlusega jutukesed. Tuumakama osa lastelektüüris moodustasid mitmesugused rahvajuttude kogumikud, kuigi need polnud otseselt lastele adesseeritud.

2.5.1. Vigala kihelkonna külakoolmeistri poeg Matthias Johann Eisen (1857-1934) kujunes eesti kultuuriloo silmapaistvaks isiksuseks. Ta oli rahvaluule suurkogumise (eelkõige rahvajutud, mõistatused) organiseerija, väga paljude populaarsete rahvaraamatute publitseerija - "Esivanemate varandus" (1882), "Rahva-raamat" I-V (1893-1895), "Vanapagana jutud" I-II (1893-1896), "Kratiraamat" (1895), "Rahvanali" I-V (1895-1897) jpt. Tartu Ülikooli rahvaluule õppejõuna (1919-1934) organiseeris ta ka kooliõpilasi rahvaluule kogumisele. Pärnu gümnaasiumis õppides avaldas Eisen kümneid tõlkeid ja tõlkemugandusi ning paär oma luuletuskogu. Tartu ülikoolis teoloogiat õppides oli ta EKMS-i aktiivne tegelane, koostas luuleantoloogiaid, toimetas sarja "Tähtsad mehed" kirjutas luuletusi, pseudomütoloogilise eepose "Kõu ja Pikker" (1885), tõlkis noortele määratud ümberjutustuse "Väike Kalevala" (1883). Karjalas, Ingeris ja Kroonlinnas pastorina töötades avaldas ta luulekogusid, tõlkis "Kalevala" (trükkis 1891-1898), jätkas rahvaraamatute avaldamist. Kuigi puudustega, siiski olulise tähendusega on tema uurimused mütoloogiast, Kalevipojast jm.

Gümnasistina koostatud antoloogia "Laste varandus" (1881) eessõnas märgib Eisen, et katekismus on küll "väga kiidu väär", aga lapsed "ei saa suuremat jaust õigete aru", kaob tahe lugeda ja "sell viisil saadavad niisugused raamatud enam kahju kui kasu" /182/. EKMS-is peetud ettekandes 1879. a kirjandusest rõhutas ta, et meil pole häid lasteraamatuid ja "Eesti lapsed suuremalt jault hää vilja asemel aganaid on

saanud" /183/. Aganateta pole paraku ka saksa keelest mugandatud valme, piiblisalme ning Koidula, Veske, Kuhlbarši, Malmi jt luuletusi koondav "Laste varandus". Eisen on küll enamasti vältinud valmidega otsest moraliseerimist, jätnud järeldused laste teha, kuid esitanud valmid mingis ebamäärases eisenlikus värsivormis ning samal leheküljel oleva pildi abitu sõnastusega ümberütlemisena. Kunstiliselt abitud on Eiseni endagi luuletused ning iva on seejuures hoopis otseütlevamalt esitatud - lapseõlv on laulu-aeg, seepärast "tänu, kiitust andke / Ilma Loojale" /184/; armas kallis kooli-aeg tegi "meele närkajaks / ja unest üles ärkajaks", et "looja armsaks lapseks jäin" /185/.

Kitsalt didaktilisi sihte väljendavad tema "Lastelehes" avaldatud värsid. Nii on vastandatud tantsida armastavale liblikale töökas sipelgas, sest "töö ja hool, see puuduse / ajab majast välja" /186/. Veidi enam õnnestunud on humoristlik "Juku õigestkirjutusega kimbus" /187/, milles kirjatarkust õppiva poisi olukorda on lastepärase vaimukusega tabatud.

Eiseni lastevärsid jäid praktiliselt kõrvale juba kaasajal lugemike-kogumike koostajate vaateväljast. Jätkuvalt oluline koht laste lugemisvaras on olnud aga Eiseni rahvaraamatutel.

2.5.2. Oma aja populaarsete kalendrite, rahvaraamatute, unenägede seletajate, laulikute, aabitsate jm koostaja **Mats Tõnisson (1853-1915)** oli pärit Paistu kihelkonna popsiperest. Konfliktide tõttu kohaliku ettevõtjaga pidi ta loobuma kooliõpetajakohast Vändras. Kirjastajana oli ta jätkuvalt mõisnike ja pastorite terava kriitika ja surve all, kuna oli oma kalendrites avaldatud folkloristlikku materjali enamasti teravdanud nende vastu. Omakorda suurendas see avalikkuse huvi Tõnissoni koostatud raamatute vastu ja kindlustas levikku.

Hästi võeti omaks tema "ABD-raamat" (1884), mida regulaarselt uuesti avaldas (12. tr 1901). Omakasupüüdlikult püüdisid mõned koostajad seda matkida, nii et Tõnisson nimetas neid koguni petturiteks ja kuulutas, "et ikka üksainus punase kukega aabits on" /188/. Tema aabits-katekismuse lugemispaladeks olid enamasti varasemast tuttava ainestikuga kirjeldused (kass, lammast jt) ja valmide ümberjutustused (Kaks sikku purdel jt), lisaks moraliseerivaid õpetussõnu ning rahvalaul "Millel maksan?". Koolmeistrina töötanud Tõnisson on vältinud ülemoraliseerimist, tema sõnastus on ladus ja eakohane.

Lastepäraselt on sõnastatud aabitsaoskajatele määratud "Laste jutud" (1887), mille 40 didaktilisest lü-

hipalast enamik on uuesti avaldatud "Laste lugemise raamatus" (1892). Aabitsajärgse lugemiku 145 pala võib jagada kolme suuremasse rühma: rahvaluule, didaktilised jutud, populaarteaduslikud tekstid, kusjuures ta on arvestanud, et "teaduslike tükikeste lugemine lapsele igavaks ei läheks, sellepärast on nad eeskujuliste juttude sekka laiali jagatud" /189/. Harva viitab Tõnisson autorile (Schmid, Böhme, Kunder jt), enamasti on tuttavadki ained nooremad kooliiga arvestavalt ise sõnastanud. Nii on lihtsalt eesti muinasjutuks "Koit ja eha" /190/ nimetatud Faehlmanni muistendi ümbersõnastus. Muinasjutuks on nimetatud ka mõned seletuslood, näiteks "Kuu tõrvajad", milles õunavaragust kavandavad poisid asuvad kuud tõrvaga määrima, kuid jäävad kuu peale vangi /191/. Rahvaehtsamad on vanasõnad, mõistatused ja rahvalaulud. Didaktiliste jutukeste hulgas on saksa allikatest pärit valmide ümberjutustusi, rohkesti mitmesuguseid kombeõpetuslikke (usin poiss Mõtelus aitab väiksemat /192/; hea laps räägib alati tõtt /193/ jt) ja eluõpetuslikke (upsakalt uhke on nagu tühi viljapea /194/; hoolsus aitab elus edasi /195/; töökus kindlustab rikkuse /196/ jt) lühipalu. Tihti on Tõnisson lisanud loo lõppu veel õpetussõnad, kuigi pealkiri ja tekst niigi moraliseerivad ("Uhkel jääb suu tühjaks" /197/ jt), halba on juba tabanud karistus (seavaras satub karu käppade vahele) /198/ või võrdluspilt annab ilmselge järelduse (poiss ei viitsinud tõsta obuserauda teelt, küll aga korjas teetolmuse viimse isa poetatud kirsid) /199/. Kitsamaid didaktilisi sihte teenis Tõnissonil ka Jakob Liivi valm "Konnad" (konnade palvel saavad nad Taaralt endale valitsejaks kure) /200/. Moraali on Tõnisson lisanud populaarteaduslikele tekstidelegi.

Ümbritseva keskkonna kohta algteadmisi pakkuvad lugemispalad rõhutavad üldiseloomulikku ning on tabavalt ja eakohaselt sõnastatud. Selgitatakse aastaaegade, öö ja päeva vaheldumist, taevalaotust, kuidas käituda äikese ajal, tutvustatakse puuliike, lapsele lähedasi loomi ja linde ning kõigi nende kasulikkust, kirjeldatakse inimest, tema kehaosi ja nende funktsioone, jutustatakse raudkividest, heeringast, petroolist, kartulist, tubakast (eriti selle kahjulikkusest) jm. Paladega Peeter I ja Aleksander I pole unustatud ka truualamlikkust ning ustavust tsaarile.

"Lastele kingituseks ja õpetuseks" määratud "Jõulu jutud" (1891) sisaldab kümme kond religioosse sisu ja rõhutatult moraliseeriva laadiga lühipala, tegelasteks sauniku, lesknaise, vaese kaluri jt lapsed, kes heade lastena lõpuks jõulurõõmu võivad tunda. Küsitava algupäraga ("Õnnetus" tegevuskohaks näiteks Helveet-

sia) jutukeste hulgast mõttekam on "Jõulupuukene", milles õunapuu, tamm jt puud oma väärtust ja kasulikkust toonitavad, kuusekese kaudu juhib autor tähelepanu ka ilule ning hingelisele rahuldusele. Laste lugemislauale on ulatunud Tõnissoni poolt "noore rahvale" adresseeritud ainetel põnevuslood (röövlilugu "Tuvikene" 1895; Ameerikasse ulatuvate seiklustega "Vaene Hindrek" 1891 jt) ning küllap ka rahvaluulekogumik "Rahva piibel" (1910).

Kitsalt religioosse laadiga on luulekogu "Jõulu kingitus lastele" (1892), mis ka sõnastuselt raskepärane lastele. Tõnissoni koostatud luuleantoloogiates "Eestlaste laulik" (1886), "Tasku laulud" (1887) jt leidub nii otseselt lastele kirjutatud (Kuhlbarasi "Maasikas" jt) kui ka lugemike-laulikute kaudu lastele juba tuttavaid ja omaseid luuletusi (Koidula "Kodu"; Malmi "Kask"; Hermanni "Kalapüüd", mille allkirjaks "Rahva suust M. T." märgitud jt). Viitega "rahva suust" antud mängulaulud "Rukki lõikus" (autoriks Kuhlbars), "Kes aias", "Vares, vaga linnuke" olid juba laialt tuntud külakooliõpilaste laulud. Kogumik "Uus Rahva laulik" (1892), kus puuduvad viited autoritele, iseloomustab hästi Tõnissoni luuletamislaadi. Ta on kasutanud vabalt saksa allikaid, valme, esitanud rahvalaule, lähtunud Kuhlbarasi, Körberi, Hermanni jt lastelauludestki, andnud omatahtsi sõnastuse, milles rohkesti otseselt ülevõetud fraase ja kujundeid /201/. Omapärane on "Uues Rahva laulikus" lastele määratud ("Kallid lapsed, tehke kõrvad lahti...") pikem värsslugu "Eesti ajalugu" /202/, milles meenutatakse muistsete eestlaste rahuaga, räägitakse vabadusvõitlusest ja Lembitu kangelaslikkusest, kuulutatakse kadu rüütlitele, kes ikka "veel püidsid, / Valgust tõrrju kiigest väest", kutsutakse loobuma õllest ja viinast kui põrguliste abilistest ning osutatakse priiusele ja vaimuvalgusele, "mis sa idast paistma näed". Kunstiliselt abitu värsslugu peegeldab paremal juhul Tõnissoni hoiakuid aadli ja kiriku suhtes.

Lastekirjanduse kujunemisloos on Tõnisson oma raamatutega olnud põhiliselt vahendaja, arvestatava lastelektüüri koondaja. Tema enda jutukesed aabitsas ja lugemikus pakkusid huvitavat ning eakohast lugemismaterjali, ületades tublisti antud perioodi kehvalt keskpärase taset.

2.5.3. Jakob Martin Sommer (1860-1897) tegutses kooliõpetajana Põhja-Eestis, ka Peterburis, kogus Hurdale rahvaluulet, oli tegev mitmetes seltsides, tõlkis, mугandas ja kirjutas ise näidendeid, jutte, luuletusi, tegi kaastööd ajalehtedele ning koostas mõned lasteraamatud.

EKM S pidas II auhinna vääriliseks Sommeri valdavalt tõlkemuganduslikku lasteraamatut "Kuldseid Jõulu pähkliid" (1889). Jõuluraamatud olid ka "Laste Jõulu-jutud" (1890) ja "Pühade kingitus lastele" (1890).

Oma jutukeste ja luuletustega haarab Sommer paljusid teemasid kodumaa-armastusest alates, räägib töökusest ja haridusest, vagaduse ja kuulekuse vajalikkusest, püüab selgitada elektri, virmaliste jm olemust, kirjeldab pilte, esitab mõistatusi, muistendeid (Ülemiste järv jt), piiblilegende, jutustab vaestest, kes heade inimeste, juhuse vm teel saavad ka jõulurõõmu tunda. Nooremat kooliiga arvestava Sommeri lühipalad on sõnastatud üldiselt lastepäraselt, kuigi eakohasust paiguti on liigagi lihtsakoelise ladususega taotletud. Sommer peab lastekirjanduse esmaseks ülesandeks õpetlikkust ja nii jäävad kunstilised aspektid olematukski. Veidi elamuslikumad on need palad, milles on dialooge ja teatud tegevust - väike Villu ei taha kooli minna, kutsub mesilast, koera ja hobust mängima, kuid need peavad tööd valikumaks ning poisski leiab lõpuks, et "ka mina pean tööd tegema ja õppima hakkama" /203/. Sommeri mõned lasteluuletused väljendavad üksnes hardusmeeleolusid. Pildikogus (1891) pakub Sommer aga pelgalt pilte selgitavaid vemmälvässe (näit: "Ropp küll on see sea keha, / aga hästi maitseb liha").

2.5.4. Kogumike koostajad sajandite vahetusel on enamasti arvestanud M. Lipu jõululehtede põhilaadi - J. Normani "Jõulupuu kuldpähkliid" (1900), K. Laurmanni "Jõulu pärlid" (1898), E. Aunwerdti "Armsad jõulu jutud lastele" (1900) jt. Veidi avarama ainevaldkonnaga on E. Weltmanni kogumik "Ema, tädi tuleb" (1899), kuid usulist kasvatust kui ainumääravat arvestatakse siingi kõiges. Adele Brandti väikelastele määratud kogumik "Vaene Liidia ja tema hea kasuisa" (1900) peegeldab usulise kasvatuse äärmusi - vaenelaps, väike karjus ja raskesti haige laps, kõigi palveid kuuleb Jumal ning võtab nad enda juurde või saadab väga hea kasuvenema.

1890ndatel aastatel on jõulujutud tüüpilisemad lood lastele. Väikesemahulised "iseäralikud jõulu kingitused", mõned veel kordustrükis ("Laste jõulu-kannel" 1890, 2. tr 1895), on valdavalt tõlkemuganduslikud või ainetel sobitatud didaktilised kogumikud, kus ühelt poolt õpetatakse ja mängitakse kätte jõulumüsteerium ning vastavad rituaalid, teiselt poolt manitsetakse ja kutsutakse kitsalt kristlikule eluviisile. Hea laps, üldse jumalakartlik inimene on võimekam jumalakartmatust, kusjuures hea saab alati tasutud. Seejuures torakab silma, et religioon on minetanud peaaegu täielikult oma altruistliku sisu ja selle asemele pakutakse väi-

kekodanlikku kasusaamist. Vähesegi hea eest nõutakse jumalalt kasu. Laste usulis-eetiliselegi kasvatusel oli sedalaadi didaktika juba lausa kahjulik. Pealegi lähtus vagatsev-moraliseeriv õpetamine üksnes kristlikust meelest, arvestamata vähegi elulisemat ja argisemat, lastele lähemalt mõistetavat keskkonda. Samalaadne tendents avaldus ka mitte-jõulujuttudes.

Reklaami nimel on H. Namsing oma kogumiku nimetanud "Uus Laste Lõbu" (1900) ning algusesse pannud ka C. R. Jakobsoni ja Fr. Kuhlbarši portreed. Lõbusast on kogumik väga kaugel ja midagi pole ka Jakobsonilt. Kuhlbarši kolm lastelaulu kogust "Laste laulik" väljendavad üksnes religioosseid tundeid. Hardusest lähtuvate tõlkemuganduslike juttude ning neile lisatud moraaliga püütakse lastes äratada austust vanemate vastu, tähtsustatakse inimese enda häid tegusid, ausust ning Grimmidele tugineva muinasjutuga "Hiirte torn" hoiatatakse kurja eest, mis võib viia kurjaga tasumise teele. Kogumiku põhilist taotlust pidi aga väljendama koostaja paatoslik deklaratsioon "Isamaa" /204/, kuigi sellel puudus side muu materjaliga. Autor otse käsib lastel kuni hauani seista "püha ja armastatud maa" eest, kus "Jummala päike Sulle kaunisti naeratab" ning "isa sinule esimesed tarkuse sõnad õpetas ja ristiusku sinu südamesse istutas".

Silma hakkab tähelepanu pööramine looduskaitsele. Tallinna Loomakaitse Seltsi väljaanne "Armasta loomi!" (1900) esitab algul "seadused ja nuhtluse määrused looma kaitse kohta" ning selgitused loomade-lindude kasulikkusest, osutades seejuures inimeste endi kohustustele. Nooremale koolieale teemakohased jutukesed peavad silmas ennekoike didaktikat, manitsevad ja õpetavad ning toonitavad enesekaristuse printsiipe. Jutukeses "Linnupesa" ronis poiss puu otsa hauuvat lindu vaatama, kukkus aga oksalt alla ja jäi kogu eluks lonkama. Manitsemisest enamat ei paku ka paarikümneleheküljeline kogumik "Laste sõbrad" (1899) ning A. T. poolt vene keelest tõlgitud-mugandatud kogumik "Laste sõbrad" (1899).

Sisukamad ja kunstiliseltki tähendusrikkamad olid rahvajuttude kogumikud, millistel laste lektüüris oli arvestatav koht. M. J. Eiseni arvukate kogumike kõrval oli kaalukamaks Saaremaa koolmeistri Peeter Südda "Saaremaa vägimees Suur-Tõll" (1883, 2. tr 1889). Arvukalt ilmub muinasjuttude tõlkeid. J. Tilga tõlgitud "Soome muinasjutud" (1898) on oma aja esinduslikumaid kogumikke. Mitmeid muinasjutte ("Punamütsike" 1895; jt) tõlkis E. Bornhöhe.

2.6. Näitemängud. Koidula teatri mõjul ja innustusel üle maa levinud näitemänguharrastuse ning künides, rehelalustes jm toimunud primitiivsete küläteatrite nägemine polnud lastele ülepääsmatu müüri taga, pealegi kus tegemas olid vanemad vennad-õed või vanemadki /205/ ning paljudes kohtades oma koolmeister asja vedamas. Sisuliselt jäävad aga lapsed kõrvale antud perioodi näitemänguharrastusest ning lastekohased näidendidki veel kirjutamata. J. Bergmanni piibliainelised dialoogid vaheldumisi koorilauluga pole näidendid otsesemas tähenduses, kuigi pakkusid mõnesugust võimalust algeliseks teatri-tegemiseks koolis. Võimalused selleks aga olid ainsa ja väikese klassiruumiga külakoolidel väga minimaalsed. Määrava takistusena tuleb arvesse kirik, kellele koolid allusid ja nii olid ka ilmalikumad harrastused tabuks. Venekeelsetes koolides on sajandi lõpul siiski sagedamini lavastatud näidendeid /206/. Üldtuntud on E. Vilde jt Tallinna koolipoiste teatrihuvi.

Napid andmed räägivad, et usulise kasvatuse nimel on mõnes koolis korraldatud teatraliseeritud jõulumänge. Viljandi kihelkonnakoolis oli Jüri Peet juba 1879. a "püha kirja salmide ja ise oma luuletuste varal kokku seadinud" /207/ "Näitliku Jõuluõhtu pühitsemise koolis", mille tegelasteks karjased, teekäijad, inglid ja lapsed ning inglite koor. Lapsed olla seda Petlemma karjaste lugu vaimustusega ette kandnud. Suhteliselt lastepäraselt sõnastatud ja paljudele lastele ülesandeid andev lugu jäi aga üksnes staatiliseks etteastete reaks. Esimeseks otse lastele mõeldud teatrietenduseks oli ilmselt 2.08.1887 A. Wiera teatri korraldatud lastepeol mängitud ühejärguline lastenali "Peeter ja Jaan", mille kohta täpsemad andmed puuduvad /207²/.

Eesti lastenäidend ja teater lastele sünnivad alles kutselise teatri rajamise järel.

2.7. Trükikodade võimaluste avardades lisatakse lasteraamatutesse üha enam Saksamaalt laenatud stereotüüpide põhjal tehtud pilte, kusjuures valik on enamasti juhuslik, paljudel juhtudel pilt ja tekst ei sobi omavahel. Samal ajal kujunes iseseisvaks raamatutüübiks **pildiraamat lastele**. Tavaliselt on need raamatud autorinimeta. Koostajatena tuleb seega arvestada trükikodade omanikke (Laakmann, Schnakenburg, Mathiesen jt), kirjastajaid (Tõnison, Grenzstein jt), kelle käsutuses oli stereotüüpe ja klišeesisid, ning enamasti on nad ise ka pilte saatvate tekstide valijad või tegijadki. Pildivaliku ja didaktiliste eesmärkide järgi võib pildiraamatuid jagada mitmesse rühma.

Religioossetes pildiraamatutes ("Veikene Fildi-Piibel lastele" 1891; "Pildid vaga lastele" 1897 jt) on

piiblisüžeedel pildid koos vastavate kirjelduste-jutukestega. Nende hulka kuuluvad ka 4-leheküljelised lende-lehekujulised väljaanded ("Laste Jõululeht" 1897 jt), kus pilte kirikutest, jõulupuust, Jeesuslapse sõimest jm ning paar vagatsevat jutukest ja luuletust. Sarjas "Laste rõõm" trükiti Riias M. Jakobsoni kirjastamisel paarkümmend 4-leheküljelist lahusuliste ja misjonäride moraliseerivate lühipalade ja luuletustega lehekest, mille esiküljel pilgupüüdjaks mingi pilt lapsest tema tegevuses. Sedasama võtet kasutati ka Londoni Laste Jumalateenistuse Missiooni egiidi all Riias avaldatud 4-leheküljelistes "Rõõmsad sõnumed lastele" ja "Rõõmsad sõnumed noortele".

Üsna iseloomulik oli "Laste Pildi raamat"-tüüp, kus leheküljel mitu 2-4 cm² suurust pildikest ning mõnel juhul samal leheküljel veel lisaks 1 - 2 tähte, millega peeti silmas aabitsaealisi raamatukasutajaid. M. Tõnissoni kuul avaldatud 32-leheküljelistes "Laste Pildi raamatus" (1892) on 116 pisikest pildikest, mille all kujutatu nimetus ja milliste vahel mõistatusi, moraalilauseid, autorile (Hurt, Malm jt) viitamata värsse jm. 7. leheküljel on M- ja N-tähed, piltide tekstid: koolipoiss, koolitüdruk, karjapoiss ja puusaagija ning lugemiseks esimene stroof J. Hurda "Karjapoisist" ja paar vanasõna. 9. leheküljel R-täht, piltide tekstid: jänes, jänesekene ning lugemiseks algusread Freundlich'i "Jänese õhkamisest". Viimasel leheküljel on Z-tähe kõrval kirstu ("Viimne voodi") ja kalmukünka ("Viimne koht") pildid. Analoogiline on G. Pihlaka kirjastatud "Laste Pildi-raamat" (1898), kus aga rohkem religioosse süžeeaga pilte. Selgemalt pildiaabitsa sihiga on J. Mäesepa kirjastatud "Ilus pildi raamat lastele" (1892), N. Erna "Ilus pildiraamat lastele" (1897), millistes püütakse anda tähe ning silpide-sõnade seost pildiga, ning J. Raudsepa kirjastatud "Päikesepaistel", mille kaane sisekülgedel on tähestik ja ükskordne tabel, kaheksal leheküljel pildid ja nendega seotud moraliseerivad värsid.

T. R. Lõbuleidi (= Tõnis Riomar) koostatuna ilmus 8-andeline "Naljaked Pildi-Jutud" (1891-1898), milles põhiliselt W. Buschi piltjutte. Rahva- ja tõlkemuganduslikke naljandeid juhuslikult valitud värvipiltide kõrval leidub "Väikeses Pildi-Aabitsas" (1883), mis sisuliselt pole aabits, pakkudes kümmekond pilti koos moraliseeriva tekstiga vaid lehe ühele poole trükituna. Trükitehniliselt samalaadne on ka J. Mäesepa kirjastatud "Uus Laste pildi-raamat" (1892), kus tekst vaid pildil olevat nimetab (piimaandja lehm jm).

J. Liiva kaks 16-leheküljelist "Laste raamatut" (1896, 1897; teise ande alapealkirjaks "Meie kassid") on tüüpiline juhuslike piltide kogu, kus tekstiks kas

pildil oleva nimetus, lühilause ("Masinaga sõidetakse raudtee peal"), mõistatus või sobitatud värss ("Kiis, kiis, kirju kass, / Hall kass kaupmees, / Must kass poe poiss!")

Mõttekam on H. Laakmanni trükikoja 8-leheküljeline "Pildid kodumaalt" (1897), milles pildid koduüest, põllutöödest jm koos sobilike värssidega ("Talvel kõik on õhtu algel / soojas kambris tule valgel, / igal teha oma töö, / kuni kätte jõuab öö"). Sama trükikoja 12-leheküljelises "Lapse meele järele loomad" (1893) on maalapsele tuttavaid koduloomi, kuid tekstid seejuures rõhutatud moraliseerivad.

Mõnelgi juhul on raamatukese tiitlis märksõnaks "piltidega", kuid pigem on see reklaamiks, sest sisus on vaid mõni pilt juhuslikult valitud tekstide vahel (näit J. Leppik "Ilus piltidega jutu ja laulu raamat" (1900), milles Koidula, Kuhlbarši, Veske, Grenzsteini jt luuletusi).

Raamatukujunduse võimaluste avardades hakati saajandi lõpul üha enam avaldama pilte lasteraamatutes, kuid sihiteadlikumat lasteraamatu illustreerimist pole veel märgata. Kirjastajad lihtsalt arvestasid piltide võimalusega ning sellest olenevalt jäi lasteraamatu kujunduslik pool kõrvaliseks. Juhusliku pildimaterjali saateks kirjutatud-valitud tekstid tõstavad teravamalt esile lastekirjanduse kunstilist abitust.

2.8. Kriitikast. Sajandi viimasel veerandil kasvas kiiresti ajalehtede ja ajakirjade arv. Sellest olenevalt tekkisid piisavalt avarad võimalused kirjanduskriitika kujunemiseks ning kirjanduse arenguprotsessis osalemiseks. Kirjanduselu käsitlemine aktiveeruski kiiresti, haaras väga paljusid probleeme (realism, epigoonlus, kirjanduse kunstitasand, lugejate ja kirjameestegi kunstimaitse madalus, keel, kirjandusteooria jm) ning põhjustas poleemikat erinevate väljaannete vahel. Paraku jäi lastekirjandus praktiliselt väljapoole seda protsessi. J. Kundergi oma programmilises ettekan-des "Eesti laste-kirjavarast" (1884) ei pööra erilist tähelepanu lastekirjanduse kriitikale ja selle vajalikkusele.

Lasteraamatud jäid nõudlikuma kriitika vaateväljast kõrvale. Kui lasteraamatule perioodikas tähelepanu osutataksegi, siis on see tavaliselt kiitvalt soovitatav ning eriomase hellitava alatooniga, jäädes praktiliselt lihtsalt reklaami raamidesse. Nii kuulutatakse, et M. Tõnissoni "ABD-raamatu" kõik lugemistükid on "heaste välja valitsetud" /208/, M. Lipu "Laste Jõulu Leht" "on väärt, et iga hää laps ta jõuluõhtul omaks saab" /209/ ja "Laste Lõbu II" "ärgu puudugu see armas

raamat üheltki jõululaualt, kus lapsi majas on" /210/, A. Grenzsteini "Lõbusad laulud lastele" on "kõigiti täieline, läbi ja läbi hää, tema tarvitamine üliväga soovitatav" /211/, J. Kunderi "Laste raamat" on toit, mis meie oma lastele võime pakkuda", "meie arvates lastele paras, niihästi oma tuuma kui ka koore poolest" /212/ jm. Hoopis harva leiame lasteraamatu tutvustuses mõne kriitilisema märkuse. P. Grünfeldti "Laste õieväli" luuletuste riimides leitakse salmitagamist ja sisu ei täitvat neid "nõudmisi mõnes kohas ära, mis meie hääde lastelaulude pääle paneme" /213/.

J. V. Veski kirjutatud Fr. Kuhlbarši "Laste lauliku" käsitus /214/ on väheseid, mida juba asjalikuma arvustusena võib vaadelda. Veski osutab Kuhlbarši luuletuste populaarsusele ja lauldavusele, vaagib seejärel tema laulude mõttelist sisu, eakohasuse ja mõisteväse probleeme ning tõe ja vale vahekordi, osutab loogikavigadele, riimipuudusele, keelekonarustele jm, tõstatab esile mõnisteist enam õnnestunud luuletust, millest enamik tänaseni tuntud ("Õhtulaul", "Teele, teele, kurekesed", "Õhtu-päikesele" jt), ning taunib juhuslikku pildivalikut. J. V. Veski arvustuses kajastuvad ühtlasi meie tookordse lastekirjanduse põhilised puudused.

*

2.9. 19. saj lõpukümnendeil ilmus üha enam raamatuid lastele ning lastekirjandus omandas juba märgatava koha kirjanduse üldises arenguprotsessis. Ennekõike avaldub see lastele määratud raamatute hulgas ja küllaltki suurtes tiraažides /215/. Kaasaja kirjandusprotsessis toimunud uute kvaliteetide kujunemise, realismi domineerimise ja üldse kunstiväärtuste seisukohalt iseloomulikkude murrangut lastekirjanduses siiski ei toimu.

Usuõpetuse domineerimine koolides ja määravaks pidamine ka koduõpetuse süsteemis tingis paljuski lasteraamatute põhilise sisu, laadi ja hoiaku. Praktiliselt peeti lastekirjanduse ainsaks ülesandeks õpetamist ja eluviisilist harimist, mida toonitas J. Kundergi oma programmilises sõnavõtus. Kitsalt didaktilised ning rõhutvatult moraliseerivad printsipiidid avalduvad ja valitsevad eriti proosapalades, millest oluline osa on tõlkemuganduslikud. Kooliõpetuses ja laiemaltki omistati lüürikalole olulisemgi hariv tähendus. M. Kampmanni järgi "laul äratav imelikul väel lapse vaimu, harib, puhastab ja soojendab tema südant, sügavastab ja laiendab ta meelt, rikastab ning rohkendab suurel mõõdul tema meelespidamise võimu ning /.../ edendab

lapse keeletundmist" /216/. Nende paljuski arvestatavate eelduste juures lüürika enda kunstilised aspektid jäid hoopis kõrvaliseks, sest oluliseks siingi oli rõhutatul didaktiliste eesmärkide saavutamine ning selgekujulise moraali väljaütlemine võimalikult lihtsa-koelises luulevormis.

Religioosse kõrval on tähelepanuväärsel kohal loodustemaatika. Iseloomulik oli aga looduse üldsõnaline imetlemine ning jumaliku alge ülistamine seejuures, et lastes äratada vaimu loojalt kiitust väärivaid tegusid. Kirjastajate ilukõlaline sõnamäng ei aidanud süvendada laps-loodus-suhteid. Asjalikumad ja tundeetsemad on need teosed, milles peegeldatakse kodumälestusi. Küllaltki palju pööratakse tähelepanu looduskaitsele, kuid enamasti fikseeritakse olukord ja esitatakse seejärel moraal.

Lastele pakutavad isamaateemalised luuletused olid tüüpiliselt epigoonlikud, üldsõnalised, kusjuures torkab silma, et teatud mõttes püüti laste kaudu elus hoida rahvusliku liikumise ajastu ideaale. Tähelepanu väärivad Grenzstein, Bergmanni jt rahvalaulude vormivõtteid arvestavad luuletused. Täendusriikka koha laste lektüüris omandavad mitmesugused rahvajuttude kogumikud, samuti Topeliuse, Anderseni jt muinasjuttude tõlked.

Trükitehniliste võimaluste avardumine loob eeldused lasteraamatute illustreerimiseks ja eraldi pildiraamatute avaldamiseks, mis aitas muuta lasteraamatu iseseisvamaks raamatutüübiks täpsema lugejamääranguga, kuigi piltide valik üldiselt oli veel süsteemitu.

Otseselt lastele määratud raamatute osa laste lektüüris on raskesti määratav. Kirjatarkuse omandamisega on ärksamad kohe asunud rohkem huvi ja ka põnevust pakkunud lektüüri juurde. Mälestusteoste põhjal võib järeldada, et kaasaja lasteraamatud pole viimaste lektüüri kuulunudki. Rahvakirjanik F. Tuglas (1886-1971) oli juba enne kooli lugenud kuulusteni läbi "Meelejahutaja" paar aastakäiku, Jakobsoni "Kolm isamaa kõnet", palveraamatuid jm, koolis aga juba Suve Jaani "Luige Laose" ja peagi vene keeles Puškini, Gogoli jt teoseid /217/. Kirjanik Mait Metsanurgale (1879-1957) pole "Oleviku" lasterubriik midagi pakkunud, küll aga ajaleht "Olevik" ise ja selle tõlkejutud ("Pompei viimased päevad" jt) /218/. Näitleja Albert Üksip (1886-1966) kiindus algkoolis Cooperi, Verne'i, Readi jt teostesse, lugedes neid vene keeles /219/. Akadeemik Hans Kruusi (1891-1976) lektüüris olid kalendrid, jennovevad, "Vana mamseli saladus" jm /220/. Sugugi väike pole kooliõpetajate (J. Pärn Lihulas, J. Tamm Väike-Maarjas, V. Sikk Jõunes, J. Antik Orges jpt) osa

laste huvi kehtutamisel kunstiväärtuslikuma kirjanduse vastu. Tavalises maakodus oli mõne kalendri ja religioosse sisuga raamatu kõrval harva mõni muu raamat. Viimaste hulgas kaalukamad olid kooliõpikud, eriti C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat", mille luulevalik laste esteetilist maitset hästi kujundas.

V. 20. SAJANDI ALCUS. LASTEKIRJANDUSE VÄLJAKUJUNEMINE

1. Aja- ja kultuuriloolisest taustast. Eestlaste ajaloos ja kultuuriloo 19. saj lõpul alanud uus arenguetapp kulges uue sajandi algul eriti hoogsalt, haarates ühiskonna kõiki kihte. Eesti jäi endiselt tüüpiliseks agraarmaaks, kus mõisatele kuulus suur osa maast ja enam kui 2/3 rahvastikust oli otseselt seotud põllundusega. Talude päriseksostmise laienemisega vabanes maal märkimisväärne osa tööjõust, kellest osa jäi mõisarentnikeks või -moonakaiks, kuid oluline osa siirdus linnadesse, kus suurtööstus ("Volta", "Dvigatel" jt) ning ehituse hoogne areng vajas odavat tööjõudu. Linnastumine ja samas ka proletariseerumine tõid endaga ühiskondlike vastuolude teravnemise. Üldine oli rahulolematumus tsarismi survepoliitikaga.

Eestis tunti marksismi-ideid küll juba 1880ndail aastail, kuid nende ühendamine töölisliikumisega algas 1904. a, mil asutati VSDTP Tallinna komitee bolševike juhtimisel. Materialistlike vaadete levitamisega tegelesid eesti üliõpilased A. Alver, R. Aavakivi jt, kes koguteoses "Lõbu ja Teadus" (1898-1899) ning ajakirjas "Rahva Lõbu-leht" tutvustasid darvinismi, käsitlesid sotsiaalseid probleeme jm. 1905. a revolutsiooni käigus asutatud proletaarses ajakirjanduses esitati otseselt revolutsioonilisi seisukohti.

1896. a alates kujunes ajaleht "Postimees" (toim Jaan Tõnisson; 1868- ?) üheks kesksmaks rahvusliku iseteadvuse väljendajaks. Toetati rahvusliku kultuuri arengut, asutati samuti meie esimene ajakiri lastele "Lasteleht" (1901-1940). "Postimehe" ringkonnale tugines ka 1905. a asutatud konservatiivide partei Eesti Rahvameelne Eduerakond. Radikaalsemate nõudmistega esines Tallinnas ajaleht "Teataja" (1901-1905), mille toimetajaks oli advokaat K. Päts (1874-1955) ja toimetuses töötasid E. Vilde, H. Pöögelmann jt radikaalid ning revolutsiooniliselt häälestatud kultuuritegelased. Tar-

tus ilmus P. Speegi (1878-1968) toimetamisel ajaleht "Uudised" (1903-1905), milles propageeriti sotsiaaldemokraatide vaateid. Järjekindlalt revolutsioonilist suunda väljendas tööliklassi ajaleht "Kiir" (1912-1914) J. Anveldi (1884-1937) toimetamisel.

Rahvusliku liikumisega alanud ühiskondliku struktuuri muutumine, tsarismi surve, lahkhelide teravnemine ja süvenemine, revolutsioonilise liikumise areng, haridustaseme tõus jm tegurid eeldasid ja tingisid tähiste vahetamist kirjanduses. Pealegi jäid romantilised ajaloolised jutustused, eriti aga epigoonide ilutsev lüürika ajakaugeteks. Tõsisem vaidlus kirjandusliku meetodi üle algas 1880ndatel aastatel. Epigoonliku luule taunimine, kaasaegse külajutu nõuded, elulise tõepära taotlused, Zola jt loomingu tõlkimine ning eeskujukski seadmine aitavad kaasa realismi kujunemisele ja selle vajalikkuse tunnetamisele. E. Vilde tunnistab juba 1887. a, et tema on "reaalilisel seisupaigal" ja püüab "oma juttudes aega, elu ja inimesi kirjeldada, nagu nad tõesti on, mitte nagu nad olla võiksid, olema peaksid või nagu neid paleusline luule teha tahaks" /1/. E. Vilde oma loominguga ("Külmale maale" jm) ongi põhiline murrangu looja ja ühiskonnakriitilise realismi kindlustaja eesti kirjanduses. Tema kõrval kujundasid realismi juhtivaks meetodiks eesti kirjanduses A. Kitzberg, E. Peterson jt oma romaanide, jutustuste ja näidenditega. Uue sajandi algul tuli kirjandusse realismi uus põlvkond (Tammsaare, Metsanurk jt).

1905. a revolutsiooni eelne ja aegne võitluse paatos andis hoogu uusromantilisele kirjandusele. Revolutsiooni vabastusideedest oli algul tugevasti kantud koolinoorsoo liikumisest välja kasvanud "Noor-Eesti" kirjanduslik rühm (G. Suits jt). Impressionismi ja sümbolismi mõju avaldub selgemalt I maailmasõja eel F. Tuglase, E. Enno, A. H. Tammsaare, O. Lutsu jt loomingus. 1905. a revolutsiooni ajal kujunenud proletaarne kirjandus (H. Pöggelmann jt) peegeldas tööliklassi võitluse eesmärgi, revolutsiooni kultuurilisi ülesandeid ja rõhutas sotsialistlikku ideelisust.

Kultuurielu üldine areng antud perioodi vastandlike vaadete võitluses oli intensiivne. Asutati kutsealine teater (1906), Eesti Kirjanduse Selts (1907), ajakiri "Eesti Kirjandus" (1906), Eesti Rahva Muuseum (1909), hoogustus kirjastuste tegevus, laienes raamatukaupluste ja eriti raamatukogude võrk. Lisaks kirjandusele kujunes tähelepanuväärseks ka heliloojate (Läte, Aavik, Tobias, Saar jt) ning kujutavate kunstnike (Laikmaa, Triik, Mägi, Tassa jt) looming.

1906. a asutati esimene eestikeelne keskkool - Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi I järgu Tütarlaste Kool

Tartus. 1887. a alanud koolide jäik venestamine tähtsustas taas emakeelse koduõpetuse traditsioone, mis kindlustas vajaliku emakeelse alghariduse ning tagas kõrge, praktiliselt üldise kirjaoskuse, mis 1897. a rahvaloenduse andmetel oli 91,2 % /2/. 1906. a alates lubati küll kahel esimesel kooliaastal emakeelset õpetust, kuid Stolõpini reaktsiooni perioodil see õigus tühistati. Rahvusliku liikumise põhiliste ülesannete hulgas oli sisukama ja mahukama emakeelse hariduse taotlus olnud kesksemaid ja omandas nüüd erilisemagi tähenduse. Haridusseltside poolt 1906. a alates asutatud eesti õppekeelega alg- ja keskkoolid olid erakoolid, millistel puudusid küll riiklike koolide õigused (haridusdokumendi saamiseks tuli sooritada eksamid kroonukoolide juures), kuid nii võimaldus luua alternatiiv ning sihiteadlikumalt tegutseda emakeelse hariduse nimel. Oma rahva kultuuripärandit omandatakse ikkagi ainult emakeeles ja nii oli ja on emakeelsel koolil ka eriline tähendus rahva kultuurielus. Tol perioodil arvestati ka seda, et mõttemaailma põhiline ja maailmavaate peamine kujundaja on emakeelne kool, laiemas tähenduses emakeelne haridussüsteem /3/. Tauniti neid, kes oma rahvust salgasid ja emakeelt põlgasid ning kutsuti "Eesti ariduse tööd võimalikul määral avitama ja toetama" /4/. Veelgi nõudlikumalt esinesid noored ise, kes selgesti mõistsid, et "maksvate olude tõttu aga ei suuda harimisetöö igale ühele mitte niipalju ainet ja auu anda, nagu see muude rahvaste juures võimalik" ja kutsusid arengu nimel kõiki tegutsema, eriti neid, "kes Eesti rahvale põhjalikumaid teadusi soovivad" /5/.

Eesti lastekirjanduse arenguloos olid a 1900-1917 murrangulise tähenduse ja tähtsusega etapiks - avardus temaatika, muutus kaunimaks lasteraamatute välimus, suurenes illustratsioonide osatähtsus ja hulk, ilmus rohkesti uusi lasteraamatuid, kerkis esile rida võimekaid ja kunstikõrgusi saavutavaid lastekirjanikke, üritati rajada teisigi lasteajakirju "Lastelehe" kõrvale, hakkas kujunema lastekirjanduse kriitika ja suurenes nõudlikkus lastekirjanduse kvaliteedi suhtes. Emakeelettundideks koolides püüti koolilugemikes võimalikult "ilukirjanduslist kunstivara suurendada, mis lastele emakeele vaimu ja ilu paremini aitaks tundma õpetada, mõttekujutust elustada" /6/.

2. Koolikirjandus. Kirev ja killustatud koolisüsteem, mida kroonis venestamist ajav ametlik hariduspoliitika, tegi keeruliseks emakeelse algharidusegi olukorra. Oluksel kohal püsis laste kodune õpetamine. Kui 1905. a revolutsiooni perioodil anti rahvakoolidele õigus kahel esimesel õppeaastal viia läbi õppetööd emakeeles,

siis Stolõpini ajal see õigus kaotati. 1906. a alates asutati mitmel pool kohalikke haridusseltsi, mis oma põhiülesandeks seadsid emakeelse hariduse andmise erakoolide baasil. 1913. a tegutses Eesti alal 25 erakooli /1/, keskem neist tütarlastegümnaasium Tartus. 1911. a Tartus toimunud hariduspäeval räägiti põhjendatult emakeelse kooli olulisest mõjust rahva elujõule, maailmavaate kujunemisele ning toonitati, et rahvakool peab õpetama "emakeelt, mis kõige vaimlise tegevuse loomulik alus on" /2/. Erilist tähelepanu osutati hariduspäeval elavale keelele ning arvestati, et "kõige paremad ja eeskujulisemad keelemeistrid on ilukirjanikud". Ilukirjanduse käsitlemisest koolis rääkis pikemalt M. Kampmann /3/. Tähtendusrikas oli Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkonna tegevus.

Idealistid üsna kaugele maha jäid aga laste esimesed raamatud.

2.1. Antud perioodil ilmus koos korduustrükkidega mitukümmend **aabitsat**, mis väliselt jätkasid eelmise sajandi lõpuks välja kujunenud skeeme. Kaanel nüüdki tavaliselt "kukelaul" /4/. Eelmise etapiga võrreldes olid aabitsad nüüd pildirikkamad, kusjuures domineerimas olid venepärased olustikupildid. Peaaegu kõikides aabitsates oli nüüd paar lehekülge vene tähestikule ja kirjanäidistele. Küllalt paljudes aabitsates puudus katekismus, piirduti vaid mõne palve- ja harduslauluga /5/. Üksnes tähtede-silpide-sõnade-numbrite, ükskordühe ning vene tähestiku ja kirjanäidistega piirdub S. Usna /6/. Küllalt kindla kaubaartiklina oli aabits kirjastajatele-raamatukaupmeestele ja ka mõnedele kooliõpetajatele tulus äriiline ettevõtmine. Aabitsa sisuline, veelgi vähem lugemismaterjali kunstiline tase polnud neile tähtis. Lisati võimalikult enam pilte, ikka võõras olustik, võõraste maade inimesed ja loomad ning usuti lihtsameelselt hindajategi poolt, et küllap pildidki omajagu õpetavad /7/. Tavaliselt on viitamatu võetud tekstede vanematest aabitsatest, ikka juhuslikult järjestades, arvestamata lapse vastuvõtvõimet. Aabitsad ulatusid küll kriitikute pilgu alla, kuid kriitikat pole arvestatud. A. Jürgenstein taunis teravalt aabitsatega äritsejaid, rõhutades, et "neil on üks lehekülg Tõnissoni, teine Buschi, kolmas Jakobsoni aabitsast kui välja kistud, need küljed ei ole korra pärast kokku passitud" /8/.

Aabitsates leidub Körberi ("Karjane"), Freundlichi ("Jänese õhkamine"), Jannseni ("Isamaa"), Koidula ("Ema süda"), Veske ("Karjapoiss"), Hermannini ("Vaeslapse õhkamine"), Kuhlbarši ("Teele, tee, kurekesed") jt luuletusi, enamasti autorinimeta, kusjuures mõnigi

tuttav luuletus on koostaja poolt parandatud /9/. E. Enno jt kaasaegsete kunstiküpsete lastelaulude loojate looming aabitsatesse ei ulatunud. Tüüpilised on koostajate endi pilte ümberütlevad vemmälvärsid /10/.

Proosapaladena korduvad enamasti varasemast tuttavad lood kondiga purdel olevast ahnest koerast, joo-givett hankivast targast harakast, noa leidnud poisi aususest, vareselt kiitmisega juustutüki saanud reba-sest, purdel kohtuvatest sikkudest, puu otsa roninud poisist, kes alla kukub ja mõne luu murrab, linnud aiast peletanud poistest, kes sügisel jäid õunteta jt moraliseerivad lood, mis kuuluvad enamasti rahvusvahe-lisse repertuaari.

Enam tähelepanu väärivad metoodilised ja ka kujun-duslikust küljest M. Okase /11/ ja E. Petersoni /12/ koostatud mahukamad aabitsad, sisuliselt aabits-luge-mikud, mis arvestasid ka koduõpetuse vajadusi. M. Okase 96-leheküljelises ja pildirikkas aabitsas puudub katekismus, mida kriitika pidas "iseäralduseks ja üht-lasi ka häduseks" /13/. Sisuliselt koondab see tüüpi-lisemad ja tuttavad aabitsapalad, nimetamata nende au-toreid, kusjuures mitmeid tuntud lugemispalu (näit L. Tolstoi "Neli aastaaega") on omatahtsi mugandatud. Kriitiku meelest võinuks aabitsa luulevalik olla parem, kuid küsitav on Grenzsteini lugemiku eeskujuks seadmi-ne. Jannseni vahendusel tuttavaks saanud "Sõjalaulu" (Nüüd, üles, Vene alamad) ei pea kriitik lastele üldse kohaseks, sest "laste päralt on tulevik ja rahu on tu-leviku aade" /14/.

Koolmeister ja kirjanik E. Peterson oma 112-lehe-küljelise ja mitmes kordustrukis ilmunud aabitsaga pi-das lugemaõpetamise kõrval oluliseks ka kirjaoskust, esitades rohkesti sellesuunalisi harjutusi ja vasta-vaid ülesandeid. Lugemistekstid on tal põhiliselt sa-muti eelnevate aabitsate ja lugemike tuttavad laulud ja lood, lisaks küll mõned rahvalaulud ("Lapse mure", "Lindude laulud"), lühikatke Gogoli "Tarass Bulbast" (Ema hool), J. Tamme värsse jm. Eesti keele õppekavade projekti koostamise komisjon tunnistas 1915. a, et Pe-tersoni aabits "puudustest hoolimata /.../ koolis tar-vitamiseks teiste seast kõige sündsam olevat" /15/. Avalik kriitika pidas Petersoni aabitsat liiga raskeks, ei arvestatavat "laste vaimu edenemise astmeid" ja õige kirigi polevat aabitsa-ealiste asi /16/. Eriti teravalt kritiseeris M. Okas, kelle arvates "hr. Peterson mitte laste- ja koolikirjanik ei ole", kuna aabitsas olla "läbi häda kokkusepitsetud lugemise-tük-ka", see pole "kultuuriliselt edenenud seltskonnale" vastuvõetav, keeleliselt nõrk jne /17/. M. Okase enda aabitsaga võrreldes on kriitika ülekohtune, pealegi on

Petersoni materjalivalik mitmeti huvitavam ja ortograafia õpetamise seisukohalt igati olulisem.

Antud etapil kinnistus aabitsates küllaltki traditsiooniline lugemismaterjal - katekismus või ainult kümme käsku ja palvelaulud ning palved, luuletused valdavalt eesti autorite (Körber, Koidula, Hurt, Jannsen, Veske, Malm, Grenzstein jt, vähestes aabitsates ka mõned rahvalaulud) loomingust, proosapalad (ka valmide ümberjutustused) enamasti rahvusvahelisest repertuaarist pärit tõlkemugandused. Saksa allikate kõrval kasutati eelmise sajandi lõpust alates ka venekeelseid (Ušinski, L. Tolstoi jt). Rahvajutte leidub aabitsates vähe. Omajagu sellest materjalist jäi käibele järgnevaigi perioodi aabitsates ja lastele koostatud kogumikes, klassikalisemad palad aga on tuttavad tänapäeva lastelegi.

2.2. Aabitsa erivormiks olid **koduõpetused** /18/, praktiliselt aabits-katekismus-lugemikud, kus avaldati põhiliselt samalaadseid tekste, mis aabitsateski. Koolioludest olenevalt oli üldiseks tõsiasjaks saanud, et "nüüd, kui koolides palju aega Vene keele õppimise päälle ära kulub, peaks rohkem tähelepanemist koduse õpetuse päälle pöörama" /19/. Aabitsad ja koduõpetus elementaarse emakeelse algõpetuse kindlustasidki, kusjuures antud perioodil polnud eesmärgiks üksnes lugemisoskus, vaid oluline rõhk asetati ka õigekirjale ja emakeele grammatikale laiemaski mahus. Keeleõpetuslikke külgi tõstsid esile P. Rätsep "Kodukoolis" (1900), M. Kampmann "Koduõpetuses" (1905), E. Peterson kodule ja koolile määratud "Eesti laste Aabitsas" (1907) jt. Kõnearenduseks tähenduslikud olid Kampmanni poolt antud küsimused lugemispalade järel. Lastele eakohast kirjandust uue põlvkonna kirjanikelt peaaegu ei jõua ka koduõpetustesse, kuigi ajakirjades "Lasteleht" ja "Laste-rõõm" oli ilmunud Enno, Söödi jt heatasemelisi teoseid /20/.

Esileküündivam oma ajas oli M. Kampmanni "Koduõpetus", milles traditsioonilise materjali kõrval oli lugemiseks ka mõndagi uuemat - rahvalaule, lühipala "Kalevipoja lapsepõlv", Faehlmanni "Emajõe kaevamine", P. Jakobsoni, J. Tamme, A. Haava, P. Oru jt luuletusi. Lastevanematele mõeldud saatesõnas rõhutas Kampmann, et koduski tuleb last õpetada mõtlema, pakkuda talle teadmisi ning harida tema sügant. Asjalikud taotlused, kuid jäid sisuliselt ideaalideks, sest kodulaste "katsumisel" domineeris katekismuse kontroll ning ka Kampmanni "Koduõpetuses" oli enam kui kolmandik mahust eraldatud "Usuõpetuse aabitsale".

2.3. Lagemik oli endiselt universaalne kooliraamat algklasside lastele, pakkudes nendele teaduste algmete kõrval nüüd juba ka arvestatavama valiku ilukirjandust. Mõnigi antud perioodil "lugemise raamatuks" nimetatud väljaanne jäi seejuures siiski pelgalt aabits-katekismuse või koduõpetuse iseloomulikesse raamidesse /21/. Küllalt paljudes algkoolides oli jätkuvalt kasutusel C. R. Jakobsoni "Kooli Lagemise raamat" (15. trükk 1906).

Uutest lagemikest kesksemad olid E. Petersoni "rahvakoolide alamate klasside jaoks" koostatud "Eesti Kooli Lagemiseraamat" (1914), mille väike tiraaž (2000 eks) laiemale levikule küll ei osuta, ja M. Kampmanni "Kooli Lagemiseraamat" I-II (1905-1907), mis kujunes laialt levinud kooliraamatuks /22/ ja mida ka eesti keele õppekavade projekti koostajad pidasid kõige kohasemaks "alguskoolide õpperaamatuks" /23/.

2.3.1. M. Kampmann on arvestanud mitmeid vene ja saksa ning praktiliselt kõiki varasemaid eestikeelseid koolilugemikke, eriti C. R. Jakobsoni oma ning küllalt paljusid lastele määratud raamatuid. Nii ongi tema lugemikus rohkesti varasematest tuttavaid lugemisvalu, ennekõike aga selliseid, mis kirjanduslikult kandvamad ja kuuluvad ka koolikirjanduse klassikasse. Otseseid moraliseeringuid võimalikult vältides on ta seejuures paladele tihti lisanud mõne üldtuntud vanasõna. Lagemikus on rahvalaule ("Lapse tänu", "Mitu halva ilma peal", "Lauliku lapseõlv" jt), mõistatusi, katkendeid "Kalevipojast", samuti Kunderi, Eiseni, Kõrvi jt vahendatud muinasjutte. Teiselt poolt on Kampmann oma lugemikku võtnud küllalt arvukalt kaasaja kirjanikke (Juhan Liiv, Sööt, Enno, Lattik, Kitzberg, Heiberg, Vilde, Mändmets, Tuglas jt) teoseid või katkendeid nendest, kusjuures kordustrükkide puhul pidas põhjendatult vajalikuks suurendada ilukirjanduse osa, mis "lastele emakeele vaimu ja ilu paremini aitaks tundma õpetada" /24/. Otseselt lastele kirjutatud palu on seejuures lugemikku võetud siiski vähe (E. Enno "Tibukese unenägu", J. Lattik "Juku", R. Kamsen "Talvel" jt). Kolme esimese koolitalve lugemikus on Kampmannil aga J. Liivi "Rändaja", "Ilus suvepäev oli", J. Tamme "Kaks külameest" jt, K. E. Söödi "Kukeristi peremees" jt. M. Heibergi "Käisin üksi tähti valgel" jm. Pikematest proosateostest (Fr. Tuglas "Jumala saar", J. Liiv "Väri" jt) on Kampmann valinud lühilõike, kusjuures sedalaadigi valik pole nooremale koolieale kõiges eakohane.

M. Kampmanni "Kooli Lagemiseraamatu" II jaos (4.-5. kooliaasta), mille lõpul on esmakordselt küllalt ulatuslik kirjandusteooria lühikäsitlus, on kaasaegse

kirjanduse valik tähelepanuväärne: G. Suits (ülevaade Koidula elust ja loomingust, luuletused "Noored sepad", "Sügise laul", proosapala "Äike"), J. Hurt ("Ilulaul", "Enne ja nüüd"), E. Vilde (katkendid romaanidest "Külmale maale" ja "Mahtra sõda"), H. Pöögelmann ("Puid pillun küdevasse ahju"), J. Liiv ("Punasoo Mari", katkendid "Varjust"), A. Haava, A. Kitzberg, J. Mändmets, O. Münther jt, lisaks Aino Kalda, R. Aavakivi, V. Reimani, J. Aaviku, Kr. Rauda jt iseenesest häid publitsistlikke käsitlusi, mis kõik kahtlemata emakeele vaimu ja ilu ning kunstikõrgusel olevat loomingut tõid kooliõpilasteni. Lastekirjandust otseses tähenduses kõige selle hulgas aga pole ning eakohasus keskmise kooliea-igi osas on küsitav.

2.3.2. E. Peterson on samuti lähtunud vene, saksa ja varasematest eestikeelsetest lugemikest. Tunduvalt vähem on tema lugemikus teaduse algmeid käsitlevaid palu, "sest et nad väikestel lastel rasked mõista ja tüütavad lugeda on" /25/. Mõneti eakohasem Petersoni lugemik selles osas ongi, kuid ilukirjanduse valikul pole temagi algkoolilapse iga ja mõistmisvõimet alati arvestanud. Petersoni lugemiku 352 palast ligi poole moodustavad luuletused, kusjuures silmatorkav on koostaja kiindumus Piirikivi (30 luuletust), Tamme (22) ja Bergmanni (13) loomingu vastu, tuues aga nii rohkesti lastele raskepäraseid luuletusi kohustuslikku lektüüri. Eakohasteks polnud ka Kr. J. Petersoni, Schultz-Bertmani, Faehlmanni, Masingu, Jõgeveri, Eiseni, Pöögelmanni, Suitsu, Ridala jt luuletused. Omajagu on lastele raskepäraseid proosapalu (Tuglase "Asuja" algus jm). Petersoni enda kirjutatud lugemispalad ("Koolimine" jt) on enamasti küll lastepärased, kuid sageli rõhutatult didaktilised. Kirjanduslikult kaalukamad on tema rahvajuttudele tuginevad lood ("Rebane ja kurg" jt). Pingutatult kriitiline M. Okas tunnistas Petersoni lugemiku "koolide tarvis kõlbmatuks" /26/, eeldades põhjendamatult, et algastme lugemikki peab olema "kogu-teadusline". Tundub, et M. Okasel oli Petersoni vastu mingil põhjusel isiklik vaen, kuna Kampmanni lugemiku suhtes on tema kriitika objektiivne /27/.

Käesoleva raamidesse ei kuulu G. Suitsu kirjandusloolisel printsiibil soomlastele koostatud "Eesti lugemiseraamat" (Helsinki 1916).

2.4. Eesti Kirjanduse Seltsi raames aktiivselt tegutsenud koolikirjanduse toimkonna vaateväljas oli emakeelne kooliraamat võimalikult kõikide ainete osas. Korduvalt tunnistati aga, et pole pädevaid kooliraamatute kirjutajaid "väljastpoolt, kirjastajate ja kirjanikkude

eneste algatusel tuleb meile üleüldse vähe käsikirjasid läbivaatamiseks", märkis toimkonna 1912. a aruan-des M. Kampmann /28/. Toimkonna vaateväljas olid kül-laltki kesksel kohal aabitsad ja lugemikud, kuid need ilmusid isevooluted ning sõltusid oluliselt kasumit arvestavatest kirjastajatest. Toimkonna koordineeriv, ühtlustav ja perspektiivse seadev osa suurenes antud perioodi lõpuks, kusjuures emakeele osas kujundati väl-ja nõudlik plaan, milles oli ajanõuetele vastav aabits, kirjanduslugu, kirjandusteooria, eesti keele grammati-kad alg- ja keskkoolile, krestomaatiad /29/. Et panna alus heale lasteraamatukogule koolides, hakati toim-konna egiidi all avaldama sarja "Nooresoo kirjavaras" (40 raamatut a. 1910-1916), milles otseselt lasteraa-matuid oli aga vähe - P. Grünfeldt "Heal tujul - kamil kujul" (1913), M. Kampmann (toim) "Kasumets" (1911) jt. Sari koondas aga vanema kooliea jaoks olulisi teoseid eesti kirjandusest ("Kalevipoeg", Eiseni mitmed rahva-luule väljaanded, J. Liivi "Elu sügavusest", Koidula, Aspe, Pärna jt jutustused jm), tõlkeid (A. Haava va-hendatud raamatud kreeka ja rooma muinaskangelastest, "Kalevala", Schilleri, Tšehhovi jt teosed).

Sarja kavandamisel esitas M. Kampmann /30/ laste-kirjandusele rea põhimõttelisi nõudeid, milliste mõju ei jäänud olematuks järgnevatel aastatel (Ansomardi, Sillaots jt). Kampmann taunis naiivsust ja moraliseerimist lastekirjanduses ning eeldas "tõsist lapselikku vaimu, lihtsust ja ometi rikkast mõttekujutust", kõlbe-list äratust, positiivset mõju ja sedagi, et "lastejut-tul peab kestev klassikaline väärtus olema".

Torkab aga silma, et juba teise kooliaasta õpi-last ei peetudki enam eriti lapseks ja nii jäi eakoha-sus paljuski kõrvaliseks. Eriti selgesti avaldub see eesti keele uute õppekavade projektis, mille koostami-ne ja avalikustamine iseenesest on üheks kaalukaks näiteks lühikese aega (1915-1916) haridusministriks olnud P. N. Ignatjevi katsest radikaalselt reformida Venemaa arengut takistavat haridussüsteemi. Kui pro-jekti üldosa järgi teisel õppeaastal peeti oluliseks "korraliku ja arusaamisega lugemise harjutamist laste-le mõistuse kohaste jutustuste, muinasjuttude, luule-tuste, valmide najal" /31/, siis kirjanduse loendis koolide raamatukogudele märgiti õpilastele kohustusli-ku lektööri hulgas teisele õppeaastale Suve Jaani "Lui-ge Laos" /32/, kolmanda õppeaasta kohustuslikuks lek-tööriks juba J. Liivi "Käkimäe kägu" ja "Nõia tütar", J. Pärna "Oma tuba, oma luba", Koidula "Ojamõlder ja tema minia", M. Veske "Eesti rahvalaulud" I, II jt /33/.

Projektis äratubki tähelepanu soovitusnimekiri eestikeelsest kirjandusest koolide raamatukogudele

klasside lõikes. (Kooli)raamatukogude kehv olukord oli korduvalt kõne all. Näiteks Tartu algkoolide põhjal järeldab A. Tõllassepp, et "koolide raamatukogud on väga puudulised. Nendes leidub ainult venekeelseid raamatuid" /34/. Eeskujuks tuuakse Soome rahvakoolide raamatukogud ja rõhutatakse, et Söderströmi kirjastus kinkinud igale rahvakoolile 100 lasteraamatut, ning küsitakse, "mil ajal meie Eesti suured kirjastuse ärid niikaugemale jõuavad, et 10-raamatuliseigi lasteraamatukogu meie rahvakoolidele kingivad" /35/.

Algklasside nimekirjas on valdavalt muinasjutud, loodusloolised kogumikud, "Lastelehe" aastakäigid, Kuhlbarši, Ansomardi, Hindrey, Lattiku, Söödi jt arvestatavad lasteraamatud, puuduvad usuorganisatsioonide väljaanded, samuti religioosse sisu ja laadiga lasteraamatud. Samas, lisaks mainitud kohustuslikuks arvatud teostele, on aga rohkesti lastele raskeid ja mittekohaseid teoseid, nagu "Vaga Jenoveva elulugu", Kreutzwaldi "Reinuvader Rebane" jt (teine õppeaasta), Jannseni "Kirjad" I-XX, Jakob Liivi "Vihud", Põdderi "Bob Ellerhein", Müntheri "Sulejoonistused", Tšehhovi "Väljavalitud jutud" jt (kolmas õppeaasta). Viiendal õppeaastal eeldati aga Hurda "Vana kandle", Jakobsoni "Arthur ja Anna" ning "Kolme isamaa kõne", Kitzbergi "Libahundi", Wilde "Külmale maale" ja "Prohvet Maltsveti", Suitsu "Tuulemaa", Enno "Hallid laulud" jt lugemist. Kahtlemata on tegu kirjanduslikult väga kaalukate teostega, millest paljud kuuluvad meie kirjandusklassika tippu, kuid arvestamata on ometi jäetud lastele eakohasus.

Lektüüriprobleemidega veel eraldi tegelnud M. Kampmann avaldas oma lektüürinimekirja /36/, lähtudes kindlatest vanuserühmadest (7 - 10, 10 - 13, 14 - 16aastased). Kampmanni nimekiri, mis olulises osas arvestab projektis olevate teostega, on vanuserühmade vahel jaotatuna hoopis eakohasem. Nii on ta projektis kolmandale ja järgnevatele õppeaastatele soovitatud põhilised teosed põhjendatult esitanud 14 - 16aastaste rühmale. Adressaati enam arvestav on ka nooremate vanuserühmade jaoks soovitatud kirjanduse nimekiri trükist ilmunud teostest.

Kirjastamise poolelt vaadatuna polnud antud perioodilgi lasteraamatute eakohasus tõsisemalt arvestatud probleem. Raamatute peal- või alapealkirjades piirduti paremal juhul üldmõistega "laps", täpsem lugejamäärang jäi tarbija ja juhuse otsustada. Pildiraamatute puhul on kirjastajad küll arvestanud aabitsaealistega, kuid tekstide ja piltidegi suvaline ning küllalt juhuslik valik eakohasuse teadlikumat arvestamist siingi ei peegelda.

3. **Pildiraamat** on antud perioodile iseloomulik, nimetuste poblest aga arvukamaks lasteraamatute tüübiks.

Käesoleva sajandi algul toimus üldse oluline murrang kogu eestikeelse raamatutoodangu kujunduses. Tehniliselt täiuslikumaks muutunud trükikojad võimaldasid kirjastada polügraafiliselt küllaltki hästi kujundatud ja illustreeritud väljaandeid. Võimalikult laiemale leviku ja sellest olenevalt suurema kasumi lootuses laskisid kirjastajad Pihlakas ja Ploompuu mitmevärvitrukiseid, eelkõige lasteraamatuid trükkida Saksamaal. Välistamaa eeskujude arvestamise kõrval oli küllalt oluliseks mõjuteguriks ka kirjastajate omavaheline konkurents. Originaalsete kunstinoodule raamatukujundustega hakkasid silma paistma paljud Peterburis, Münchenis jm õppinud noored kunstnikud, kelledest mitmed (Pukits, Hindrey, Burman jt) hakkasid osalema ka lasteraamatute illustreerimisel.

Illustratsioonidel on oma eriline tähendus lasteraamatus, moodustades vähemalt poole selle koguväärtusest, kuna lapsi mõistev kunstnik võib tagasihoidlikumagi kunstiväärtusega teksti teha lastele huvitavamaks ning keerulisema enam mõistetavaks. Teksti arvestav hea illustratsioon lisab alati midagi olulist, avab raamatust lastele uue dimensiooni, toonitab ideelist sisu, aitab enam tajuda dramaatilisust, võib aga ka informeerida, propageerida, manitseda, sugereerida või häälestada last raamatu meeleolukamale vastuvõtule.

3.1. **Koolitarbelistest pildiraamatutest** omaette soliidses kunstialbumis oli kunstnik Paul Burmani suureformadiline ja heal paberil väljaanne "Pildid lastele" (1912) - I (Koduloomad), II (Metsloomad). Kuigi Paalmani trükikoda Tallinnas polnud suutnud kõiges tagada piltidel värvide harmooniat, oli tegemist soliidsel väljaandega, mis ka kriitika heakskiitu pälvis /1/. P. Burmani pildikogum on ühtlasi arvestatav piltsõnastik, kuna loomade nimetused on antud eesti, soome, saksa ja vene keeles.

Koostöös kunstnik E. Polandiga avaldas E. Peterson "Pildid kodu- ja koolilastele" (1913), mis oli määratud õpilastele jutustamise harjutamiseks ja piltide järgi kirjandite kirjutamiseks. Ühe paragrahvi alla on paigutatud 4 - 6 omavahel süžeeliselt seotud pilti, mis võimaldasid ülesandest olenevalt juttu arendada (näit mets erinevatel aastaaegadel; tegevus künnist, külvist leiva valmimiseni jm). Kuigi piltide kunstiline teostus võinuks olla parem, oli sedalaadi pildiraamat liiks peamisele arvestatav õppevahend ka võõrkeelte harjutamiseks.

3.2. Aabitsaealistele avaldati selgi perioodil eelmise sajandi lõpul moodi läinud pildikogumikke (näit R. Põdra Narvas kirjutatud "Laste pildi raamat", 1906) - leheküljel paar tähte ning võimalikult palju pisikesi pilte, mille all vaid nimetus (hani, koer jm), lõpuks ükskordühe tabel. Nii-öelda laadaraamatuks oli samuti pildikeste ja tähestiku kõrval mõnd moraali juttu (näit ahne koer purdel kondiga) ja vemmälvässe ("Kassil röömus päe, / Et tal väike hiir on käe") sisaldav "Väike Pildi ABD-raamat häadele lastele" (1902). Kündimatuks jäi ka Viljandi raamatukaupmehe ja kirjastaja H. Leokese aabitsalik "Vigurivänt piltidega" (1906), milles pilte saatvatele tekstidele ("Papat mammat paarikesi / Kaunid kenad kahekesi" jt) lisaks on samalaadseid vemmälvässe oma äri reklaamiks /2/. Trükis on ta avaldamata jätnud analoogilise kogu "Vadilane" /3/.

3.2.1. Kümneid vähese tekstiga värvilisi pildiraamatuid, mis peaaegu kõik trükitud Saksamaal (ilmumisaastat pole ühelgi märgitud), avaldasid aabitsaealistele Tallinna konkureerivad raamatukaupmehed-kirjastajad **J. Ploompuu** ja **G. Pihlakas**. Need on trükitehniliselt oma aja kohta väga kaunid, kvaliteetsel paberil mitmevärvitrükis väikesemahulised (8 - 16 lk) raamatud, milledesse kirjastajatele ilmselt hästi soodsatel tingimustel on üle võetud saksa lasteraamatutele iseloomulikud pildid, arvestamata seejuures, et nendel olev loodus, olustik, mänguasjad, laste riietus jm on täiesti võõrad meie lastele. Vaid mõne loomade pilte koondata raamatukese puhul on teatud piires silmas peetud meie lastele tuttavaid olendeid, kuigi taust (näit lamabad Alpide mägiküla foonil) neilgi juhtudel on võõras. Ja võõraks jäi ka lilliputlaste laevu vedava Gulliveri pilt, millele Ploompuu on allkirjaks pannud "Kalevipoja laevastik" /4/. Paljude sedalaadi raamatute sisekaantel on tähestik ja ükskordühe tabel.

J. Ploompuu paarikümnest pildiraamatust enamik on trükitud A. Mollingu trükikojas Hannoveris. Mõne pildiraamatu osas kasutas ka G. Pihlakas A. Mollingu, samuti Stuttgardis oleva G. Weise trükikoja teenuseid, kuid tema enam kui 40 pildiraamatu põhiline trükkal oli J. Steinkamp Duisburgis. Paljud raamatud on trükkalite poolt teostatud nii, et mitmevärvitrükis on üksnes trükipoogna üks pool, teine pool vaid mustvalge.

Ploompuu ja Pihlaka pildiraamatute tekstid on valdavalt pilte ümber ütlevad abitud vemmälvässe /5/. Küllalt palju on koostajad avaldanud Koidula, Körberi, Malmi, Lipu, Grünfeldti, Enno jt luuletusi, kuid vaid vähestel juhtudel lisanud kirjaniku nime. Sageli on teada autori luuletusest võetud 1 - 2 stroofi, kusjuu-

res samas oleva pildiga sobitamiseks on luuletuse sõnastust vahel muudetud. Rahvalaule on tekstide hulgas vaid mõned ("Lauliku lapsepõlv", "Sõit, sõit sõtsele" jt). Proosatekste on vähe, needki tõlkemuganduslikud (J. Ploompuu "Manni ja Miku" jt) või piiblilood (G. Pihlaka "Mõistukõned" jt).

Ploompuu ja Pihlaka ettevõtlikkus väikelastele vajalike pildiraamatute kirjastamisel oli tähelepanuväärne, kuid sedalaadi väljaannete kasutegur pidanuks olema hoopis suurem ja mõjukamgi. Küllap aabitsaealistele hetkel pakkusidki silmarõõmu ilusad pildid, kuid neis kujutatud kauge tegelikkus ning sageli teksti ja pildi seosetus lõid terava distantsi ning jätsid ükskõikseks. Kuna enamik nendest pildiraamatutest olid seejuures lausa abitute vemmälvärsside kogumid, siis mõjusid need laste kunstimaitsse arengule pigem pärssivalt. Kuigi kriitika juba 1909. a selliseid raamatuteksi ei pidanud lastele kohaseks kingituseks, taunis koostajate puudulikke teadmisi loodusest ning lohakust piltide ja tekstide seostamisel /6/, jätkus nende ilmumine I maailmasõja alguseni.

3.3. Kirjastus "Haridus" Tallinnas, mis J. Depmani juhtimisel vahendas põhiliselt loodusteaduslikku kirjandust, avaldas a 1913-1914 sarjana V. Karriku Piltidega Lastejutud. Sarja kuulus ligi paarkümmend ühe trükipoogna mahulist vihikut, milles põhiliselt muinasjuttude tõlked koos lapselikult lihtsate ja teksti vaimukalt avavate mustvalgete illustratsioonidega. Hea aabitsajärgse lektüürina ("Kolm karu", "Rebane ja räästas", "Kollid", "Moosekandid" jt) ja pildiraamatutenagi kerkisid need antud ajas soliidsetena esile. Hindrey oma retsensioonis rõhutas põhjendatult, et need on "lastejutud kõige paremas mõttes, lihtsad, ilma moraliseerimata, seejuures niisuguses toonis jutustatud, nagu ta lastele arusaadav ja armas. Joonistatud täis humori, nalja ja seejuures kunstimaitselised läbijaläbi" /7/. Sedasama toonitati mujalgi ja miinuseks peeti vaid, et "tõlkes on vahel üleliigselt Vene muinasjuttude stiili kinni hoida püütud" /8/.

3.4. Originaalse koomiksilaadse pildiraamatu tüübi rajas Karl August Hindrey (1875-1947). Adjast pärit Hindrey õppis Pärnu ja Tartu gümnaasiumides ning Peterburi, Müncheni ja Pariisi kunstikoolides. 1904. a alates Tartus ja Tallinnas ajakirjanik (vested, följetonid, karikatuurid, kunstikriitika), toimetas pilkelehti "Sädemed" (1905-1915.) ja "Kratt" (1925-1926). 1928. a alates vabakutseline kirjanik (romaane, reisikirju, memuaare, populaarteaduslikke raamatuid kodu- ja metsloo-

madest, näidend, lasteraamatuid), kelle loomingu tuumakama osa moodustasid psühholoogilised novellid ja lasteraamatud.

Lastekirjandusse tuli Hindrey mõneti juhuslikult, kuid sai kiiresti populaarseks oma pählaps kangelas- tega, põlistades tänapäevani tuntud tabavad ja hästi kõnekad üldnimed - Piripilli-Liisu jt. Majanduslikus kitsikuses kunstiõpilasena Pariisis joonistas/kirjutas Hindrey 1902-1903 "Pambu-Peedu" ning "Postimehe" toimetuses töötades "Seene-Miku" ja "Piripilli-Liisu", avaldades kõik kolm 1906. a eraldi raamatutena.

Hindrey koomiksilaadsed piltlood meenutavad esmavaatamisel stiililt mõneti sakslaste W. Buschi ("Max und Moritz" jt) ja H. Hoffmanni ("Struwelpeter" jt) loomingut, kuid on kindlasti algupärased, hindreylikud fantaasiamängud reaalsena tunduva ja mõjuka tagamaaga, tingimata pildi ja sõna koosluses mõjuvad vigurilood, mis tuginesid situatsiooni- ja sõnakoomikale ning ka lapselikule sõna- ja riimimängule, kuigi Hindrey vär- sid seejuures pole kõiges korrektsed. Kriitika tõstis kohe ja igati motiveeritult esile kirjaniku-kunst- niku huumorimeelt ja millegi olulise tabamist laste eneste mõttekujutlusest nii sõnas kui pildis /9/, et need on täis elu ja liikumist ning "lastele on otseko- hese tõsise õpetuse vahel ka nalja päevapaistet tar- vis" /10/.

Hindrey on suurt rõhku pannud ka illustratsiooni lihtsusele, olulist avavale kuni naturalistliku otse- kohesuse ni, nagu sageli lastegi joonistustes võib mär- gata. Toonasesse lastekirjandusse, mis eelkõige taot- les ja pakkuski kõiges ühekülgsest rõhutatud ideaal- seid kasvatuslikke sihte ja eeskujusid, tõi Hindrey ideaalidele vastandeid ega kasvatanud neid oma lugude lõpuks jumalasõna vm abil "eeskujulikeks". Ta rõhutab mängulisust, väldib otsest moraalilugemist, kuid hea lastepsühholoogina on andnud oma piltlugudele kõneka allteksti, olles kindlalt veendunud, et vajalikud jä- reldused teevad väikesed lugejad ise, mida teoste jätk- kuv populaarsus ongi tõestanud. Pahelisus Hindrey lu- gudes viib katastroofini (Liisu upub oma jonnipisara- tesse, Miku koos oma koeraga seenestub kasimatuse tõtu, keelt näitav Peedu tõrvatakse neegriks laddapala- ganil puurist näitamiseks), sest Hindrey ja tema luge- jadki ei usu, et pahed lihtsalt niisama moraalilugemi- sega kaovad.

Hiljem on Hindrey le ette heidetud, et "Seene-Mikk" ja 1920ndail aastail avaldatud piltjutud ("Lõhki läinud Kolumats" jt; arenguloo järgmisse perioodi kuuluvad jäävad siinkohal vaatlemata /11/) on rohkem inetud kui naljakad ja lastele õpetavad ulakaid vallatusi"

ning võinuks üldse "hoopis ära jääda" /12/. Hindrey oma vastuses sellele toonitab, et last "huvitab tegevus, sündmustik", mitte eeskujud, et toorus "lastekirjanduses ei tohiks leiduda. Küsida tuleb aga ainult, mis õieti toorus on ja mis mitte", et "raske on leida midagi jõhkramat ja tooremat", kui on näiteks Vanapagana ja Kaval-Antsu lood /13/. Hindrey on veendunud, et alati tuleks usaldada ka laste eneste maitset, pealegi loevad nad neile meeldivat, jättes vahele neile vastu võetamatu, pealegi kus terve, loomulikult arenenud laps ei saa W. Buschi või Vanapagana lugudest kahju, tuleb aga eluski julgelt ja ettevõtlikumalt toime.

Sajandi algul joonistas/kirjutas Hindrey teisigi piltjutte, mis ilmusid ajakirjas "Lasteleht" ("Liumäel" 1907; "Lihavõttemunad" 1916 jt), kuid need jäid 1906. a ilmunud raamatutega võrreldes vähem vaimukateks ja nõrgemateks.

Hindrey on esimesi, kes teadlikumalt hakkas arvestama originaalse ja tekstile vastava illustratsiooni tähendust lasteraamatus. Oma illustratsioonidega (K. E. Söödi "Eesti muinasjutud lastele"; Ansomardi "Lasteleht"; J. Lattiku "Meie noored" jt, samuti rida "Lastelehe" numbreid) on Hindrey küllalt õnnestunud avanud tekstide mõttekamaid episooide, karaktereid ning nii laste lugemiselamust rikastanud ja süvendanud. Muheadad on ka tema mõned humooristliku süžeeaga paaripildilised sarjad "Lastelehes" ("Päkapikumehead naerivarvil" 1906 jt).

Kunstniku-kirjanikuna rikastas Hindrey sajandi algul oluliselt meie lastekirjanduse üldpilti, avas uusi teid ning tema mõju on märgatav lastekirjanduse järgneval arenguetaapilgi (näit Gori loomingus).

4. **Kogumikud** on antud perioodil küllaltki iseloomulikud lasteraamatud, sisaldades mitmesugustel teemadel jutukesi, luuletusi, kirjeldusi, samuti mõttesalme, muinasjutte, mõistatusi jm, kusjuures suur osa paladest on tõlked või tõlkemugandused. Võimaluse piires on kogumikud illustreeritud, kuid tihti pole pildid ja vastav tekst kooskõlas, sest kasutati lihtsalt trüki-kojas olevaid klišeesisid. Selliseid eelkõige ärilistes huvides avaldatud kogumikke toimetasid raamatukaupmehed-kirjastajad J. Ploompuu, G. Pihlakas jt, kes ise on harilikult ka tõlkijad-mugandajad ja enamasti eeskujudel kirjutatud palade autorid.

Kogumikud ise on mahult väga erinevad - on paarisajaleheküljelisi ja väliselt üsna esinduslikke väljaandeid (P. Grünfeldt "Heal tujul - kaunil kujul" 1913), rohkem äga pisikesi, tavaliselt 16-leheküljelisi, mitmed neist hoopis väikese formaadiga (7 x 10 cm) ja vaid

paar pala sisaldavad.

4.1. Religioosse sisu ja sihiga lastekirjandust ilmus sel perioodil küllaltki palju, kusjuures varasema etapiga võrreldes hakkasid üha enam kõrvale jääma kitsalt piiblilood ja moraliseerimine nende kaudu. Uuema aja saksa eeskujudest johtuvalt kajastavad tõlkemuganduslikud lood nüüd lastele enam mõistetavat keskkonda ja inimesi selles. Lastele kaugeteks jäid aga otsetõlgetes Sveits, Böömimaa, Kalifornia jm paikkonnad ning vastavalt inimesed, pealegi on mitmeigi tõlke puhul küsitav, kas originaal ise pärinebki lastekirjanduse rubriigist. Pigem on need mõnest saksa perekonnalehest vahendatud. Enamasti pole nimetatud lugude autorit, tihti pole märgitud kogumiku koostajagi nime, seega tegijateks kirjastajad-trükkjalid ise või päris juhuslikud "raamatutegijad".

J. Felsbergi ja A. Tetermanni trükikoda Tallinnas avaldas a 1910-1914 sarja "Kristlik Laste Kirjandus", milles 15 väikeformaadilist ja -mahulist (8 - 32 lk) anonüümset tõlkelist raamatut ("Mitte enam nutta. Jõulujutt lastele" 1910; "Punane kuul ja Usu proov" 1914 jt). Kolmekümneaastasest sõjast suhteliselt kaasaega ulatuva tegevusväljaga jutukeste tegelaskonnas on ka lapsi. Enamasti haletundmisele rajatud käsitusviisiga didaktilised lood kutsuvad lugejaid kitsalt järgima Kristuse õpetusi, mis aitavad läbi raskuste ning tagavad kindlasti moraalse võidu.

Kirikuringkondade ajaleht "Ristirahva Pühapäeva Leht" avaldas antud perioodil regulaarselt jõuludeks "Laste-Raamat"-nimelist tasuta kaasannet. Regulaarsuse põhjal võiks "Laste-Raamatut" lugeda almanahhiks, mis soodsamatel tsensuuritingimustel võinuks kujuneda lasteajakirjaks /1/. Vormiliselt on "Laste-Raamatud" tüüpilised kogumikud, milles domineerival kohal religioossed aspektid. Esimestel "Laste-Raamatutel" puudub koostajanimi (materjali valiku jm põhjal võiks arvata, et 1902. a kogumiku koostajaks oli J. Bergmann), 1910. a alates oli kokkuseadjaks Anna Prants, kes ilmselt juba 1906. a alates oli koostaja. Olulisel kohal kogumikes on jõuluteemalised luuletused, evangeeliumi selgitused, palved, jutukesed, tõlgete kõrval ka Bergmanni, Kuhlbarši, Lipu, A. G. Willigerode, G. E. Luiga jt toodangut. Saksa allikate kõrval on rohkesti kasutatud soomlaste (Z. Topeliuse muinasjutte jm) materjale (tõlkijad H. Oras, A. Prants jt). Siia liitub ka eestlasest misjoniõpilase Hendrik Kokamäe kirjeldus "Soome misjonimajas Heltingis" (1907). Veidi sisukamat kaalu nendele kogumikele annavad ajalooainelised palad - Karl XII (1904), Peeter I (1909), Aleksander I (1913) jt,

samuti kirjeldused laplastest (1910), hüljestest (1911), Jaapanist (1904), heeringate püügist Norra merest (1905) jm. Anna Prantsu luuletused ja lood on kitsalt didaktiliste sihtide nimel tehtud moraliseeringud. L. Reinvaldi, M. Pukitsa, J. Hargi jt kogumikesse võetud luuletused peegeldavad ennekõike usulisi meeleolusid, samuti anonüümsed värsid, suur osa neist piibliainelitest illustratsioonidest ajendatud. Värsistatud on muidki pilte (Jassi ja kassi mäng jm) ja seda tavaliselt vemmälvärssides. Vähestest kunstiküpsematest luuletustest ulatub välja A. Renniti "Ootel" (1906).

Rohkesti tõlkelisi religioosse kirjasõna kogumike lastele produtseerisid Elise Aunwerdt /2/ ja Gustav Allo /3/. Kristliku rahvakirjanduse agentuuri kaudu publitseeris oma pietismist kantud jutukogusid lastele Otto Grossschmidt /4/. Härdameelseid kogumikke lastele õpetuseks-äratuseks-juhatuseks avaldasid köster-kooliõpetajad /5/, trükikodade omanikud /6/ jt.

Kriitika vaateväljast on sedalaadi kogumikud enamasti kõrvale jäänud. Mõnel juhul kiidetakse kogumiku kristlikku sisu ja sellest olenevalt soovitatakse, et vanemad need lastele julgelt ostaksid /7/ või tuntakse rõõmu, et "raamatust lehvib meile kristlik-isamaaline vaim vasta" /8/. Samasuguses kristlikus meeles näidendite kohta ütles A. Kitzberg, et need on "liig kergest käiksest visatud" /9/. Kogu sedalaadi kirjanduse kohta on väga tabav A. H. Tammsaare hinnang - tegijad tahavad olla "kristlikumad kui Kristus ise" /10/.

4.2. Segatüübilistes kogumikes on raske leida mingit ühendavat teemat, sest tegemist on harilikult küllalt juhusliku materjalivalikuga, mis enamasti koostaja kitsaid ning paljus ka naiivseid tõekspidamisi ilusast ja kasulikust peegeldavad. Pealkirjade järgi on sellised kogumikud ikka ilusad, lõbusad, rõõmsad, head seltsilised, sõbrad, meelejahutajad jne ning alapealkirjade järgi määratud kingituseks või annetuseks headele lastele (näit J. Leppik "Ilus piltidega jutu ja laulu raamat kingituseks häadele lastele" 1900). Jõuluraamatute ja teistegi raamatutegijate järgi oleks laps nagu iga-ti taipamatu ja naiivne, seisaks elus justkui kusagil kõrval, keda tuleb tuua lähemale mingile ideaalile, aidata saada heaks, kristlikuks, kusjuures selleks saab ta koostaja arvates antud raamatus olevate lugude ja seal pakutud moraalile kuuletumisega.

Segatüübilistest kogumikest mõneti sisukam (ka mahukam - 240 lk) oli J. Ploompuu "Laste maailm" (1900). **Jakob Ploompuu (1872-1948)**, kes on tegutsenud ajakirjanikuna ja tõlkijana (soome jt keeltest), oli sajandi algul Tallinna kesksemaid raamatukaupmehi ja juhtkoha-

olev kirjastaja (Mändmetsa, Metsanurga, Ganthi, Hauptmanni jt teoseid). Tema kirjastamisel ilmunud väga erineva kunstiväärtusega teostest enam kui kolmandiku moodustasid lasteraamatud, nendest suur osa Saksamaal trükitud pildiraamatud. Kirjastuse reklaamlehel (1900) peab Ploompuu "Laste Maaailma" esimeseks suuremaks lasteraamatuks Eestis ja selles olevat rohkem kui seni just eesti kirjameeste töid. Lastevanematele määratud sissejuhatuse järgi juhtivat kogumik lapsi "kõige hää allika juurde" ning püüab laste "loomust karastada ja kaunistada, kõrgemale tõsta, nende südames kohusetundmist äratada ja üleüldse hääd seemet külvata, millest Jumala abiga võib niisugust vilja loota" /11/. täpsemalt adresseerimata "Laste Maaailmas" on tekste nii aabitsaealistele kui ka kihelkonnakooliõpilastele, millest tingituna kogumik on temaatikalt ning ainevalikult hajuv, materjalide tasemelt aga väga ebaühtlane.

Alapealkirja järgi "äratav ja õpetlik piltidega lugemise raamat" "Laste Maaailm" esitab rohkesti tõlkeid (soome ja saksa keelest) ja siit-sealt ülevõetud pilte. Üldiselt lapsi arvestavate piltide hulgas on aga ka Rinaldo Rinaldini ja Rummu Jüri pildid. Kogumiku luulevalik (M. Lipp, P. Grünfeldt jt) on kesine ning kriitikagi pidas laule "enamasti suurema väärtuseta" /12/.

Algupäranditest väärivad enam tähelepanu siis veel noore kirjaniku Jakob Mändmetsa proosapalad. Morali-seerivate, ka keisrile truudust kuulutavate lugude ("Laps ja liblik", "Tamme tüved", "Sikk ja kits") kõrval õnnestunum on ajaloolise tagamaaga "Kanapää Siimu jutt", põgenemisest poolakate eest, seiklusest karuga ja leitud lapsest, kellest kasvab tubli mees.

Ploompuu kogumik äratas avalikkuses laiemat huvi. Ühelt poolt kiideti koostajat /13/, kes "last kasvata-da, hää poole juhatada" tahab /14/ ning tõsteti esile ka Mändmetsa "tõsiseid pilte Eesti elust" /15/, kuid hoopis arvestatavamalt märgiti, et tegemist on juhusliku materjalivalikuga /16/, avaldati põhjendatud lairust /17/ ning tauniti veenvalt kuiva didaktikat, mis "teeb lapsest eluta kuju - puutüki", kuna kombeõpetuslike lugude "siht on - lapsi petta, tõe - realiliku - elu võeriti kujutamise ja äramõnitamise läbi" /18/.

Ploompuu "Väike Laste ilm" (1901) oli vähenõudlike kriitikute meelest ilusate piltide ja sorava keelega hea raamat /19/, kuid koostatud oli see "Laste Maa- ilma" alusel ning didaktiline ühekülgsus avaldus teravamalgi. Näiteks Ploompuu enda palas "Mesilane" nopib poiss naabri aiast roosi, et külluseni head lõhna nuusutada, kuid õies olnud mesilane nõelas ninasse. Viha-sena hakkas poiss kividega taru loopima, jäi ärritatud mesilaste rünnaku alla ja järgnes raske haigus. Lõpuks

lisab autor veel otsesõnu moraali.

Ploompuu kirjastatud sarjas "Laste õnne tunnid" (1903) on kaksteist väikeformaadis ja pooldeldi värvipiltidega raamatukest (à 12 lk), milles põhiliselt religioosete rõhuasetustega tõlkepalad. 1904. a jõuludeks koostatud pisikogumikes ("Jumalakartlik karjapoiss", "Jõuluks koju", "Vallatumad lauluarmastajad", "Väike kuninganna" jt) on põhiliselt Jannseni, Lipu, Otstaveli, Kuhlbari, Grünfeldti jt vähenõudlikke luuletusi ja jutukesi ning Ploompuu enda õpetlikke lugusid - linnupesi lõhkunud poisist, kes kividele kukkus ja kogu eluks lonkama jäi ("Linnupesal"); vembukatest vennastest, kes hea lauluhääle saamiseks kanamune varastasid ja lõpuks ema vitsa all "kontserdi" andsid ("Lauluarmastajad") jt.

Ploompuu "Laste album" (1909) ja "Teine Laste Album" (1910), millede illustratsioonideks fotod loodusest ja mõnedest Eestimaa paikadest, on rohkem keskmisele koolieale kohased kogumikud. Tähelepanu köidab "Teise Laste Albumi" tõlkevalik - L. Tolstoi "Oh oleksin rikas"; saksa keele kaudu mugandatud rootslase Jörgen Moe /20/ "Veski meres"; P. Grünfeldti vahendatud egiptlase L. Ben Ezar-Kairo "Nuheldud uhkus". Korrektselt on M. Pukitsa tõlgitud läti muinasjutt "Õnne ema". Ello-tädi muinasjutt "Udukuningas" on Kreutwaldi "Udumäe kuninga" järgi esitatud. Ploompuilt endalt on samas lisaks "Lauluarmastajatele" veel üsna konstrueeritud piltjutt "Kiri" onupoegade suve veetmisest.

J. Ploompuu kirjastatud arvukad pildiraamatud ja kogumikud valitsesid antud perioodi raamatuturul, andmata seejuures arvestavat lisa algupärasele lastekirjandusele. Juhusliku materjalivaliku ja arvukate vemmälvärssidega on Ploompuu mitmeti risustanud antud perioodi lastekirjanduse üldpilti.

Vähepakkuvad on teistegi raamatukaupmeeste-kirjastajate avaldatud kogumikud. Tallinlase **A. E. Brandti** "Uus piltidega Laste rõõmustaja" (1903) pakub mõned võimalikud rahvajutud ("Rebane ja haned" jt) ning rea anonüümseid vemmälvärsilikke luuletusi, kõik selgelt moraliseerivas laadis. Narvalane **T. M. Franzdorf** käsitleb põhiliselt alkoholi kahjulikkust oma moraliseerivates juttudes "Tuule tiivul" (1903), "Õnnetu onu. Ilus Jõulu jutt häädele lastele" (1905). Viimase lisas on avaldatud reklaame, kus Narva viinakaupmees P. L. Berg kuulutab, et müüb õlut 8 kopikat pudel ja "Madeira portveini vedro 5.50". Narva kirjastaja J. Retsnik avaldas 1910. a kaks **R. Eichelmanni** kogumikku - "Kuldne noorus" ja "Õitsev noorus-aeg". "Suurematele" lastele mõeldud tõlkemuganduslikud moraalilood on rohkem küll "aabitsast võõrutatud laste lugemisvara" /21/. Suure-

maid arvestav on vaid dr S. Talviku asjalik artikkel "Koolilaste toitmise". Kogumiku "Kuldne noorus" motoks on pandud algusread G. Suitsu luuletusest "Nooruse unenägu". J. Speegi ja koostaja enda luuleoskus ("Oues on pime ja külm / Tuiskab ja kuri on ilm..") on küündimatu. Lapsi hetkeks kõitev oli ehk tähtmõistatus /22/. Tartu kirjastaja **K. Koppeli** "Meelelahutuseks lastele" (1904) pakub anonüümseid tõlkemugandusi (kirjeldus Tšaadi järve äärest "Külad puude otsas" jt), kesise koolimeenutuse, kuidas kärbes matkaga ümber kõrvitsa selgeks sai, et maakera on ümmargune, konstrueeritud ja halemeelse kunstmuinasjutu "Onsate org", kuid arvestavamast meelelahutust lastele pakkusid vaid mõned ülesanded (kuidas kümnest kümme ära võtta, et kümme järvele jääks jm). Viljandlane **J. A. Kangur** rõhutab, et tema kogumik "Isa, Onu tuleb" (1903) on algupärane, kuid proosapalad ("Ärakadunud poeg" jt) on ilmselt tõlkemuganduslikud või ainetel kokku seatud. "Vaese lapse laul", "Poja lahkumine armsast emakesest" jt pikaks venitatud luuletused jutustavad õpetliku sihiga lugusid. "Järve ääres", mis kirjutatud 29. mail 1900, antakse "Kui kord Kalev ära suri / Linda väga kurvastas" - laadis seletus Ülemiste järve sünnist. Pisiformaadis sarja laste raamatukoguna avaldas Tallinnas **K. Busch**, pakudes tõlkemugandusi, naljakesi ja "Nukkude köögis" on esitatud lastele omapärane kokaraamat küllaltki asjalike ning praktikas realiseeritavate retseptidega. Iseküsimus muidugi, kas lapsed vasikaprae jm valmistamisega toime tulevad. Teises sarjas "Jõulukink armsale lapsele" (1906) avaldas Busch tõlkemuganduslikke moraallugusid 12 raamatukeses koos saksapärase piltidega.

Mitmeti soliidsema ja eakohasema väikeformaadis sarja "Lühikesed lood lastele" (1908) avaldas Tartus kirjastaja **K. Sööt**. Sarja kuues raamatus ("Isa silmaterakene", "Tühi plats", "Hiiglane", "Üks külapoiss", "Tasandatud teel", "Vabriku saladus") on eesti rahvajutte ("Kuidas jänes lõhkise moka sai" H. Neusi järgi jt), kunstmuinasjutte (O. Wilde "Hiiglane" jt), rootsi, saksa, tšehhi rahvapäraseid lugusid ning K. E. Söödi enda ainetel kirjutatud "Hiirelõksu laul" ja "Sääsk" ning hästi vaimukas jutuke "Esimene arstimine" - autori arstist sõbra kolmeaastane Väino teeb kõigi reeglite kohase läbivaatuse ning südant kuulates järeldab: "Ta kõneleb... kõneleb... ta valutab sul" /23/. K. E. Söödi kirjastatud A. T. kogumik "Laste sõbrad" (1900) pakub piltide sisu jutustavaid abituid värsse ja tõlkemuganduslikke moraallugusid, mis toonast vähenõudlikku kriitikat /24/ aga igati rahuldab (on kõlbeline, täidab kasvatuslikke nõudmisi, külvab noorte hinge kristlikku ausust jm).

J. Juhani toimetatud kogumik "Lastele" (1913) jätab hea paberi ja rohkete illustratsioonidega väliselt sooliidse mulje. Koostaja oma sissejuhatuses soovib, et lapsed oleksid head ja hoolsad ning need kitsamad sihid peegelduvad ka enamikus, põhiliselt anonüümsetes palades. Kogumiku luuletustest paistavad silma tänaseni populaarne "Kevadel" (autoriks J. A. Hermann) ja H. Visnapuu tartumurdeline "Hoolitseja veli" (mõlemad 1910. a "Lastelehest") ning võla, laenu ja mahavisaatud raha üle arutlev rahvalik jutt "Kaval talupoeg", kes lõpuks kuningale selgitab: "Et ma oma väga vana isa toitma pean, see tähendab et ma oma võlga maksan. Mina koolitan oma poega, temale ma laenan ja ehin oma tüdart, selle raha viskan ma maha" /25/.

Viljandi karskusseltsi "Vabadus" kirjastusel lastele jõululingiks avaldatud "Laste kirjanduses" (1905) on Viljandimaa kirjameeste (Kitzberg, Bergmann, Kuhlbars, Rennit jt) ilmselt antud kogumiku jaoks kirjutatud luuletused ja proosapalad. Karskusseltsi hea idee koondada oma piirkonna lastelegi kirjutatud kirjamehi ei liisa siiski uut lastekirjanduse arengusse. Kogumiku eesmärgist olenevalt on üle poole mahust üpris kitsalt jõuludega seotud. Kitzbergi "Jõulu jutlus lastele" on küll lugejaid arvestava sõnastuse ja mõttega, kuid Bergmanni pikem kirjatükk "Jõulud Indias" on igav ja tuim. Eluõpetuslikud moraliseeringud, mida rõhutatakse sissejuhatuses, domineerivad ka palades. Enam arvestatav on Kitzbergi "Vähk", milles huvitavalt ja asjatundlikult kirjeldatakse vähi elamist-olemist.

Tallinna Loomakaitse Seltsi poolt avaldati kogumik "Armasta loomi!" (1900) ning tõlkelugu "Loe mind!" (1914). Kogumiku eessõnas toonitab Audru kirikuõpetaja R. Holst loomade ja lindude eest hoolitsemise tähendust ja vajalikkust, mida otseütlevalt didaktiliste paladega (J. Ploompuu "Linnupesal" jt) võimendatakse. R. Holsti jutuke "Poiss" räägib targast karjakoerast, keda vanuigi vaevlema ei jäetud, vaid uinutati loomakaitsest saadud rohuga. Asjalikumad on praktilised näpunäited linnupuuride valmistamiseks. Kõpsel kunstitaasel väljaanded oleks olnud mõjusamad seltsi õilsaid eesmärke propageerima.

Eritüübiliseks populaarteaduslikuks kogumikuks on dialoogile (küsimus-vastus) rajatud **T. Kuusiku** "Laste prillid" (1911), mis koostaja järgi olevat 63 ingliskeelse raamatu järgi kokku seatud ja juhatavat lastele teed teaduse juurde /26/. Tegemist on omapärase entsüklopeediaga vanema kooliea lastele, andes 144 leheküljel vastuseid väga paljudele mõistele ja probleemidele - ahi, ajajärk, asbest, gaasriie, Tseilon, vaalaskala jm. Kuigi raamatu lõpus on tähestikuline märk-

sõnastik, on raamat lastele raskesti kasutatav, sest küsimus-vastus-süsteemis pole tekstis selget teemade eraldamist ning piire. Vastus võib kohe olla aluseks uutele küsimustele /27/.

Laste omaloomingust koostas M. Kampmann huvitava raamatu "Kasu-mets" (1911). Selles mahukas (156 lk) kogumikus avaldas Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Kooli emakeeleõpetaja ja kirjandusloolane Mihkel Kampmann (1867-1943) oma 10-16-aastaste õpilaste vabateemalisi kirjandeid ja nii võiks seda pidada esimeseks ühe kooli õpilasalmanahhiks. Jutukesed laste eneste elust, lood piltide järgi, samuti fantaasiapildid, mõtete ja tunnete maailm, ajalugu, rahvariiete ja kommete, töö, "kaunid kohad kodumaa pinnal" jm kirjeldused peegeldavad hästi laste huvisid-võimeid-andeid, nende oskust näha ja avada ümbritsevast tegelikkusest olulist, analüüsida suhteid, tunnetada ilusat jne. Laste loova tegevuse võimekust hindas kriitika asjatundlikult ja kõrgelt /28/. "Kasu-mets" on tuumakam väga paljudest oma kaasaja lasteraamatutest.

Õpilaste kirjanditena avaldas ka J. Elken 16-leheküljelise "Laste jutukesed" (1911), kuid nende lugude kuulumine lastele on küsitav. Pigem on kokkuseadja oma didaktilistele paladele lisanud laste eesnimed M. Kampmanni eeskujul.

4.3. Rahvaluule laste lektüüris, nende hariduses laiemalt hakatakse antud perioodil suuremat tähelepanu omistama. Juba sajandi algul oli Ansomardi "Jalgsemaa Kitse-eide muinasjuttudega" (1901) näidanud uusi võimalusi lastekirjanduse rikastamiseks. Nüüd eeldati, et "koolides, kus Eesti keelt õpetatakse, peab seda mööda siis ka suurt rõhku nimelt rahva juttude ja laulude pääle pandama", ja arvestati küllalt olulisel määral eesti keele õppekavade projektis 1915. a ning enam kui kolmandik EKS koolikirjanduse toimkonna sildi all avaldatud noorsoo kirjavara sarja teostest kuulub folkloori valdkonda. Ka Tallinna Kooliõpetajate Vastastikuabiandmise Seltsi sarjas "Lastejutud" (1911-1913) ilmunud E. Petersoni, C. Recha, Puškini ja Mamin-Sibirjaki teosed põhinevad rahvaluulel.

Piirkonnast ja traditsiooni aktiivsusest olenevalt püsis maalastel muidugi veel otsene kokkupuude suulise rahvaloominguga, kuna linnalaste kontaktid sellega nõrgenesid juba olulisel määral. Rahvaluule põhiliseks vahendajaks lastele muutus raamat ning siin olenes materjali valik ja ulatus koostajast.

Rahvalaule avaldati küll aabitsates ja koolilugemikes, ka pildiraamatutes ja kogumikes, kuid suhteliselt vähe ja nende valikki oli üsna juhuslik, mõttekam

vaid E. Petersoni lugemikus "Hea sõber (1903).

Põhiline oli rahvajutt, kusjuures muinasjuttude hulka arvati sageli muistendidki (Kampmanni lugemikus ka Faehlmanni müüdid). EKS "Nooresoo kirjavara" sarjas ilmusid Eiseni /30/, Jõgeveri /31/, Südda /32/ kogumike kõrval "Tuhat üks ööd" lugude valimik H. Orase tõlkes (1911) ja A. Haava tõlkes Anderseni (1913), Evaldi (1912) jt kunstmuinasjutte. Teiste kirjastuste kaudu avaldati kaalukaid tõlkekogumikke Grimmide (1910, 1913) ja Hauffi (1908) muinasjuttudest, samuti Mamin-Sibirjaki, Anderseni, Puškini ("Uinu-neiu ja seitse kangelast" 1913) jt autorite muinasjutte eraldi väljaannetena.

Üldiseks oli kujunenud arvamus, et vaevalt on "midagi paremat ja huvitavamalt lugemisvara lastele anda kui niisugused rahva muinaslood" /33/. Kampmann toonitas: "Muinasjutud on kõige pealt midugi nooresoole määratud, kuid Hauffi kunst-muinasjutte loevad ka veel täie-ealised hea meelega" /34/. Rahvajutukogumike kujundusi arvestades ongi kirjastajad lugejatena enamikul juhtudel arvestanud keskmist kooliiga ja vanemaid. Lohakust ja küündimatust seejuures taunis kriitika teravalt. Aino Kallas peab põhjendatult C. Rechat ("Näkingeitsi", "Hundi õnnepäev" 1912) abituks ja omatahtsi moraallugejaks /35/, kuigi tema regivärsi imitatsioonid "Rehepapp ja Vanapagan" (1911) on küllaltki välja peetud ning püsivad rahvajutu raamides. P. Rängel taunib õigustatult H. Jänese ("Muinasjutud lastele" 1908) raamatu maitsetut välimust ning kehva tõlget vene keelest /36/. Mihkel Rõuk on kogumikus "Ennemuistead jutud" (1907) lisanud küll igale jutule mõne Keskk-Eesti kihelkonna nime, kuid lugude (näit "Hans ja Mari" jt) originaalsus on küsitav. Rahvaehtsamad on lood K. Burschi kirjastuses ilmunud pisikogus (12 lk) "Mis vanasti sündis" (1904).

Neliteist Kunderi, Faehlmanni, Eiseni jt muinasjuttu-muistendit koondav "Eesti muinasjutud lastele" (1907) on K. Söödi poolt väga hästi kirjastatud ning koos K. A. Hindrey tähelepanuväärsete illustratsioonidega on see antud perioodi kaunimaid lasteraamatuid.

E. Petersoni "Ennemuistead jutud Reinuvaderist rebasest" (1911) põhineb tema enda ja isa kogutud rahvajuttudel, kusjuures töötlustes on arvestatud muidki aineid. Otseselt lastele adresseerituna on Petersoni rebaselood mõneti küll lihtsakoelisemad lähtematerjalist, kuid kogenud pedagoogina on ta loonud keeleltstiililt lastele igati vastuvõetava ja tänaseni menuka raamatu. Tekstiga sobivas kooskõlas olid R. Hirschi joonistused. Kaasaja kriitikute järgi oli ettevõtte Petersoni "käes hästi korda läinud" /37/ ja et ta vestab

"selles niisuguse alalises põnevas huvitavuses pideva osavusega ja voolava ladususega Reinuvaderi kavaluse tükka" /38/.

E. Petersoni "Ennemuistsed jutud lastele" (1909) sisaldab kolm varem tema aabitsas avaldatud juttu, nende hulgas tänaseni klassikaline lugemispala "Lindude ja loomade sõda", mida ta lapsepõlves rahvasuust kuulnud ja juba siis ka kirja pannud.

Rahvajuttude, ennekõike rahvapäraste rebaselugude lapsi arvestava koondamise ja töötlusega lisas E. Peterson mitmeti uut kvaliteeti meie lastekirjandusele selle arengus.

"Kalevipoja" väljaanded lastele omandasid antud perioodi lastekirjanduse üldpildis tähendusliku koha. Nooremale koolieale igati sobiva (paraku küll illustratsioonideta) ümberjutustuse eeposest tegi T. Uustalu. Tema "Laste Kalevipoeg" (1902) oli tolle aja väga nõudliku kriitiku V. Reimani meelestki "sisu ja koore poolest ilus ja häa raamat" /39/.

Vanema kooliea jaoks avaldas Volmari Õpetajate Seminari õpetaja Peeter Org "Kalevipoeg. Lugulaul Eestis muinasajast. Lühendatud kujul nelja lisaga Eesti nooresoole!" (1904), mis levis küllalt laialdaselt (4. trükk 1921) ja oli pikka aega hiljemgi koolilektüüri oluline teos. "Täielisest väljaandest umbes 2070 salmi lühema" /40/ teose eessõnas annab P. Org hea ülevaate Kreutzwaldi elust ning asjaliku hinnangu eeposele, rõhutades, et see on "Eesti rahva hingeelu uurimises esimene ja peahallikas" /41/. "Kalevipoja" koolikäsitluse arengu seisukohalt pakuvad suuremat huvi 69 leheküljel antud lisad - sõnastik, milles selgitatakse vähemtuntud sõnu ja mõisteid; "mõttestik", milles viited tekstis olevatele motiividele, tegelastele jm; tabelid keelaliste iseärasuste kohta ja lõpuks "muusikaline etendus" - "Kalevipoja noor-iga kahes järgus, laulude, rääkimiste ja näidetega". P. Org on etenduseks küllalt osavalt seostanud eepose tekstiga rahvaviise (ka Pii-rikivi seadeid) ning valinud arvestatavaid katkendeid esimese kaheksa loo piires, kuid materjal sellisena laste etenduseks on liigselt mahukaks venitatud, haardes paiguti kuni sada värssi korruga. Pole teada, kas seda antud kujul kusagil ka esitati. Teiselt poolt oli see esimene katse seada "Kalevipoega" (kooli)teatri jaoks ning igati arvestatav idee, et viia õpilased sügavamalt mõistma ja tunnetama eepost. P. Oru tööd "Kalevipojaga" hindasid kaasaja kriitikud väga heaks /42/. Tänapäeva "Kalevipoja" tundmise tasemelt leiame P. Oru kirjutatud "Lisades" küll rohkesti küsitavusi ja ebatäpsusi, kuid üldpõhimõtted eepose õpilasväljaandeks on arvestatavad nüüdki.

5. **Lüürika.** Luule osa sajandi alguse kultuurielu intensiivses arenguprotsessis oli suur. G. Suitsu jt uue generatsiooni luuletajate andekus, kunstinõudlikkus ja meisterlikkus, nende kiired reageeringud ajas toimuvatele muutustele ja murrangutele ning otsingud erinevates kunstivooludes annavad protsessile eriomase ilme ja kaaluka tähenduse. Suitsu, Liivi, Enno, Haava, Rida, Söödi, Heibergi jt luuletuskogud peegeldavad mitmekülgset muutusi ja murranguid luule motiivistikus, temaatikas, kujutuslaadis, kunstimeisterlikkuses.

Lõviosa lüürika tervikpildis hoidsid enda valduses ometi värsse tegevad iseteadlikud ja viljakad dilettandid, kes trügisid perioodika veergudel või kirjastasid ise oma kunstiküündimatuid värsikogusid. Kirjastajad omakorda saatsid raamatuturule neile majanduslikku kasu toovaid, kuid kunstiliselt küündimatute värssidega laulikuid, temaatilisi koondkogusid jm, mida hoolega reklaamiti ja levitati.

Kvalitatiivsed nihked lasteluules avaldusid ennekõike E. Enno ja K. E. Söödi loomingus, kuid lasteluuleski vaitsesid peaaegu täiel rindel värsitegijad oma juurdunud tavade, rutiini, kitsalt nähtud ja seatud didaktiliste sihtide ning taotlustega. Võimekamatelt lasteluuletajatelt ei ilmu sel perioodil eraldi kogusid ja nii on 1916. a õppekavade toimkonna, samuti Kampmanni esitatud kirjanduse soovitusnimestikes F. Kuhlbarši "Laste laulik" (1899) ainus otseselt lastele määratud luulekogu.

Lasteluule suundumused avaldusid sajandi algul asutatud lasteajakirjade kaudu, kusjuures ajakirjade erinevate aastakäikude luule tase olenes suuresti toimetajate kunstinõudlikkusest.

5.1. Iseloomulikud luulekogud lastele olid koolilaulikud.

Pärnu kooliõpetaja M. Univeri koostatud "Koolilaste laulud (1904) oli määratud esimese kolme kooliaasta lastele. Nootideta laulik, mille motoks A. Grenzsteini mõttesalm "Mis sa külvad kevadel...", sisaldab üle 70 luuletuse (lisaks mõttesalme) 30 autorilt. Univeri laulik on omalaadne lastelaulude antoloogia, milles varasematest aabitsatest-lugemikest-kogumikest laialt tuntud Kõrberi ("Ma olen väike karjane" jt), Jannseni ("Mu isamaa..." jt), Koidula ("Ema süda" jt), Malmi ("Kask" jt), Hurda ("Karjapoiss"), Veske ("Minge üles mägedele" jt), Bergmanni (palvelaulud), ka "Kalevipoja" ("Isamaa ilu hoieldes") jt värsside kõrval on luuletusi "Lastelehest" /1/ ja uutest luulekogudest /2/, kusjuures R. Kamseni "Talvel", E. Wöhrmanni "Lapsed, tupp!", K. E. Söödi "Uudishimulikud kassid" jt

on läinud meie lasteluule klassikasse. Anonüümselt ilmus M. Univeri antoloogia uuesti 1911. a pealkirjaga "Laulud meie noortele", mis oli üheks osaks ka väljaandele "Laulud ja ilulugemised meie noortele" (1911). Viimase teine ja kolmas osa olid mõeldud neljanda ja viienda kooliaasta jaoks. Kolmandas osas on "Kalevipojast" katkendite kõrval tõlkeid Puškini ("Vaskratsanik"), Schilleri ("Kellalalul") jt loomingust. Teise osa luulevalik on eelmisest sajandist ega kuulu ka lastekirjanduse piiridesse.

Virumaa kooliõpetaja J. Elkeni noodiõpetusega varustatud "Koolilaste laulud" (1913) oli alapealkirja järgi "rahvakoolides M. Kampmanni "Lugemiseraamatu" kõrval tarvitada", pakkudes traditsioonilise valiku eelmise sajandi luuletajate loomingut (nüüd enamasti helilooja lisamisega või osutamiseга rahvaviisile). Uudsena on J. Elken lisanud viis venekeelset rahvalaulu. J. Elkeni enda luuletused ("Kes see oli?" /3/ jt) teiste kogumikes on küündimatud.

Uut ei too endaga Koorküla koolmeisteri K. Ruuti "Koolilaulude kogu" (1910), M. Teimanni "Laste laulu kannel" (1905) jt.

5.2. Omaette rühma moodustavad kirikulaulude kogud lastele, nagu "Laste jõulu-pasun" (1903), "Laste jõulu ane" (1904), "Jõulu hääl" (1904) jt. O. Silla "Laste Lauluraamat. Koolile, peakoolile ja laste jumalateenistusele" (1909) esitab suure valiku tekste üksnes kiriku lauluraamatutest.

5.3. Kirjastajad K. Jaik, G. Pihlakas, M. Tamwerk jt avaldasid noortele mahukaid antoloogiaid, kuid kõik need neidude ilulaulikud, tütarlaste rõõmulaulikud, noore-rahva rõõmustajad, taaralaste lustilaulikud jt "on kõige amat sorti turukirjandus" /4/. Nendes külalaulikutes on koolilugemike jm kaudu lastelegi tuttavaid Koidula, Veske, Malmi, Kuhlbari jt üksikuid klassikalisi luuletusi, kuid koostajad (T. Tootsik jt) oma madala kunstimaitsega on eelistanud kesisema kunstiväärtusega värsse.

Lastelaule avaldasid ka kirjanduslooliselt täendusrikkamad antoloogiad. K. E. Söödi ja G. Suitsu sisukas "Eesti luule" (1910) pakub mõned Körberi, Koidula, Bergmanni jt lastelaulud. A. Kaarna temaatiliselt koostatud "Eesti luuleilm" (1913) esitab ligi 30 lasteraamatutes sageli avaldatud luuletust (Freundlich, Hurt, Kuhlbars, Koidula, Bergmann jt), kusjuures hällilaulude hulgas on ka M. Underi esimesi luuletusi "Ema laul". Lasteluuletajate uue generatsiooni (Enno, Sööt jt) oma ajast esileküündivat loomingut need antoloogiad ei ar-

vesta. Oma osa kirjanduspildis etendasid J. Lepiku koostatud antoloogiad (vt lk 92).

K. Buschi kirjastuse 10-leheküljelised antoloogiad lastele /5/ sisaldavad juhuslikku materjali (Bergmanni palvelaulud, Körberi karjaselaul jm). Tähelepanu köidavad rahvalaulu "Oleks minu olemine" ümbersõnastus hea koolipoisi sooviks /6/ ning K. E. Söödi "ABD" lapse-kassi mängust tähtede õppimisel. Kooliteemat arendab ka anonüümne "Koolilaps", pakkudes aga vaid moraalil abitute värsside kaudu.

A. R. koostatud 16-leheküljelise "Laste Pildi-raamat" (1904) luulevalikust kerkivad esile rahvalaulud "Sõit, sõit sõitsile" ja "Kuuts, kuuts kullike".

5.4. Karl Eduard Sööt (1862-1950) on pärit Tartu lähedalt rentniku perest. Pärast Tartu kreiskooli lõpetamist 1881. a oli ta vallakirjutajaks, seejärel ajalehe "Olevik" toimetuses ja rajas 1893. a oma raamatukaupluse ning kirjastuse, mis oli oma aja soliidsemaid, seda ka lasteraamatute osas. Värsside kirjutamist alustas ta romantikute mõjualusena kreiskoolis, kujunedes "Oleviku" perioodil kaasaja esileküündivaks luuletajaks (kogud "Aasa õied" I, II; "Rõõm ja mure"), kelle loomingu kõrgperiood oli uue sajandi algul (kogud "Saaus", "Mälestused ja lootused"). Sööt oli tegev "Vane muise" jt seltsides, kuulus Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi asutajate hulka ning oli seotud "Postimehe" ringkonnaga. Mitmeti tähenduslikud on tema kultuuri- ja kirjandusloolised artiklid, tõlked (Petöfi, Heine, Koltsov jt) ning koos G. Suitsuga koostatud luuleantoloogia "Eesti luule" (1910). Eesti luule arenguprotsessis on Söödi humoristlikel armastuslauludel, ballaadidel, koduhellust, isamaad ja ajastu sotsiaalseid suhteid käsitlevatel luuletustel ning lastelauludel oluline koht.

Söödi varasemates luuletustes võib märgata mõnugust lastepärasust ("Poisike ja kannike" jt), kuid lasteluuletajana alustas ta 1887. a ilmselt A. Grenzsteini mõjul, kirjutades viimase lugemiku jaoks hooga, lapsi mängule-laulule kutsuva "Laula, lapsuke" (1887) ning oma kodu tähtsustava "Vaikse palve" (1888). Kujundite ja hoiaku poolest Grenzsteini või Kuhlbarši lastelaule meenutavad värssid jätkavad ajas oleva traditsioone, kuigi silma hakkab ka suhteliselt korrektsem värsitehnika ja mõnede rahvalaulule omaste võtete ("siidi siivul sirguke" jm) kasutamine.

Rea järgnevate aastate jooksul ei kirjutanud Sööt otseselt lastele, kuid mitmetes luuletustes ("Kassid", "Lapsel paljad jalad" jt) on laste kaudu käsitletud elu tõsisemaid probleeme. Nii Kampmann kui ka Peterson on

oma lugemikesse võtnud aga Söödi selle perioodi loomingu eestlaste ajaloolist saatust puudutavad ballaadilised "Vaenulikud vennad", "Endised vaimud" ja "Kukeristi peremees", mis algkoolilastele polnud aga eakohased.

Söödi loomingus lastele on selgesti eraldatavad neli etappi: a 1901-1911, mil ajakirjas "Lasteleht" ilmus veerandsada luuletust; a 1915-1916, mil on kirjutatud mõnieteist heatasemelist lastelaulu; a 1921-1923, mil oli seotud "Lastelehega" ning on kirjutanud põhilise osa luuletuskogule "Lapsepõlve Kungla" (1923); a 1930-1940, kaastöö "Laste Maailmale" (ajakirja "Taluperenaine" lisa; ca 25 luuletust). 1920ndatel aastatel on Sööt avaldanud "Lastelehes" ka tõlkejutte saksa keelest. 1942. a koostatud "Kogutud luuletustesse" (1943) on Sööt valinud 35 lastelaulu. R. Parve koostatud valimikest /7/ on tänapäeva lastele tuttavad 40 Söödi lastelaulu.

Sajandi algul lasteluulesse tulles järgis Sööt mõneti seniseid tavasid, kuid pakkus peagi uut kvaliteeti. Ka tema kirjastusel avaldatud ühepögnalised "Laste rõõm" ja "Laste lõbu" (1906) on ühelt poolt oma ajas iseloomulikum aabits-pildiraamat-värsikogud, teiselt poolt aga lisavad neile kaalu Söödi enda luuletused ("Küsimused", "Kukekene kuldalindu" jt) ning rahvalaulunäited ("Sõõru, sõõru, lehmakene" jt). Sööt püüab eelkäijatega võrreldes hoopis enam lähtuda lapse tasandilt, kaasata teda mänguga, arvestab ka rahvalaulu võimalustega, rahvaliku huumori ja keelekasutusega.

Sööt adresseerib oma lastelaulud enamasti väikelastele hällist alates, arvestab nende vastuvõtvõime, fantaasia, mängude maailma ja kaasalõõmise tahtega, eeldades seejuures päris väikeste puhul ema-isa vahendajatena ning seda, et tekst oleks laste poolt kergesti mõistetav ja võimalikult kiiresti omandatav.

Hälli- ja äiutuslaulud - "(Lapse) unelaul" (Uinu mu tipsi-tapsi), "Une tulekul" / "Ehatäht kiirgab" / (Ära sa siple, mu kullakallike), "Uni tuleb", "(H)äiu, lahke lapsukene", "Maga, memme marjukene" - peegeldavad ema hoolitsust ja armastust lapse vastu, on rütmikad ja meloodilisedki, milles alliteratsioonil ja refräänil on oma kindel osa. Rahvalaulule iseloomulikke kordusi, kõlaefekte (äiu-lii, äiu-loo jm) sünonüümikat ja metafoore (uinu, mu oalehekene jm), personifikatsioone (uni astub, heidab, koob jne), kõlavaid paarisõnu (tipsi-tapsi jt), gradatatsioonid (lapse siplemisest võib ehatäht teatada puule, kuule, linnulaulule jne) jm arvestades on Sööt loonud rütmikad luuletused, mis aegade jooksul on rahva teadvuses omandanud ehtsa rahvalauluga võrreldava tähenduse. Rahvalaulule omast

võib märgata ka Söödi hüpitus- ja mängituslauludes ("Laulukene lapsukesele", "Upatades", "Pisike pimp-pambuke" jt), samuti mängulauludes ("Hõissa!", "Kassi laul" jt), kuigi neis torkab silma ka pelka riimimängu (kuul - tuul), ebamääraseid abstraktsioone (kursi narsi / nõgese varsi) jm.

Mäng on väikelapse põhilisemaid tegevusi, mida Sööt küllalt huvitava vaatenurga alt kujutabki. Ta arvestab laste omavahelisi suhteid ("Soojal suveajal"), kuid põhiliste mängupartneritena kujutab ta koduloomi, eriti kassi ("Meie Kiisi, tiisukene", "Külalised" jt), kusjuures mäng võib samas olla tõsisemagi eesmärgiga ("Kuidas Miisi targaks tehakse" - laps kassile aabitsat õpetamas). Kasside mäng kellakettidega ("Uudishimulikud kassid"), mille lõpetab kellakägu oma ootamatu häälitusega, mõjub heatahtliku hoiatusena liigse uudishimu või ulakustegi suhtes. Lakooniline "Meie loomad" on võrreldav laste liisklugemisega (jooksu)mängu alustamiseks.

Mõnusa huumoriga tähtsustab Sööt õppimise vajalikkust, osutades, et üksnes isa prillidest ei piisa, et isa kombel ladusalt lugeda ("Linda loeb "Postimeest"). Teisal tõstab ta esile lapse teadlikkust, kui see palub õpetust ("Isakene, oled vana"). Söödi luuletus "Laksi Tõnis" jäi "Lastelehes" lastele raskeks ja kaugeks, kuigi mõte, et õnne pole põhjust kaugele otsida, oli lastelegi vajalik.

Hilisema perioodi loomingust kuuluvad Söödi lastelaulude tipptasemele mitmed linnulaulude imitatsioonid ("Lõokese laul", "Pääsukese laul" jt), mängulaulud ("Sõjamees", "Piitsavarrel ratsutamas", "Kolm isevärki meest" jt), tulevast põllumehetööd kiitvad ("Tulevane peremees", "Tulevane taluperenaine"), koolitarkuse vajalikkust toonitavad ("Kooliplikad koduteel", "Loom, kellel aabitsast aimu pole"), eriti aga humoristlik "Krokodill". Omajagu on Sööt hiljem kirjutanud teatud pilti või fotot avavaid-kirjeldavaid luuletusi - jõulutemaatika /8/, lapsed tegevuses /9/ jm, mis aga ei küüni kunstiliselt paremiku hulka.

Lastekirjanduse kujunemisloos on arvestatavad Söödi muinasjutukogu (vt lk 126) ning sari "Lühikesed lood lastele" (vt lk 123). Sobitatuna rahvaviisidele ("Liiri, lõõri lõokene" jt) või heliloojate (näit J. Aavik "Maga, memme marjuke" jt) viisistatuna levisid Söödi lastelaulud ka koolilaulukute kaudu.

K. E. Sööt hakkas väikelastele määratud lüürikat meil teadlikumalt arendama, arvestades seejuures lapse endaga, tema arenguetappidega. Sellest johtuvalt on paljud tema lastelaulud säilitanud värskuse ning mõjususe üle aegade.

Lasteluule tiiptaset kindlustas sajandi algusest alates E. Enno.

5.5. Ernst Enno (1875-1934), Rannu kihelkonna külakõrtsmiku poeg, kelle lapseõlvekoduks Soosaare talu, sai kõrgema hariduse kaubanduse alal Riia Polütehnikumis, töötas Tartus ajakirjanikuna ("Postimees", "Linda", "Isamaa" ja selle lisa "Laste-rõõm"), Valgas krediidühingu ametnikuna (lisaks emakeeleõpetaja) ja a 1919-1934 Läänemaa koolinõunikuna (ameti kõrvalt a 1923-1925 "Laste Rõõmu" toimetaja). Kõige selle juures väga omanäoline luuletaja, kelle filosoofilisel, sugestiivsel kodu- ja loodusluulel (kogud "Uued luuletused", "Hallid laulud" jt) ning mõjusalt lastepärasel lasteluulel on tähendusrikas koht eesti lüürika arenguprotsessis.

Patriarhaalses lapseõlvekodus, kus vanemate usu-line hardus oli tugev, olid Ennot mõjustamas pimeda vanaema rikas muinasjuturepertuaar ning Soosaare loodus, mis lõi müütilisi kujutlusi, süvendasid jätkuvat huvi teosoofia vastu ja eneseotsinguid ka idealistlike filosoofiate kaudu. Kirjandusse tulekut (luuletus "Ma kuulan" 1896; ilmselt J. Liivi "Varju" mõjuline) soodustas ehk kodukandi kirjandusringikaaslaste (O. Grossschmidt jt) trükkis esinemine, kuid oma arengus liikus Enno seni raadamata radadel, kujunedes "Noor-Eesti" perioodil eesti lüürikasse uusi kvaliteete toonud luuletajaks.

Majanduslikus kitsikuses üliõpilasena sai Enno 1902. a töökoha "Postimehe" toimetuses. Kiiresti leidis ta siin kontakti "Lastelehega". Huvitavate ja laste silmaringi avardavate publitsistlike materjalide kõrval oli "Lastelehe" ilukirjanduslik osa veel vähe-pakkuv, domineeris manitsev-moraliseeriv ja religioosne käsituslaad. Seda peegeldavad ka Enno esimesed, 1902. a lastelaulud "Andi unenägu" /10/ (Andi und löbustab taevaisa ingliske) ja "Ohtul" /11/ (ema palub taevaisa, et see saadaks ingli lapse öörahu kaitsma). Enno loobub aga kiiresti sellest manitsev-meelitavast laadist ja järgmiste luuletustega "Rohuiais" /12/ ja "Kaks sõpra" /13/ viib ta lapse temale lähedasse keskkonda argiaskelduste ja mängude juurde, tabades seega olulisema lähenemistee lapse juurde. "Rohuiais" (Juba linnukesed / väljas laulavad) oma lihtsuse ja loomulikkusega, hea rütmi ja lapse tasandilt avalduva maailmaga ongi jätkuvalt populaarne.

Õpingute lõpetamine ning "Linda" tegevaks toimetajaks asumine võtsid oma aja ning lastekirjanikuna esines Enno taas 1905. a alates, nüüd juba uuenevas kvaliteedis - katsetajast oli saamas soliidne laste-

lauk. Aasta jooksul ilmus "Lastelehes" kaheksa luuletust ja viis proosapala. Põhjendatult hakkas Enno tähtsustama lapselähedast ja -keskset tegevust, milles mängul mitmetähenduslik funktsioon, kus ruumi fantaasia ning koomilinegi pole võõras. Higihaljasteks on jäänud Minni-Ninni-Manni-Anni teekond "Marjule" /14/ ja hästi rütmikas "Kuju" (Poisid ritta, koju poole) /15/. Enno kujutab lastele küllalt tuttavaid situatioone, avades need aga neile teisest vaatepunktist, köites väikelapsi just humoorika lähenemisega, austades seejuures igati lapse tegevuse tõsidust. Algriimi ja rahvalaulupärast paralleelismi järgivad värssid oma lakoonilise sõnastusega jäävad lastele kergesti meelde, on dünaamilised ning lastelähedaselt südamlikud. Tagasihoidlikumalt mõjuvad "Kolm sõpra" /16/, "Härjapõlve mees" /17/, "Küll on tore hüpata" /18/ ja koomiline ratsutamislugu "Krokudilli seljas" /19/. Laste jaoks lohisema kipub metsloomade omavahelisi suhteid selgitav valmilik värssjutt "Loomad" /20/. Väga südamlik ja mõjuv on aga "Tipa-tapa hällilaul" (Tudu, mu tipake) /21/, mis helilooja M. Saare meisterlikus seades on tänaseni populaarne.

Samal ajal on Enno katsetanud ka proosavormis. "Kärbes" /22/ ja "Ämblik" /23/ on lastele mõistetavas laadis asjalikud üldharivad populaarteaduslikud palad. Teisalt jätkab ta meie lastejuttudes peaaegu et ainuvalitsevat suunda - pahale teole järgneb kohe karistus. Enno aga väldib otsesõnu moraliseerimist, arvestab lastele omase keskkonna, sellest tulenevalt situatsioonivaliku, karakterite ja teo olemuse avamisega, jäädes seejuures loomulikkuse ja psühholoogilise usutavuse piiridesse. Usingi õpilane peab arvestama, et koolitunnivallatusesele võib järgneda kinniistumine - "Kinni" /24/. Muinasjutulise koega "Jonni-Juku" /25/ on asjalikult arendatud jonnakalt isepäise poisi lugu, millega veenvalt näidatakse, et hoolas töö (raada metsa, hari põldu, külva vilja) ja aus ellusuhtumine aitavad hoopis kindlamini elus edasi jõuda. Onnestunult on Enno laste vaatepunkti arvestanud jutukeses "Mis Tiitsu tegi" /26/ (mänguseltsilised hüljanud ja linde hävitama asunud kassi tabab karm karistus). "Lastelehe" taseme ületamisest hoolimata pole eepiline jutustamine Enno andelaadile vastav.

E. Enno varasem lastekirjanduslik tegevus kulmineerub 1906. a. Siis oli ta "Isamaa" kaasande "Lasterõõm" (üldse 9 numbrit) vastutav toimetaja (nr 1 - 5), kirjutas üle 30 luuletuse lastele ning pani kokku käsikirja "Laste laulud" /27/, mis trükk ei jõudnud. Pooled käsikirja luuletustest on aga ilmunud "Lasterõõmus". Varasemast loomingust on käsikirjas üksnes

"Marjule" ning sealt puuduvad mõned ("Vaene mees", "Varblaste pidu" jt) "Laste-rõõmus" ilmunud luuletused. "Laste-rõõmus" (nr 5 - 9) ilmus Enno tõlkes ka W. Burschi koomiks "Ants Varesjalg". Enno toimetamise ajal on "Laste-rõõmus" avaldatud materjal enamasti anonüümne, mis lubab vähemalt oletada, et ühel või teisel viisil on ta seotud ka proosapaladega ("Kuu pääl", "Tähe Triinu" jt). Väheste häällilaulude hulgast on käsikirjas olev "Ohtulaul" ilmselt 1902. a paiku kirjutatud, millele osutab taevaisa poole pöördumine, et see inglisaadaks öörahu valvama. "Laste-rõõmus" viimases numbris ilmunud rahvalaulu matkivas "Hällilaulus" eeldab ema, et poeg kasvaks "kodule / Tõuseksid hella Eestile, / Isamaale kangeks meheks". Nukra alatooniga "Vaene mees" /28/ on praktiliselt ainus luuletus, milles Enno lastele elu tõsisemaid külgi avab, "kuid vaesele vilets ilm". Enno pole ka kitsamalt loodusteemat eriti viljelnud. Ilmekam on "Sügisel" /29/, milles sügissadude ja lahkuvate kurgede kaudu väljendub kurb järelehiid päikesele.

Enno lasteluule põhilised tegelased on aga loomad/linnud ja lapsed, kes kõik on antud karakteripäraselt tegevuses. Luuletaja on õnnestunult personifitseerinud lapsele tema argipäevast tuttavaid koduseid lindi ("Tibukese unenägu", "Varblaste pidu" jt) ja loomi ("Notsukesed", "Mää", "Miilu ja Kiisu" jt), näinud/näidanud nende tegevust-tööd-mängu lapsepositsioonilt, kutsudes kaasa lööma või tundma, kusjuures antud pildistik ei lähe lapsele võimatu fantaasia valda. Ülekantud reaalsusega (Kuu peal munev kana; Notsu hoiab ja armastab Jukut jm) loodud koomiline situatsioon annab eriomaselt sooja ja humoristlikugi tundetooni. Pilt elab, paneb reageerima ning hea nalja tajumine tagab lapsele usaldusliku kontakti autoriga, kelles tunnetab head sõpra, mitte siis moraallilugejat. Enno väldib kirjeldamist, seega ka staatikat. Kaasaelamist kindlustab lauludes avaldub eriomane dünaamika, rütm ja tüübikohane kõnepruuk, kusjuures tihti on kogu laul vastava tegelase isepärane monoloog. Üldtuntud väliskarakteristikat arvestades juhib Enno osavalt sisemist tabama ning nii eluks kasulikke järeldusi tegema. "Varblaste laulus kevadel" annab refrään "Hilp, silp!" liigile omase hüpleva rütmi, võimendab tekstis avalduvat rumaluhket ja kehklevat iseloomu, naiivset nõudlikkust. Varblane leiab, et peab kevadel end päris surnuks väsitama väledate kärveste jahiga, kuna pole kreeke jt vilju puudel, ning ähvardab jätta "kodu leinama, / kirsiid, ploomic pehkima" ja minna ära lõunamaale apelsine sööma.

Laste eneste tegevust kujutades on Enno kindlalt

arvestanud mägumaailma tõsidusega, et seal oleks ikka kõik "päris", mis takkajärele ehk üpris koomilise. Sellest johtuvalt on hästi soliidset ja täpselt välja peetud Juss ("Juss oli väike peremees"), kes, käed taskus, oma viljapõlde üle vaatab ja talu hindab. Lapsele omase fantaasiaga on ta leidnud liivaaugust sügavalt tähendusliku töö(mängu)maa, avanud peremehe matkimise nappide, kuid täpsete vahendite ja detailidega, kusjuures kirjaniku lapsesõbralik huumor on siin oma parima kontsentratsiooni saavutanud. Enno näeb ja näitab oma Jusse ja Jukusid võimalikult erinevatest rakurssidest. Juku igatseb suve järele, et saaks õunu süüa ("Juku tahab õunu"), palub päikestki, kuid lõpuks naerab koos päikesega - "suvel kari hoida / tulnd ei meeldegi". Toredest kelguilmast hoolimata on aabitsat pusiv Juss otsusekindel ja kannatlik ("Tikka, takk!") - "K ja e ja siis veel l - / enne küll ei lähe". Õppimise tähtsuse jm didaktilised sihid ning taotlused saavutab Enno osavalt varjatud allteksi ja mõnusa huumoriga.

Tippu kuuluvate kõrval on Ennolt antud perioodilt mitmeid luuletusi, kus hea mõte pole realiseerunud hajuvuse, lohiseva värvi, ebatäpse rütmi jm tõttu ("Päikesepaistel", "Unepidu", "Linaligu" jt). Enno selle perioodi luuleloomingust on rida tippteoseid ("Õhtu kodutalus", "Võiks otsast alata", "Kolm eite", "Kojuigatsus" jt) tänaseni kesk- ja vanema astme kooliprogrammides. Väärtuslik ajadokument on tema noorusmälestusi vestev raamat "Minu sõbrad" (1910), kuid see jääb välja lastekirjanduse piiridest.

Kirjandusloo järgmisse etappi jääb Ennolt üle 60 lastelaulu. Oma lapse kirjasõnaealiseks jõudmine ning kirjaniku enda otsene kokkupuude kooliga toob teda lastelaulu juurde tagasi 1919. a, mil mõned luuletused ("Tilluke kukk" jt) ilmusid "Lastelehes". Arvukamalt ilmus tema "lilleralleraasid" ajakirjas "Laste Rõõm", mille toimetajaks ta oli a. 1922-1925. Mõnesteist luuletust ilmus a 1927-1933 ajakirja "Eesti Naine" kaasandes "Väikeste Sõber". Enno jätkab varasematel teemadel ning tema lastelaulude paremiku lisandub hälli- ("Paipaia", "Maga, maga marjuke" jt) ja looduslaule ("Kevade rõõm", "Laps ja tuul" jt), lindudest-loomadest-putukatest ("Väike rohutirts", "Puder", "Laps ja mardik" jt), humoristlikke ("Üks rohutirts läks kõndima", "Kiire sõit" jt) ja ulatuslikumaid lüroepilisi värse ("Vares ja jänes" jt), põhiliselt aga ikka laste mändudest ja toimetamistest ("Heinaaeg on ikka nii", "Uisutajad", "Patsu, patsu kooki", "Tipa kooliteel", "Pimesikk" jt). Enno lastelaulude paremiku koondav kogu "Üks rohutirts läks kõndima" ilmus E. Niidu toimetamisel alles 1957 a.

Enno parimad lastelaulud võluvad oma igipüsiva värskuse, looduse suurepärase tunnetuse, eriomase valguse ja helluse, sõnamängu, kõlakujundite helisevuse, lapse elutunnetuse mõistmise ja üldse lapsele sõnastamise oskuse poolest. Ta ei kirjelda oma loomtegelasi, vaid püüab neid näidata võimalikult seestpoolt, et avalduks karakter, lastes neil seejuures sageli esineda monoloogiga ("Notsu laul" jt), milles loomuomastel hääliitsustel kindel koht ("Varblase laul kevadel", "Väike rohutirts" jt). Meisterlikult on Enno seejuures kõike näinud/näidanud lapse silmade ja meelte kaudu, avades nii loodust lähemalt, õpetades nägema/kuulama ümbritsevat, avastama maailma, tegutsema. Kuigi Enno kujutatud Jussid on asjalikud ja Mannid emotsionaalsemad, armastab ta neid ühtviisi ja näitab tegevuses, mida lapsee hästi mõistavad. Domineeriv on tal elu päikeseline poolt, varjuküljed ja lapse muredki on enamasti kõrvalle jäetud. Enno arvestab rahvaluulega, kasutab julgelt parallelisme, kordusi, algriimi, onomatopöad jm. Logaöödide abil on ta saavutanud eriomase rütmi, lausemoodia, mis muudab ta lastelaulud kõlavateks, lauldavateks, kusjuures oma osa on taiplikul onomatopoeetilisel sõnavaral ja ka häälikute valikul ning glosso-laalial. Enno lastelaulude paremik püsib üha uute põlvkondade kuulamis-lugemisvaras ning heliloojate M. Saare, J. Aaviku, E. Oja, R. Pätsi jt viisid on aidanud põlistada tema tekste rahva teadvuses.

5.6. Reinhold Kamsen (1871-1952), Viljandimaalt pärit talupoeg, kes töötas raamatupidajana, hiljem ka ajakirjanikuna, avaldas "Postimehes", "Lindas" jm lühiproosat (külaelupilte, idüllilisi looduskirjeldusi, karskusteemadel jm), üle kahe tuhande luuletuse /30/, katsetas draamavormis, mis kõik on jäänud aga oma aja kehva keskpärasuse hulka. Meie viljakama lastekirjanikuna kuulub talle aga sajandi alguskümnendel tähendusriikas koht Enno ja Söödi kõrval.

Antud perioodil ilmus Kamsenilt "Lastelehes" poolsada luuletust, a 1920-1940 lisandus veel üle saja lastevärsi "Lastelehes", "Laste Maailmas" jm. Varem kavandatud lastelaulude kogu ei ilmunud /31/. 1947. a valikkogu "Küll on kena kelguga" sisaldab paraku vaid kaheksa luuletust. Heliloojate J. Aaviku ("Oues tähtistaeva telk" jt) jt viisistatuna on mitmed Kamseni lastelaulud olnud laiemalt tuntud, üle aegade populaarne on aga A. Kapi viisil "Küll on kena kelguga", mis on ka Kamseni paremaid luuletusi /32/ ning jätkuvalt koolilugemikes Kampmannist ja Petersonist alates.

Kamseni arvukate lastelaulude hulgas on rohkesti

pelgalt ilutsevaid, lihtsalt pilte kirjeldavaid, kunstiliselt abituid hetke arvestavaid (joulud jm) tarbelaulu. Domineeriv on Kamsenil loodus- ja kodulüürika, mille paremik peegeldab siirast armastust kodumaa ja inimeste töö vastu, usku ja lootust oma rahva paremasse tulevikku ("Murede maa" jt). Rohkesti on tal luuletusi aastaagadest, sageli peaaegu kattuvate pealkirjadega ("Kevade ootus", "Kevade ootamine", "Sügise", "Sügisel" jt). Sügisene närtsinud loodus, kõleda ja puudel kurvalt kohiseva tuule, vihma sabistavate süngete pilvede ja lahkuvate lindudega loob küll nukra alatoonid, kuid ta ei kaldu pessimismi, vaid püüab lihtsalt näidata toimuva arengu mõnesuguseid külgi. Pealegi on tulemas talv oma ilu ja kelgumäerõõmudega ("Talvel" jt). Diskreetselt juhib ta seejuures lapse tähelepanu lindude eest hoolitsemisele. Kevadveed oma vulinaga, lillede tärkamine, lõõõritamine ja käo kukumine, taevasina ja päikesesära on Kamsenile vabastava, elule hoogu andva tähendusega, siis kutsub kõik "ilule, elule" /33/, "sala arm on tuulehool" /34/ ning kase kohinas on rõõmuhüüd /35/. Loomade ja lindude elu ("Hiir", "Käod", "Kassid", "Tigu ja ussikene" jt) näitab Kamsen iseloomulikus keskkonnas, valdavalt kirjeldades, mida mõnel juhul ilmestamas onomatopoeetika. Humoristliku alatooniga jutustab ta, kuidas naabritalude kasside valvsus paneb hiirtepere oma õnnemaad otsima /36/. Looduselamusi väljendavate kunstiküpsemate luuletustega on Kamsen õnnestunud kutsunud lapsi loodust lähemalt tunnetama ja hoidma.

Huvitava vaatenurga alt esitab Kamsen lapsi mängumaadel ja asjalikumateski toimingutes enamasti ikka turvalise kodu taustal, kajastades nii küllalt objektiivselt laste igapäevast elu. On lusti lumehangedel ("Liiumäel" jt) ja "muruhõlma mängumaadel" ("Kevadel" jt), tegemisi põllul ja mujal, matkitakse suurte toimetusi ("Kingsepp" jt), ollakse hoolas karjaga ("Karjapõli" jt) jne. Südamlikult avab ta ema hoole ja kodusoojuse, osutades sellelegi, et tulev elu nõuab lapselt tööd ja vaeva, kuid "tööst saab tulu tulema" ("Vokil"). Kodu annab parima koolilapsele, eeldades, et "elus selgind silmi vaja, / mõnu mõistusest!" ("Kooli minek"). Ajastule omaselt peab Kamsen silmas ka usu- ja religioosset ("Pühapäeva hommik", "Palve" jt), kuid mõnusalt mõistvalt toonil näitab ta ka, et palve üle järelemõtlemise asemel on Minni mõtted kuusel oleva kuke, Mannil vöödilise kassi ja Jukul tuhakarva traavli juures.

Oma paremates lastelauludes Kamsen hoidub liigest didaktikast, avab lastepäraselt tasandilt rõõmu ja nukrusegi, väljendades soojust ja hellust ning last

mõistvat suhtumist. Hilisemas loomingu jätkab Kamsen samadel teemadel, lisades uudsena värssmõistatusi /37/.

Kamseni lasteluule on vormilt vähevarieeruv, ikka ristiimis nelikvärsid. Rohkesti kasutab ta alliteratsiooni, mis tagab kõlalise ja teatud rütmilise, kuid tingib ka epiteetide kitsa valiku ja tema tüüp-fraasideks on saanud kumavad kuusikud, kajavad kaasikud, sinav sinitaevas jne. Paremate lastelaulude ("Talvel", "Vokil", "Kooli minek" jt) dünaamika, lapselähedane eluvaatlus, südamluk suhtumine lapsesse, maasse ja rahvasse, mängulisus ja optimism lisasid uusi aspekte meie lastekirjanduse arenguprotsessile ning omasid kaalukat kohta sajandi algul Enno ja Söödi loomingu kõrval.

5.7. Üksikluuletusi lastele ja lastest leidub mitmete diletantide luulekogudes. J. Kala "Õnne-õites" (1902) on mõned lapselikud kevadelaulud ("Kevade on tulnud", "Tere, kuldne kevade"), looduspildid ("Laps ja lill") ning karjaselaulud ("Karjane", "Karja mineja"), mis aga jäävad vemmälvärsside ("Lusti lüües lähen ma / karjamaale karjaga...") tasemele ega ärata tähelepanu. Tallekeste kepsutamisest ja ilusa rohu söömisest kirjutavad M. Kuusik ("Laane lilled" 1901) jt.

Järelromantikutest mõneti isikupärasema luuletaja E. L. Wöhrmanni kogust "Nõmme lillekesed" (1903) on lasteluule klassikaks saanud "Lapsed, tuppa!" /38/ - lapsepäraselt nähtud hea rütmiga mõnus talvepilt, millega on õnnestunult seostatud aabitsa(tarkuse) omandamise vajalikkus. Mängulisuse ja humoristliku laadiga köidab tähelepanu värssjutt "Hiirte pidu" /39/, kuid otseselt lastele pole Wöhrmann seda ilmselt adresseerinud.

Koolmeistrinagi tegutsenud ning küllalt nimeka ja mitmekülgselt võimeka kirjamehe Jakob Liivi loomingu on vastu ootusi vaid mõned lapsi otsesemalt arvestavad luuletused ("Kooli saates" /40/, "Kodukoolis" /41/ jt), needki rõhutatult moraliseerivad. Kampmanni jt koolilugemike kaudu tundsid lapsed Jakob Liivi valmi "Konnad" - Taara nimetab rahulolematute konnade kuningaks kure.

Üldhaaravama pildi käesoleva sajandi alguse lasteluulest saab "Lastelehes" jt lasteajakirjades avaldatud loomingu põhjal.

6. Eepika. Eesti proosakirjanduse areng sajandi alguskümnendel kulges ajastust olenevalt eripäraste tõusude ja stagnatsioonidega. Eelmise sajandi lõpul domineerivaks saanud kriitilise realismi positsioonidelt jätkavad Vilde, Peterson, samas suunas alustasid uue põlvkonna andekad kirjanikud Tammsaare, Metsanurk, Mändmets, Lintrop jt. Külajuttude meistrina oli tuntud Kitzberg, kelle tippteosteks saavad näidendid.

1905. a revolutsiooniga kaasnenud ootused ja lootused toovad proosasse romantilisi jooni ja paatost (Tuglas jt), aga ka publitsistlikku otsekohesust (tööliskirjanikud). Kahe revolutsiooni vahelisel perioodil on suundumisi naturalismi (Rumor jt), eriti impressioonisismi ja sümbolismi (Tuglas, Tammsaare, Roht, Heiberg jt). Antud etapil kohe eesti kirjanduse tippu tõusnud ja sinna ka jäänud teosed (Vilde jutustused, ajaloolised romaanid; "Mäeküla piimamees"; Tuglase novellid, Tammsaare miniatuurid jm) on oluliselt ja jätkuvalt mõjutanud kogu kirjandusprotsessi. Põhiline osa tippteostest on läbi aegade olnud koolide kirjandusprogrammides.

Kunstinõudlikumad liikumised erisugustes vooludes praktiliselt ei peegeldu lasteproosas. Siin jätkub põhiliselt rõhutatult didaktiliste ja enamasti vormitute jutukeste ning olustikuliste lugude sepistamine. Oluline osa lasteproosast avaldati lasteajakirjades ja segatüübilistes kogumikes. Kuigi originaalse loominguga autorikogumikke lastele ilmus suhteliselt vähe, kerkiwad need oma kunstiküpsema tasemega märgatavalt esile.

Lasteproosa uuendamisel oli oluline tähendus Ansomardi, Lattiku, Sillaotsa jt loomingul. Lastekirjanduse klassikasse on läinud sellelt perioodilt mõned Vilde, Kitzbergi, Tuglase jt lapsi arvestavad jutud. Erilise tähendusega lastekirjanduses, laiemalt aga kogu meie kirjanduses on O. Lutsu "Kevade".

6.1. Ansomardi (Peäro August Pitka 1866-1915; kirjaniikunimi kodutalu järgi) on pärit Järva-Jaani kihelkonna Jalgsesmaa küla talupojaperest. Tallinna gümnaasiumis õppimise järel astus sõjaväkke ja sealt ohvitserikooli. 1891. a alates oli ohvitserina jalaväediviisis, mis paiknes põhiliselt Pihkvas, säilitades nii tihedad sidemed kodu ja eesti kultuurieluga. I maailmasõjas oli pataljonikomandörina ja langes 1915. a lahingutes Poola aladel.

Ansomardi kirjanduslikud huvid kujunesid gümnaasiumis. Ohvitserina hakkas kaastööd tegema ajalehtedele, kogus kodukandist ka rahvalaule J. Hurdale. Kirjanikuna sai ta laiemalt tuntuks rahvaluulele tugineva näidendiga "Murueide tütar" (1900) /1/. Ajakirjanduses

ning kogudes "Elu-pudemed" (1905) ja "Sõja päevilt" (1910) avaldatud jutustustest paremiku moodustavad sõjaväelaste elu-olu ja ohvitseride eluhoiakuid kriitilisemalt vaatlevad jutud, millega tõi uusi motiive eesti kirjandusse.

Kandvama osa Ansomardi loomingust moodustavad lastejutud, mis kuuluvad antud perioodi lasteproosa paremikku - kogud "Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud" (1901), "Lastejutud" (1911), lisaks lood ajakirjas "Lasteleht" jm. Ansomardi lähtus oma lastelugudes valdavalt rahvajuttudest, avardades neid omapoolsete looduspiltide, kirjelduste ja selgitustega.

Osaliselt on Ansomardi lastelood pärit kodukohas Jalgsemaal elanud ja kirjanikku tema lapsepõlves hoidnud saunikueide Krõõt Nabbali (hüüti Kitse-eideks) lugudest ja pajatustest. Muinasjuttude sissejuhatuses annab autor ülimalt realistliku pildi muldvanast Kitse-eidest, keda kardeti, aga kelle tarkust arvestati ja usuti. Eit teadis väga palju muinasjutte ning "tema juttusid ei kuulatud, vaid elati ilmsi läbi" /2/. Veenvalt selgitab Ansomardi noorele lugejale rahvaluule tundmise ning mõistmise vajadust, pidades folkloori rahva ajaloo teatud kogumiks, milles avalduvad nii rahva vigade juured, mida noored nüüd võivad välja kitkuda, kui ka head omadused, mida tuleb edasi arendada. Muistenditele tuginev "Jalgsemaa järv" annab värvirikka pildi kunagi olnud järvest, millesse kadunud kalastaja noormees, kes ihalenud näha järve põhjas laulvat neidu. Järv ise läinud halli härja järel, kui võõrsilt tulnud noorik teadmatuses pesnud temas lapsemähkmeid. "Surm suu ääres" annab sünge pildi laastatud maast ristirüütlite sissetungimise järel. Üksiku raudrüütli tapmine noore naise poolt näib julmana lasteraamatus, kuid kirjanik pole julmust õigustanud. Rüütli varanduse hulgast leidis naine oma mehe vöö. Pingsa ja hästi motiveeritud tegevuse ning veenvate karakteritega "Tondi Tõnu" tugineb kratitegemise lugudele.

Otseselt Jalgsemaaga pole seotud kogumiku "Lastejutud" viis rahvaluuleainelist pala. Kati jättis väikevenna Oti hooletusse ning pisuhänd viis poisi. Kati pidi puhastama vana ahju, kandma kivid ojast ja päästma kase ladva suure oksa alt, enne kui leiab venna ("Kati ja Oti"). "Maiustemajas" ronivad maiasmokad Mani ja Janni mööda hernevalt taevasse, kus leiavad maiustustest tehtud maja ning omavolitsevad seal. Tõukas pererahvas, kitsinimesed, leiab ahnitsejad ja heidab nad pilveaugust alla. Konstrueeritud moraallooks jääb "Üleanneru Ats". "Eidetar ja Taaditar" tugineb õela võõrasema ja tema hellitatud tütre motiividele. Tabavalt antud karakterite ja hea situatsioonikoomika-

ga "Käbikuningas ja Aavikusaksad", milles kujutatakse orava ootamatut külaskäiku jäneste juurde, on Ansomardi õnnestunumaid lühipalu lastele. Ansomardi "Lastejutte" ilmestasi K. A. Hindrey lihtsa joonega lastepäraseid illustratsioonid. A. Kitzberg pidas mõlema autori koostööd igati õnnestunuks, rõhutades, et Ansomardi on külatänavast tulnud rahvakirjanik. Kriitikat juttude kohta Kitzberg ei tee, kuna see "tähendaks vanadele ja noortele jõulurõõmu ja uudise eest äravõtmist" /3/. Negatiivse hinnangu (jutud ja illustratsioonid igavad, värvita fantaasiad, ilma soojuse ja sisemise osavõtuta jm) avaldas "Meie Aastasada" /4/. Samas soovitati aga avaldada ennekõike rahvajutte, mis Hurda ja Eiseni poolt kogutud. Polaarse teemaitsehinngute vahele jäi see, mida uut ja väärtuslikku tõi Ansomardi oma raamatutega kaasaja lastekirjandusse, keele, stiili, karakterikujunduse, rahvajuttude kasutamise ja arendamise alal.

Ansomardilt ilmus lastelugusid ka ajakirjas "Lasteleht". Otseütlevalt moraliseeriv "Atsi ülekeeluminek" (püssiga mängides tapab poiss kauni linnu) /5/ ja enamasti unenägudele rajatud fantaasiamängud väikese Ilmari elust (lend lõunamaale koos kuldnokkadega; maa-kamara-aluse elu uurimine; võitlus tuulispeaga kepphobusel; vapper sõjakäik türklaste vastu) /6/ ei küüni kunstiliselt raamatutes avaldatud juttude tasemele. Kirjaniku loomingu paremiku hulka kuulub aga "Viku" /7/. Huvitava vaatenurga alt on selles kujutatud koerakutsika maailma-avastamist. Köidab kirjaniku vestmisoskust ja -ladusust, sõnamängu (kutsika mõistes: laps = püstkutsikas; kass = turtskoer jt), omalaadi huumorit jm.

Oma ajastu lastekirjanduse üldpildist kerkivad Ansomardi lood selgesti esile rikkalikuma luulevaimu /8/, küllaltki ladusa stiili, sisemise soojuse, jututamise siiruse, hea huumoritunnetuse ja fantaasiarikkusega. Tähelepanu väärib tema suhteliselt moraalivaba hoiak laste suhtes ja üldine positiivne suhtumine rahvaluulesse. Kirjanik suhtub lastesse otsekohele, arvestab reaalseid suhteid, varjamata seejuures elu tõsisemaidki külgi.

6.2. Jaan Lattik (1878-1967), Võrumaa Karula valla talupoeg, õppis Tartu kroonugümnaasiumis ja 1902-1908 Tartu ülikooli usuteaduskonnas. 1908-1944 oli ta Viljandimaa kirikuõpetaja, ameti kõrvalt kodanliku Asutava Kogu ja riigikogu mitme koosseisu liige, kristliku rahvaerakonna asutajaid, 1926-1927 haridus- ja 1928-1931 välisminister, hiljem saadikuks Leedus. 1944 emigreerus Rootsi. Poliitikuna ja kirikuõpetajana oli Lattik elu lõpuni konservatiiv-klerikaalsel positsioonil, kirja-

nikuna - "realist õpetajakuues" /9/, kelle tagurlikud poliitilised seisukohad "pole tema noorteproosat märkimisväärset mõjustanud" /10/.

Kirjandusse tuli Lattik gümnasistina Kittal'i varjunime all ajalehe- ja kalendrijuttudega, jäi silma "Noor-Eesti" I ilmunud humoristliku palaga "Kui meil veel püksa ei olnud" ning pälvis üldise tunnustuse jutukoguga "Meie noored" (1907). Eesti lastekirjanduse kujunemisloos omandas K. E. Söödi kirjastatud ja K. A. Hindrey illustreeritud "Meie noored" kohe erilise koha. Lapsepõlveaegade rõõme ja muresid peegeldab ka kogu "Minu kodust" (1921). Reisikirjade ("Lõunamaale" 1925) ning memuaarsete juttudega ("Koolipoisid" 1928) andis Lattik küllaltki arvestatavat lisa meie noorsookirjandusele. Lapsepõlveaegu meenutavaid lugusid ja luuletusi ("Olõs mul üts väigo veli", "Mu esä talun, kon ma kasvi") on Lattik avaldanud oma memuaarteostes ("Mõrsjapärg" Vadstena, 1951; "Talupoja laul" Toronto, 1953), kuid "Meie noortega" võrreldes ei paku need uut kvaliteeti kunstilises aspektist. Anonüümse matuse-lauluna on tänapäevani kasutusel Lattiku luuletus "Kalla, kallis isa käsi".

"Meie noored" (4. trükk 1921) ja "Minu kodust" (1921) koondavad ligi poolsada juttu, enamik neist ilmunud alates 1901. a "Postimehes", "Elus", "Sädemetes", "Sirviladades" jm. Perioodika veergudele jäänud mõnisteist lugu ei lisa arvestatavat kogumikes avaldatuile. Saab nõustuda J. Parijõega, et nendest kahest kogust "on küllalt, et pärida meie noorsookirjanduse klassiku nime" /11/.

"Meie noori" hindasid oma aja väga nõudlikud kriitikud kõrgelt. A. Jürgensteinile tähendas "Meie noored" vabanemist võõrmõjudest lastekirjanduses, meie rahva psühholoogia avamist ning "selle raamatu ilmumine on meie belletristikas terve sündmus" /12/. Aino Kallas pidas õigustatult oluliseks, et "need on terava, tähelepaneva, kõigile iseloomulikule ja iseäranis kõigele koomiliselt mõjuvale avatud silmaga nähtud väikesed pildid laste väikestest talitamistest ja mängudest" /13/.

Lattiku juttude lähtekoht on kodu, täpsemalt tema enda tagasihoidlik ja talupoeglikult lihtne kodu kõrvalises maanurgas. Väga tugevasti kodusse kiindununa on ta osanud sealt äraarvamata palju helget eluks kaasa võtta ning seda lihtsalt ja kaasa elama/mõtlemata panevalt edasi anda. Lattiku lood on põhiliselt mälestuspildid, omamoodi memuaarid, mida ta jutustab, pajatab noortele ja wanadele, arvestamata seejuures lugeja iga konkreetsemalt, kuigi põhitegelasteks on lapsed. Ühelt poolt on tema lood mingit situatsiooni, asja, päeva jne lihtsalt meenutavalt kirjeldavad ("Kui-

das Ruudi koolist kodu sõitis", "Kass", "Vana sõber", "Karjapoiss on kuningas" jt), teisel poolt mõnd mängu, vempu, omavahelisi suhteid, kollisioone jm dūnaamilises tegevuses avavad ("Noorte soovid", "Joodikud", "Üts kord üts" jt), kusjuures igal juhul vestab autor oma lugu nagu usaldatud sõbrale, teeb seda erilise lihtsuse ja soojusega, kartmata olla koduselt intiimnegi.

Vormikūsimumustele ei pōõra Lattik erilist tēhelepanu. Sageli pole ta kompositsioonist endale nēiliseltselt probleemi teinud, reastab erinevad pildid, andmata loole otseselt ūhest keskendust. Samas on Lattik aga oma tegelaste juures hēsti tabanud iseloomulikke detaile-olukordi-suhteid, lisaks olnud sõnatāpne ning loomulik, stiililt lakooniline, mis koos on taganud temale omase sisulise ja vormilise ūhtsuse, loonud lugudest iseloomuliku terviku. Tavaliselt puudub tema lugudel ekspositsioon, on alustatud *in medias res* vōi otse asjaosaliste dialoogiga, mille kēigus avanevad tegelased, nende taotlused, tegevus oma kollisioonidega, kusjuures tagamaadelt ōhkub alati autori mōnusalts humoristli alatoon. Lattik ei moraliseeri oma lugudega ega ole nēpuga nēitavalt didaktiline. Oma lood lōpetab ta last mōistvana, andestab vembudki ja kogenematuses tulenevad eksimused, usaldāb lugeja iseseisvust otsustamisel ja vōimete ōigete jārelduste tegemiseks. Nii alustab ta "Kodu" otsetōdemusega: "Seda pean ma kohe alguses ūtlema, et ōunaaeda meil ei olnud" /14/. Pilt kodust saab nii kohe selgema piiritluse. Samalaadsete sisumahukate lausetega konkretiseerib ta jārgnevas kirjelduses oma kodu, mis lugedes hakkab elama iseloomuliku selguse ja elavusega. Pelgalt dialoogile rajatud (saatelaused puuduvad tēielikult) "Esimeses armastuses" /15/ annab kūsija naljatlevalaatooniga algusreplik ("Vārdi, kas sul pruuti ka on?") mēngumaale tēpsed piirid, millega Vārdi pikematagi nōustub: "Om tēll." Esimese ja viimase repliigi vahel oleva lehekēljepikkuse dialoogiga avaldub Vārdi oma unistuste ja soovidega, sūnnib psūhholoogiliselt kūllalt tēpne portree, mis kōnekalt peegeldab ka toonaseid maalapse olusid.

Aino Kalda meelest Lattiku lood "lagunevad vāikesteks joonteks, mis kūll hēsti on trehvatud", kuid "puudub tarvilik kogunemine ūhe pēaasja ūmber" /16/. A. Kaldale tugineva M. Kampmanni meelest jāāvad Lattiku miniatuurid koguni "elupiltide vāhenōudlikku raami", mis kūll "mōne idee kandvusele tōstab", aga "ei sisalda hingeteaduslikke probleeme ega peidetud vastuolusid" /17/. Laste toimetamisi ja mēnge kujutades Lattik siiski koondab iseloomulikke detaile, mis eriomase vārskuse ja sūgavusega avavad peamise - karakterid, mōtlemi-

se viisi, ka rahvusliku omapära, selle, "mis meie rahva hinges ilusat ja algulist olemas on", nagu toonitas A. Jürgestein /18/. Lattiku oskust sisemist tabada on hiljem veenvalt rõhutanud J. Parijõgi /19/ ja M. Siltaots /20/.

Meie lasteproosa arenguprotsessis ongi Lattik uute radade rajaja ennekõike psühholoogina, kes lapse tasandilt oskab näha ja näidata ümbritsevat maailma ning last ennast selles oma eluvaate, arusaamade, voo-
ruste ja puudustega. Jutukeses "Noorte soovid" annab ta humoorika pildi laste mängumaadelt, unistustest ol-
la juba suur - siis tahab Kusti olla metsavaht, Aadu muusikamees, Värdis ajakirjanik, Liisi soovid piirduvad puhta ja rahuliku koduga. Liisi rahulikkus rahustab poisid, kes iga hetk valmis kakluseks, sest Värdis suu-
rustlemine ei meeldinud teistele. Mõne lausega on kir-
janik loonud usutava pildi lastest külatanuma mängu-
maadel, avanud iseloomulikud omavahelised suhted ning isehakanud liidri positsiooni. Pinged maanduvad kõiki
ühendavas mängus - seekord siis pulmamäng liivaaugus. Matkitakse tõelist pulma, pulmarongi ja saajasõitu, kivike on mängus viinapudeliks ja rusikas viinaklaa-
siks, luuavars parimaks hobuseks ja heaks püssiks jne, ei puudu pulmale tüüpiline tülinorija, kes nõuab "väit-
sa ja vereanumat", mängitakse "tsõõri" ning lauldakse "Aadamal oli seitse poega" ja "Otsan oll tu põdrajaht", kuni lõpuks väsinuna heidetakse liivaauku puhkama, peigmees-pruuti koos, teised kes-kus. Autor lõpetab loo
lootusrikkalt - noorte unistused ja soovid täituvad kindlasti. Laste mäng peegeldab omamoodi külaelu tege-
likkust, on täiskasvanutele kõverpeegel nendest endist. Väikeste vembukust suurte matkimisel ei mõista Lattik karmilt hukka, vaid näitab humoorika vaatenurga alt, kust õpetusivagi kergesti omandatakse. Lattik ei võrd-
susta last täiskasvanuga ega alluta teda nende käitu-
mistavadele, mis meie varasemas lastekirjanduses oli domineeriv, vaid näeb ja näitab last tema enda arengu-
astme täiuselt, millega saavutab erilise psühholoogi-
lise usutavuse ja veenvuse. "Teejuhis" juhatab karja-
poiss võõra Karula kiriku juurde oma elukogemuste pin-
nalt - küla koerte ja nende karakterite väga täpse ise-
loomustusega, mis tegelikkusega ka kõigiti kooskõlas. "Üts kõrd üts" - loos püüab isa pojale oma malli peale
suruda, ei suuda seda, vihastub ja mõistmatult karis-
tabki. Ema mõistab last, nad usaldavad teineteist, "isa oli väsinud, aga ema ja laps veel mitte, need on
suured sõbrad ja ei väsi nii pea. Ka üts kõrd üts ei suuda väsinuks teha" /21/. Psühholoogiliselt hästi vee-
nev on "Ima õe!", lugu väikemehe õhtupoolikust, mis vä-
ga visalt edeneb, sest ootab isa laadalt koju ja loo-

dab oma suure unistuse - saapad! - realiseerumist. Ootaja aeg on pikk, sellesse mahub palju, on sekeldusi vokinööri ja vitsaga, leivapalukese söömise, noamängu, kassi ja kirbuga. Välise askelduse tagant laseb Lattik väga sügavalt avaneda Antsu sisemises toimuva, foku-seerides selle poisikese palves emale enne uinumist: "Ku esä tulô, sis aja minnu üles, vaist tiä iks um saapa toonu kah" /22/.

Tähendusrikkad on sellisedki Lattiku lood, milles on põhiliselt millegi äraseletamist - kuidas just oli, ja sellistena pakuvad need uuemal ajal suuremat ajaloolist huvi. Nii annab "Mälestused" iseloomuliku ülevaate päevast külakoolis, kus "õpetati palju, õpiti vähe, seletati viie eest, saadi aru kahe eest, küsimisi oleks hobusel vedada andnud, kostmisi võis vares nokaga ära viia". "Ahju tagant" kirjeldab üksikasjaliselt päälaua, selle funktsioone kodus, ennekõike aga poiste juuste puhastamist söödikutest.

Lattikul on silma ka elu tõsisemate probleemide nägemiseks. Palaga "Nälg" on antud ilmekas pilt uhkest prouast oma teenijannadega lihapos, mille akna taga nälgjas poisike, kelle lihunik minema kihutab. "Jukus" on juttu heast poisist, kes hoolitseb pärast isa surma ema eest, oli tubli karjane ja hoolas koolipoiss, kuid raske haigus viis temagi manala teedele.

Lattiku lapsed räägivad autorile kodeses Karula murrakus, mis omakorda annab lisaväärtusi tema lugudele, aitab luua eriomase fooni ja meeoleolu, mis tänasel lugejal laseb kergemini tabada kujutatava ajastu ütle-mis- ja mõttelaadigi. Üha kasvav on Lattiku lugude õpetlik funktsioon, kuna karjapõli, külakooli argipäev, unistused saabastest jpm, mis tänasele lapsele üksnes õpikutarkused, aitavad lähemalt tunnetada ajaloolist tegelikkust ning mõista oma rahva arenguteid. Osava jutustaja ja mõnusa humoristina on Lattik tabavalt edasi andnud eelmise sajandi lõpu külalaste lihtsat, kuid nüansirikast keskkonda, avanud nende mõttemaailma ja psüühika, loonud omapärase mosaiikpildi kodust, mis asjaliku, aga kauni muinasmaana on püsiväärtuseks.

6.3. Marta Sillaots (1887-1969), postiametniku tütar Rakverest, õppis Tallinna kõrgemas Tütarlastekoolis, töötas õpetajana Tallinnas, hiljem postiametnik ja ajakirjanik, 1922. a alates kutseline kirjanik (romaanid, jutustused, memuaarid). Eesti kirjandusloos on M. Sillaotsal oluline koht kirjanduskriitiku ja esseistina ning tõlkijana (Galsworthy, France, Mann, Dostojevski jpt). Noore pedagoogina kirjanduslikku tegevust alustanud Sillaots huvitus pedagoogika ja psühholoogia probleemidest, käsitles reas artiklites lastekasvatuse mitme-

suguseid ülesandeid ja eesmäärke ning avaldas ajalehtedes lühijutte lastest - kogumik "Lapsed. Kirjeldused laste elust" (1914). Väga populaarseks lastekirjanikuks sai Sillaots Trips-Trap-Trulli lugudega (1935-1938). Tõlkijana vahendas ta lastele ja noortele terve rea vääртеoseid maailmakirjandusest (Twain, Michaelis, Verne, London, Turgenev, A. Tolstoi jt).

"Lapsed" on meie lastekirjanduse kujunemisprotsessis mitmeti tähenduslik kogumik. Sillaots toob teadlikult lastekirjandusse linnalapsed ning pedagoogikasse süvenenud noore kooliõpetajana on ta detailsemalt vaadelnud laste mittemõistmist täiskasvanute poolt ja selle negatiivseid aspekte. Uudsenähtelise mõjuse näitamine nende omavahelistes suhetes. Oma aja lastekirjanduses äratav ta tõsiselt tähelepanu ka tegelaste psühholoogia eritlejana.

Kogumiku iseloomulikumaid jutte on "Paks Margareta". Sügisel 1. klassi minev Elli oli ema ja majapere-mehe tütreaga jalutamas. Vallatud poisid tänavalt võrdlesid Ellit tema tuseduse tõttu kindlustorniga Tallinna Rannavärvavas. Järgmisel päeval hüüdsid juba ümbruskonna lapsed Ellit Paksuks Margaretaks ja kodus oli isagi poisse nupukateks nimetanud. Ellil polnud seni laste omavaheliste hüüdnimede vastu midagi, kuid tema tusedust osatav hüüdnimi traumeerib teda tõsiselt. Elli sõi võimalikult vähe, jooksis aias, kui teisi polnud nägemas, kuid kõhnemaks ei läinud. Koolikaaslastele pakkus aga lõbu Ellit kiusata hüüdnimega. Elli püüdis jääda võimalikult märkamatuks, aga see ei õnnestunud. Mõtlematult haarasid teised tal kätest kinni ja õpetasid" jooksma. Kui Elli hingetuna maha kukkus, jätsid "õpetajad" ta saatuse hoolde, hilinesid järgmisel päeval kooligi. Alles koolipäeva lõpul julges keegi aralt pärida, ega Elli kuri ei ole. Autor lõpetab loo optimistlikult - edaspidi ei kutsunud lapsed Ellit enam hüüdnimega. Realistina on Sillaots näidanud last tema le iseloomulikus keskkonnas, kus täiskasvanud pealiskaudselt arvestavad lapse maailmatunnetust, lapsed omavahel aga võivad olla julmad teadmatusel. Autor osutab veenvalt lapse psüühikat mõjustavatele teguritele. Sillaotsa poolehoid kuulub lapsele, eeldades seejuures mõistmist ning üksteise austamist vastastikustes suhetes.

Sillaots ei õigusta täiskasvanuid, kelle kasvatusprintsipiiks on üksnes karistamine ("Villu", "Vale"), taunib neid, kes mõtlematult lapsi peavad "Nali", "Uusaasta"). Kõik see traumeerib last, kelle silmadest "paistab nii palju valusat imestust ja kohmetut arusaamatust" /23/. Lastepsüüpika erinevaid aspekte avab kirjanik kooliga seotud lugudes ("Hanna", "Salme",

"Ruudi" jt), kus ei puudu ka koomilised varjundid - Ruudi ei tahagi kooli minna, sest seal pandavat pikk nimi Ruudohv. Kirjanik mõistab hästi halenaljakasse olukorda sattunud seakarjuseid ("Sead"), kes oma mängude järel igavusest sead järve ajasid, kus need mine-ma ujusid.

Sillaots on näiliselt kõrvaltvaataja positsioonil. Ta jutustab lastest, arvestab lugejatena täiskasvanuidki (enamik lugudest on varem ilmunud "Postimehes"), ja lastele, usaldades neid ja hindab väärικalt nende tegutsemistahet, püüdu iseseisvumisele, optimismi. Alltekstiga juhib ta täiskasvanute tähelepanu kasvatavidegale, mis võivad põhjustada usaldamatust, psühhotraumasid või ka lihtsalt segadust lapse hinges. "Lapsed" sellisena ongi enam raamat täiskasvanutele.

Hilisemas loomingus lastele on Sillaots samuti ennekõike lastepsühholoog, kelle juttudest hoovab hellust, optimismi, huumorit, tegutsemisjulgust jm, mida edastab lapselähedase stiili, tegevuse dünaamilisuse ja tabavalt antud karakterite (Trips, Traps, Trull) kaudu.

6.4. Esimeseks mahukamaks teoseks koolilastest eesti kirjanduses on Eesti NSV rahvakirjaniku **Oskar Lutsu (1887-1953)** "Kevade" (I-II, 1912-1913), millest aegade jooksul on kujunenud eesti lastekirjanduse klassikalisemaid ja populaarsemaid (15. tr 1987) teoseid, mida praktiliselt iga eestlane juba koolitee algusest peale hästi tunneb ja teab. Väga menukad on olnud "Kevade" dramatiseeringud teatrites, samuti film (1969, rež. A. Kruusement) ning helilooja Ü. Vinteri koomiline ballett (1967) ja lastemuusikal (1982). Tõlked vene (11. tr 1985), leedu, läti, ukraina, tšehhi, soome, ungari, inglise jt keeltesse räägivad teose soliidsest rahvusvahelisest levikust.

O. Luts on eesti kirjanduses omapärasemaid jutustajaid, kordumatu sõnaseadja, rahvalik pajataja, kelle arvukate jutustuste, memuaaride, näidendite, följetonide jätkuv populaarsus tugineb elulisel, suuresti autobiograafilisel ainesel, eriomasel koomikal, rahvalikul keelekasutusel, sugestiivsel meeleeolukusel, elust nähtud tüühistikul ja üldistusjõulistel karakteritel.

Apteekriselliina 1907. a väheütlevate luuletuste ja jutukestega perioodikas kirjanduses tulnud Luts on kohe samal ajal alustanud ka "Kevadega", mille esimeseks ja naeru turtsuvaks lugejaks oli tema noorem vend Theodor (1896-1980) /24/, kes sel ajal oli just samaealine jutustuses esinevate koolilastega. Ometi ei kirjutanud Luts lasteraamatut, vaid raamatut koolilastest, kooliaegade meenutust autori enda koolivendadele ja

-õdedele, keda ta otse tellijatekski on pidanud /25/.

Leivatööst jm olenevalt kulus Lutsul viis aastat, enne kui "Kevade" I valmis ja läbi häda oma kulu ja kirjadega trükist ilmus (kirjastajad väljendasid sellele umbusku). Lugejad võtsid teose aga hästi vastu, EKS määras teosele ergutusahinna ja kriitikagi pidas teost värseks /26/, "haruldase soojusega kirjutatud" raamatuks, milles õnnestunud karakterid /27/, eriti Arno, "kelle juures kirjanik iseäranis armastusega näikse viibivat" ja kelle kaudu ta ilmutab "oma võimeid hingeeluliste küsimuste käsitamises", ning Toots, "kelle iseloomu algupärasus ja ehtsus teda lugejale meeldivaks ja huvitavaks teeb" /28/. "Kevade" II suhtes oli kriitika aga hoopis tõre - Luts kordavat enast, edvistab oma naljadega, "tal on koolipoiss Toots õnnestunud ja nüüd teeb ta sellega äri", puudub "hästi leitud ja osavasti kokkuseatud ning läbiviidud ainekäik" /30/.

Hilisemgi põhjendatult nõudlikum kriitika on aga kõige olulisemaks pidanud "Kevade" uudsust omaaegses kirjandusprotsessis ning teose laialdane retseptisoor on jätkuvalt toonitanud, et Lutsu "Kevade" on optimistlik teos, milles iseloomuliku põhitooni kaudu avaneb rahva ürgne hingelaad ja lugejal tekib eriomane positiivne suhe rahvusliku minevikuga. Luts pole didaktiline, ent "Kevade" kasvatav tähendus oli ja on eriline. Koolilapsena võlub "Kevade" "oma nooruslikkuse, elurõõmu ja vembukusega, täiskasvanuna leitakse selles juba leebet huumorit, lüürilist südamesoojust, hellust" /31/. "Kevadet" kirjutades oli Luts tabanud hästi, et "kirjutama peab sellest, mis meil kõigil südames on ühine, arhetüüpne, ürgne ja samas meeldejääv" ja "kirjutas meie kaunis keerulise grammatikaga emakeeles nii lihtsalt, et see on meist paljudel peas, meeles, hinges" /32/.

"Kevade" valmimise ajal avaldas Luts "Lastelehes" kirjanduslikult väheütleva värssloo "Suitsetamas" /33/, millel ilmne side "Kevade" Tootsi mõne järjekordse ettevõtmisega. Iseseisva teosena jäi "Suitsetamas" pelgalt didaktiliseks hoiatuslooks.

Otseselt lastele hakkas Luts kirjutama 1920. aastatel, kui oma poeg Georg (sünd 1918) juba jutukuulajana ja -tellijana esines. Eesti lastekirjanduse arenguloo järgmise etapi silmapaistvate teoste hulka kuuluvadki kirjaniku poega ennast otseselt puudutav reisivate pikast teekonnast Vitebskist Tartusse "Inderlin" (1920), hästi populaarseks saanud kunstmuinasjutt "Nukitsamees. Inderlinile jutustatud muinasjutt" (1920, 5. tr 1986). Oma ajas tähenduslikud olid ka seikluslik "Lauka poiste ootamatu teekond" (1925) ning lustakad

lood koerast ja kassist "Pett ja Parbu" (1928; kunstnik R. Tiituse tabavate illustratsioonidega). Parbulugusid ilmus ka Lutsu koolivenna V. Tammani koostatud koolilugemikes "Huvitaja" (1926-1929). Väheütlevaks jäid Teodor Lutsu nime all ilmunud värsslood "Kolm lugu noortest" (1921), samuti ajakirjas "Pioneer" 1940. a ilmunud mälestusküllud jm. Noortelektüüri kuuluvad Lutsu "Mälestuste" esimesed köited "Vanad teerajad" (1930), "Talvised teed" (1931) jt, milles vestab lapsepõlvest, kooliaastatest Palamusel ja Tartus.

6.5. Teised prosaistid, kes iseseisvaid raamatuid lastele avaldasid, ei küüni kunstiliselt kuigi kõrgele.

6.5.1. Koolmeisterlikult õpetada püüdev A. Kivi on oma lasteraamatutes avaldanud otseselt didaktilisi lugusid. Kogumiku "Usinale lapsele" (1901) tõlkemugandlikest paladest tuumakam on "Mesilase elulugu". Personifitseeritud lugu mesitaru asukatest, tööst, omavaheelistest suhetest jm on üldhariva, kuid sihiteadlikult rõhutatud didaktilise laadiga. "Mäeotsa Jaku" (1901) on mõõdnud sajanäide omase suunitlusega jutuke headele lastele. Mõisa puulõikaja poeg Jaku on väikesest peast alati eriti püüdlik ja usin õppiija olnud ning temast saab väga hea koolmeister. Jutukese lõpetab autor otsesõnalise moraaliga hoolsusest ja õppimise vajalikkusest ning toonitab seda veel luuletusega "Lapsele", milles rõhutab: "Lugemine kasu toob, / Jumal tarkust pähe loob" /34/. "Minni ja Manni" on realistlikumas laadis olupiltide rida koolis hoolsalt õppivast Mannist ja tema õest Minnist, kes armastab mängida, ei õpi koolitükke ja jäeti pärast tunde. Siingi loeb autor loo lõpus otsesõnu moraalilõpetusega "Lapsele" osutab veel jumala hoolale lapse kasvamisel. A. Kivi on "Lasteleheski" avaldanud mõned lood külastest /25/. Tuumakam on "Veel armsam jõulukungitus", jutuke Liisist, kes koolis sai kingituseks "Lastelehe" jõulunumbri ning koduteel kuuleb isalt, et kodus ootab veelgi armsam kingitus - väike vennake. Usulist kasvatust tähtsustava koolmeistrina on A. Kivi kõik oma jutukesed lõpetanud jumalale kiituse/tänu osutamisega ning niigi selge arendusega lugude lõpus on alati moraalilõik. Otsesõnu õpetamise ja jumalale kuuletumise toonitamisega jääb küllaltki reaalsetes oludes toimuva tegevuse ja eluliselt usutavate lastetüüpidega jutukeste kunstiline väärtus kasinaks.

6.5.2. K. v. Grünewaldti jutud "Laulukesed, linnukesed" (1903) ja "Lumehelbed" (1910) on naiivse laadiga. Kuuninga valimine lindude hulgast, kelle laul enam head

teeb, on hea idee jutuks, kuid autor peab laulu taeva-
isa saadikuks ja seega eriliseks jumalikuks heate-
gijaks, nii et kurjategijagi meelt muudab. Autori
tahtel teavad lumehelbedki, et inimeste kohus on juma-
lat austada. Varem oli Grünewaldt avaldanud "Evange-
liumi Lutheruse koguduse lastele", 148-lk religioosete
laulude kogu "Meie laulud" (1897), millele soojalt soo-
vitavad eessõnad olid kirjutanud kirikuõpetajad R.
Holst Audrust ja H. Hesse Tallinnast.

6.5.3. Lastekirjanduse valdkonda on püütud arvata /36/ ka
koolmeistrina tegutsenud J. Mändmetsa allegooriliste,
muinasjutuliste ja lapsepõlvve mälestusi kajastavate
juttude kogusid "Oma õuest" (1900) ja "Õitseliste ju-
tud" (1901). Mändmetsa pole neid kunstiliselt kesiseid
lugusid kirjutanud lastele ja hiljemgi pole need otse-
selt lastelektüüri läinud. G. Suitsul oli õigus, kui
rõhutas, et Mändmetsa "Õitseliste jutud" on nõrgad,
pealegi kus Ansomardi muinasjutud "luulevaimust palju
rikkalikumalt on läbi punutud" /37/.

J. Mändmetsa juttudest oli pikemat aega keskastme
koolilektüüris J. Ploompuu "Rahvalehes" ilmunud "Aher-
vare" (1904) ja "Uus lamp" (1904; "Kui valgus tuli").
Viimane on tänaseni kooliprogrammis ja nii ka lastele
tuntuim lugu Mändmetsa loomingust.

Otseselt lastele avaldas Mändmets saajandi algul
mõned lood "Lastelehes". Pääsukestest ja ülipoosiiv-
sust Jukust, kelle hauale linnud sammalt tõid, pajatav
"Poisike ja linnukeste paar" /38/ on melodramaatiline,
alandlikkust ja jumalakartlikkust toonitav, kunstili-
selt küündimatu halelugu. Humoristliku alatooniga "Va-
naisa piibus" /39/ on Mändmets psühholoogiliselt kül-
lalt veenvalt kujutanud, kuidas kiusatus vanaisa piipu
proovida väikeses Villus võitu saab ja esimesed mah-
vid meheliku uhkustunde loovad, siis ta aga teadvuse kao-
tab ja piip tulekahju põhjustab. Niigi veenva ja kül-
lalt ilmeka hoiatusloo lõpus moraliseerib aga Mändmets
veel otsesõnu sõnakuulmatusest jm.

Mändmetsa kunstmuinasjutud "Tuulekuninga pidul"
/40/ ja "Aeg oma nelja lapsega" /41/ on analoogilise
põhilaadiga. Üpris huvitavalt on autor seejuures per-
sonifitseerinud tuulekuninga lapsi - karm põhjatuul
Puhur, vali idatuul Kõle, lahkete silmadega lõunatuul
Mahe ja hallis udus läänetuul Vesikaar. Tuulte jutud
iseloomulikust tegevusest on Mändmets esitanud üldha-
riva, teadmisi avardava funktsiooni ning küllaltki heas
lastepärasest stiilis. Koidula luuletustest lähtuv "Ko-
du" /42/ on mõttekas arutlus kodu püsiväärtusest ini-
meste elus, kuid elukogemuste nappusest olenevalt ei
suutnud lapsed autorilähedaselt mõista seda filosoofi-
list mõtisklust.

6.5.4. Mitmed antud perioodi proosapalad, mis algselt polnud otseselt lastele adresseeritud, on hiljem koolilugemike ja eraldi lasteraamatutena liitunud klassikaliste teostena lastekirjanduse sfääri. E. Vilde memuaarsest "Minu esimesed "triibulised"" (1904 ajalehes "Uudised") sai menukas lasteraamat 1925. a, mil kirjastus "Pääsuke" selle avaldas sarjas "Laste jututuba" kunstnik H. Valtmanni illustratsioonidega. A. H. Tammsaare karjapoisi tühjale-tähjale kulunud vabast päevast jutustav "Tähtis päev" (1903 ajalehes "Teataja") oma mahuka alltekstiga kuulub üldse eesti kirjanduse silmapaistvamate novellettide hulka. Tammsaare meisterlikest ja filosoofilistest miniatuuridest ning kunstmuinasjuttudest kogust "Poiss ja liblik" (1915) on lastele enam tuntuks saanud "Poiss ja liblik" ("Vaba Sõna" 1914, nr 11/12). Mitmed lapse vaatepunktist nähtud südamlikud palad ("Koolist" jt) A. Haava kogust "Väikesed pildid Eestist" (1911) on olnud koolilugemikes, kuid väärisksid tänapäeval eraldi lasteraamatut, et avardada laste teadmisi esivanemate elust.

6.6. Oluliselt kasvas antud perioodil tõlkeproosa maht ja osa lastegi lektüüris. Täendusrikast kohta omasid seejuures Grimmide jt muinasjutud. Mitmesugustes kogumikes avaldatud tõlked ja arvukad tõlkemugandused olenesid koostaja kunstimaitselise kõrgusest ja pedagoogilisest arusaamadest.

Tuleb muidugi arvestada, et hariduskeelest olenevalt lugesid juba keskastme õpilased venekeelset kirjavara, kusjuures Tuglase, Kruusi jpt mälestustest ilmneb, et kultuuriärksamad ja haridusnõudlikumad õpilased polegi nimetamisväärselt lugenud nooremast kooliiga arvestavat lastekirjandust ei eesti ega vene keeles. O. Luts oma mälestustes "Kuldsete lehtede all" meenutab, et 13-aastasena luges ta vene keeles Cooperi, Scotti, Twaini, Verne'i, Readi jt üldtuntud noorsooteoseid ja vaid mõned "sentimentaalsema hingelaadiga koolivennad" piirdunud lastejuttude ja muinasjuttudega /43/.

Kiplingi, Beecher-Stowe'i, Verne'i, Seton-Thompsoni, Ernsti, Lagerlöfi jt klassikaliste teoste tõlked eesti keelde jõudsid kiiresti koolilaste lektüürinimestikesse ja lugemislauale. Laatade ja rändkaupmeeste vahendusel ulatusid kodudesse enamgi üksnes kasumit arvestavate kirjastajate "laadaraamatud". Ülima kaasaalamisega lugesid koolipoisid aga annetena avaldatud põnevaid seiklusjutte "Ilmkuulus Rinaldo Rinaldini" (1904), "Nathus Pinkerton, salapolitseinikkude kuningas" (1908), jt. Sedalaadi kirjandust tauniti ning tunnistati, et "sopakirjanduse vastu võitlemise asjas ei ole meil veel

kuigi palju ära tehtud" /44/, lapsed "loevad hirmu- ja vereromanisid ja isegi nilbe kirjanduse eest ei ole meie lapsed kaitstud" /45/.

Tallinna kirjastuse "Teadus" seeria "Nooresoo kirjavara" tõlkeraaumatud olid mõeldud vastukaaluks "sopaja kõmukirjandusele", ent lastele kohaseid teoseid sarjas siiski pole. Näiteks kogumikus "Merepildid" (1915), milles ka sõjalaevade pilte koos viidetega I maailmasõjale, on kontradmiral Reinhold von Wernerile omistatud lugusid, mis täiskasvanutele kohased. Samuti Jakob Frey kriminaalse ainestikuga "Metsavaht Tõhk" (1913), mille tegevus Helveetsias, kuigi tegelaskonnas on ka paar last. Viimase raamatu 3. kaaneküljel reklaamib kirjastus "Teadus" oma raamatuseeriat 10 - 16-aastasatele, kes vajavad "huvitavaid ja õpetlikke raamatuid", sest "väikeste laste raamatud teda enam ei huvita". Oige on seegi reklaamis esitatud tõsiasi: "Nooresoo kirjanduse peale ei ole meil Eestis peaaegu sugugi rõhku pandud". Reklaamis lubatud eakohast kirjandust lastele kirjastus aga ei avaldanud.

★

Käesoleva sajandi alguse algupärane lasteproosa on laiali mitmesugustes segatüübilistes kogumikes ja perioodikas. Autorikogumikke ilmus vähe, kuid enamik neist on arenguprotsessi kandjad ja kuuluvad noorema kooliea lastekirjanduse klassikasse. Lasteproosas võib üldiselt jätkuvalt ühekülgselt didaktiline ja rõhutatult moraliseeriv jutustamine, kusjuures tähtsustatakse religiooset kasvatust ja harduslikku kuuletumist. Teiselt poolt Ansomardi, Lattiku, Lutsu, Sillaotsa, Petersoni jt osa meie lastekirjanduse arendamises on kaalukas temaatika, ainestiku, karakterite, lastepsühholoogi avamise, huumorimeele, keele, üldse stiili jpm valdkondades.

7. Dramaatika. Harrastusrühmade laialdane teatritegevus möödunud sajandi lõpul ei mõjutanud lastedramaturgia kujunemist. Reas koolides on küll korraldatud teatrietendusi, kuid mängiti vene keeles klassikalisi näidendeid (Gogol, Ostrovski jt), kusjuures olulisel kohal oli eelkõige vene keele oskuse praktiline täiendamine. Vilde, Pinna, Tuglase, Üksipi, Kruusi, Kitzbergi jt mälestustest järeldub, et õpilaste teatrihuvi on olnud küllalt suur, kuigi koolis "tõeline isetegevus takerdus just korralikult osatud keele ja kooliülemuse ametliku osavõtu taha" /1/.

Emakeelseid näidendeid lastele enne kutselise teatri rajamist 1906 praktiliselt polegi. J. Bergmanni,

J. Perti jt näidendilaadsed dialoogid lastele ei vääri tõsisemat arvestamist. Ajakirja "Lasteleht" esimestes aastakäikudes avaldatud mõned Eiseni, Pukitsa, Põllusaare, Normanni jt dialoogid-stseenid ei küüni samuti veel arvestatava näitekirjanduse tasandile.

Emakeelse lasteteatri vajalikkust ja tähendust mõistis väga hästi kutselise "Vanemuise" juht Karl Menning, kes juba esimesel hooajal (1906/07) hakkas korraldama etendusi lastele eakohase repertuaariga. Põhiliselt muinasjuttude alusel lavastused "Vanemuises" toimusid enamasti jõulude ja lihavõtete ajal, millega laste pühademeeleolu teatri võluriigi kaudu hoopis suurema tähenduse ja mõjugi omandas. Traditsiooniliselt andis "Vanemuine" ühe, vahel isegi kaks tasuta etendust lastele pärast lastelavastuse esietendust. Lastelavastustes mängisid alati teatri paremad näitlejad ja nii oli nõudliku K. Menningu juhtimisel tagatud lavastuste soliidne kunstiline tase. Lastele kohase repertuaari muretsemiseks rakendas K. Menning sõna otseses mõttes tööle

7.1. August Kitzbergi (1855-1927), kellest koostöös Menningu teatriga kujunes kogu eesti näitekirjanduse silmapaistvamaid autoreid - "Tuulte pöörises" (1906), "Libahunt" (1912), "Kauka jumal" (1915) jt. Järjepidevalt on kooliprogrammidesse kuulunud lisaks antud näidenditele ka mitmed Kitzbergi külajutud - "Räime-Reeda 10 kopikat" (1903), "Veli Henn" (1901) jt ning ajalooline jutustus "Maimu" (1892).

Kitzbergi esimene, kodulooline raamat "Kodu-kurukesest" (1878) oli pühendatud Pöögile 1877. a lastepeo mälestusele (vt lk 68). Lastekirjandusega hakkas Kitzberg enam tegelema sajandite vahetusel Riias töötades. Abikaasa mäletamisel valminud seal rida lastejutte /2/, millest mitmed 1901. a "Lastelehe" numbrites ka ilmusid.

1901. a detsembris asus Kitzberg Tartusse, töötades algul ajalehe "Postimees" raamatupidajana ning 1904. a aprillist Hüpoteegi Seltsi kantseleiametnikuna. Tagasihoidliku ja praktilisemaid eluaspekte arvestava mehena pidas Kitzberg oluliseks kindlat leivatööd. Selle kõrval on ta aga lülitunud aktiivselt eestlaste kultuuriellu, oli "Vanemuise", Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kirjanduse Seltsi juhatuses, tähelepanuväärne on tema koostöö nooreestlastega, tema külalislahkes kodus on korduvalt viibinud paljud tolle perioodi nimekad kultuuritegelased, ning kõigele lisaks aktiivne loominguine tegevus, seda enne tööle minekut öötundidest alates.

"Postimehe" juures töötades kirjutas Kitzberg põ-

hilise osa lastele määratud juttudest, mis enamasti ilmusid samal ajal "Lastelehes". Valiku oma lastelugudest tegi ta alles 1925. a, mil ilmus kogumik "Lastejutud", kus on 28 pala. Mitmed lood on ta avaldanud Pipramäe-onu ("Eeskujulik vend" - La 1904, 5; jt), Johanna Kitzbergi ("Kuidas Minni ja Lilli metsa marjule läksivad" - La 1901, 5; jt) või J/aan/ Kitzbergi ("Hansu Mäidu" - La 1903, 2; jt) nimede all. Mitmed palad on lihtsalt olemasolevate piltide ümberjutustused-kirjeldused. "Sügisel" (La 1901, 10) järel märgibki otsekohele, et "ega see jutt siin ei olegi, see ainult seletus Friedrich Richteri pildi juurde". Enamasti on Kitzbergi lastelood ilmsed mugandused mitmesugustest saksakeelsetest allikatest, kusjuures ta on lisanud lihtsalt "ainetel", harvemka autorile (F. Reuter, S. Lagerlöf jt) osutades.

Üle aegade tuntumaid Kitzbergi lastejutte on "ainetel" kunstmuinasjutt "Piibelehe-neitsi" (La 1903, 5) - lugu väikesest lillehaldjast, kelle maja paduvihm üle ujutas, kes liblika kaasabil leiab uue kodu ning kauni piibelehe-kuningapoja kaasaks saab. Uustrükkide kaudu on tänapäeval lastelektüüris Kitzbergi "ainetel" juttudest veel "Karu ja juukselõikaja", "Tark rätsep" ja "Pannkook".

Algpärastes palades on Kitzberg kasutanud oma lapsepõlvemälestusi ("Hansu-Mäidu", "Eeskujulik vend"), kirjutanud pühadejutte ("Põialpoisid Lihavõtte pühadeks mune värvimas" - La 1903, 3; "Jõulud Murassool" - La 1905, 12), püüdes seejuures äratada erilist kaastunnet vaeslaste vastu ("Sauna-Kärdu jõulud" - La 1904, 12), ja rõhutatult didaktilisi lugusid ("Juku ausammas" - La 1901, 1; "Vend ja õde" - La 1904, 12; "Mees, mis mees" - La 1903, 2), mõned neist kirjanikule omase mahekoomilise alatooniga (lesknaise põrsaga sõpruse hüljanud Mäetare end paremaks pidanud sigudikud ärkavad jalutuskäigu järel, sabad sõlmes - "Üks õpetlik jutt" (La 1902, 3); väikesed tüdrukud lähevad varakevadel metsa marjule, et enne teisi kõik maasikad endale saada - "Kuidas Minni ja Lilli metsa marjule läksid") või idealiseeritud eeskujusid pakkuvatena ("Üba-Kaarel" - La 1904, 2; "Põndaku Toomas" - La 1904, 4; "Lõovi vanapaar" - La 1903, 9). Eelmise sajandi lastekirjanduse traditsioone arvestavalt on Kitzberg oma lugudele enamasti lisanud veel otseütlevaid õpetussõnu, kuigi moraal niigi ilmselge. Teiselt poolt kerkivad Kitzbergi lastelood tollest tavapärasusest esile hea sõnastuse ja koomilise valitsemise, laste mõttemaailma ning vastavalt situatsioonide ja karakterite arvestamisega. Kitzbergilt on "Lastelehes" ka südamlük kirjatükk L.

Koidulast (1903, 5), kelle isikut ja loomingut ta lastele hästi avab.

Kampmanni lugemikest alates on läbi aegade laste koolilektüüris Kitzbergi "Maimu" sissejuhatus - Karksi ürgoru looduse ilu ülistus, ja Murude kadakasaksliku maitsega elutoa kirjeldus "Veli Hennust". Eriomase soojuse ja uhkustundega kirjeldab Kitzberg aga "Vanemuise" uut teatrihoonet /3/, osutades lastele hästi mõisteta-vas laadis selle erilisele tähendusele rahvuskultuuri arengus.

Kitzbergi esimeseks lastenäidendiks "Vanemuises" oli Fr. Woenigi järgi seatud värsivormiline jõulumäng "Mis kuuskede haldjad sosistasid" (esietend 26.12.1906), milles jõulumehed kõrval tegelasteks Kuusekäbi, Vaiguppiisk jt haldjad.

Algupärase "Kaval-Ants ja Vanapagan" (esietend 23.04.1907) aluseks on rahvapärased Kaval-Antsu lood, motiivid kolme vennaga seotud muinasjuttudest ning rahvalaulud, mis tekstiga juhuslikumalt seotud. Teater reklaamis teost naljatükina, rõhutades, et Kaval-Antsu "tempudes otsis raskel ajal allasurutud rahva hing omale vabastavat naeru" /4/, kusjuures kirjanik "on õiguse ja aususe mõtte ka tükis sisse põiminud" /5/. Lapsed võtsid etendused hästi vastu, kriitikut häiris aga tüki staatilisus, rahvalaulude vähene seos toimuvaga, liigne didaktika jm /6/, pealegi polnud mõttekas alustada näidendit isa surma kujutava stseeniga. Uuslavastuseks (26.03.1912) ja trükis avaldamiseks (1912) kirjutab Kitzberg I vaatuse uuesti, lubas lavastuses ära jätta laule ning ühendada III ja IV vaatuse, mis tüki kompaktsusele kasukski tulid. Kitzbergi draamaloomingu foonil on "Kaval-Ants ja Vanapagan" kunstiliselt pikematagi nõrgem, kuid meie algupäraste lastenäidendite hulgast siiski esileküündivam, mida tõendavad ka paljud hilisemad uuslavastused. Lisaks seegi, et helilooja Riho Päts kirjutas 1962 A. Särevi libretol (Kitzbergi näidendi ja rahvaluule põhjal) lasteoperi "Kaval-Ants ja Vanapagan" (esietend "Vanemuine" 1962).

Kitzberg on lähtunud enamasti saksa nukuteatri autori Frants Pocci (1807-1876) muinasjuttudest nukuteatrile. Kitzbergi lastenäendidid pole seejuures adekvaatsed tõlked, vaid mugandused, oma vaatenurgast seaded, kusjuures ta on arvestanud meie olusid ja eeldatavat publikut. Mõneti meeliste gelaseks Kitzbergile on seejuures Kaval-Ants, kellel suus korruga eesti-saksavene keel, lisaks sellele vahel veel omalaadne segu lõunaeesti murretest. Kaval-Antsu kujutab ta nupuka, Vanapagana võitmisega suurustava, sõnamängu osavalt arendava noorukina, kes esineb kingsepäna ("Kaval-Ants Türgimaal ehk Prints Herbed" - esietend "Vanemuine"

1913), kokana ("Udumäe kuningas" 1912; "Okasroosike" 1913) või kaupleb endale mereväekindrali ametit ("Lumivalgeke" 1914). Fr. Pocci järgi on mugandatud veel "Saabas-
tega kass" (1909), "Jõulu kiri" (1909), "Nõiapill" (1910), "Kolm suurt soovi" (1911) ning Gabriele Reuteri järgi "Kuri kuningatütar" (1910).

Kitzbergi lastenäidendeid ei võtnud kriitika küll kuigi hästi vastu, loetles vigu nii teostes kui ka näitlejate mängus, kuid jättis tähelepanust põhjendamatult kõrvale, et meil puudus veel lastele sobiv repertuaar. "Vanemuise" ja Kitzbergi koostöö selle soetamisel oli tegelikult väga suure väärtuse ja tähendusega. Teoste kunstitaseme pärast on Kitzberg isegi muretsenud, mõistes õigesti, et "laste jaoks ei ole ka veel see kõige parem hää küllalt" /7/.

Kitzbergi kava avaldada lastenäidendid trükis koondkoguna realiseeris tema abikaasa - "A. Kitzbergi lastenäidendid" (1928; sisaldab 11 teost). Kitzbergi lastenäidendeid on läbi aegade mängitud nii kutselistes kui ka harrastajateatrites ja koolilavadel. Lähimineküü korduvad ja menüü kad uuslavastused (näit "Saabas-
tega kass" "Vanemuises" 1970 ja 1977; "Kuri kuningatütar" "Vanemuises" 1956 ja Tallinna Draamateatris 1981) ning uus, kuuest näidendist valikkogu "Kuri kuningatütar" (1986; näidendiraamatu kohta tõutus tiiraažis - 36 000) tõendavad teoste head lavalisust, probleemide elulisust ja aktuaalsustki ning kõnekust tänaselegi publikule, aga küllap sedagi, et Kitzberg on meie lastedramaturiga arenguprotsessis jätkuvalt juhtival kohal. Kitzberg on küllalt täpselt arvestanud eakohasust, adresseerides oma jutud ja lastenäidendid nooremale koolieale. Tema esileküündivamate teoste tegevusrikkus, situatsioonide ja karakterite dünaamika, hea kompositsioon ja keelekasutus, õpetusiva ratsionaalne esitamine jm on tähendusrikkalt mõjutanud meie lastekirjanduse arengut.

7.2. Hans Leoke (1853-1919), pärit Viljandimaalt Vana-Võidu valla puusepa perest. Oppinud Viljandi kihelkonnakoolis, tegutses kooliõpetajana ja raamatupidajana. 1891 asutas Viljandisse raamatukaupluse ja laenuraamatukogu ning 1895 alustas kirjastamist, keskendudes eelkõige näidendite trükkimisele ja ka laenutamisele. Leoke avaldas näidendid sarjas "Rahva näitemängud", milles on 234 nimetust /8/, nende hulgas umbes 40 lastenäidendit. Lisaks sellele on säilinud veel arvukalt käsikirju /9/. H. Leoke vahendusel sai tuntuks küll rida kaalukaidki teoseid (Ibsen, Hauptmann, Gorki jt), kuid põhilise osa moodustasid saksa vähemtuntud kirja-
meeste kunstikaugete jantide tõlked ja mugandused

ning kunstiküündimatud on ka suurem jagu algupärasusele pretendeerivaid nalja- ja kurbmänge ning lastenäidendeid.

Läbi aegade on kirjastajad meil olnud tõrjuvad näidendite avaldamise suhtes. H. Leokese väieldamatuks teeneks kultuuriloos on, et ta oma erihuvist johtuvalt teadlikult ja järjekindlalt publitseeris just näidendeid. Pakutu kunstitaseme suhtes oli ta vähenõudlik ja kriitika nõudlikkus selles osas igati põhjendatud. Teiselt poolt osutasid Leokese vahendatud näitemängud siiski jõukohasteks külalavade näitlejatele, tagasid repertuaari ja rahuldasi küllap nende publikutki. Kunstinõudlikuma vaatajaskonna kujundamisele ja kasvatamiselegi olid alles asunud esimesed kutselised teatrid.

H. Leoke ise on lugude ja laulude kõrval (vt lk 115) mugandanud-seadnud-tõlkinud ka mõned anonüümsetena avaldatud näendid lastele. Varem koolmeistrina teutsenud Leokese lastenäendid rõhutavad eelkõige didaktilisi aspekte. "Hää õde" (1905) toonitab igati sõbralikkust, abivalmidust ning ausust, mis välistavat karistuse kogematagi juhtunud pahanduse pärast. Muinasjutulises "Töö ehk tarkade kivi" (1906) lasevad metsahaldjad heal vaeslapsel valida: töö või jõudeelu rikkuses. Imetabaseks tarkade kiviks on töö, mis annab elule tõelise sisu ning töökuse ja usinusega saadakse õnnelikuks ning jumalgi ei jäta sind kunagi maha. Leokese lastenäidendites pole erilisi konflikte. Valiku ette seatud ülimalt positiivne peategelane valib pike-matagi õige tee, mida autor idealiseerib ning otsesihilise moraaliga eriliselt tähtsustab.

Leokese poolt kirjastatud, enamasti anonüümsetel avaldatud mugandatud või siis algupärasusele pretendeerivad lastenäendid on samuti idealiseerivad ja moraliseerivad.

7.3. Jõulumängud on iseloomulikumaid lastenäidendite tüüpe. Anonüümsetes "Jõulu õhtul" (1904), "Uue aasta algul" (1905), "Jõulu õnn" (1906) jt moraliseeritakse korraliku käitumise teemadel, manitsetakse olema ikka hea laps, taunitakse upsakust, hooletust, laiskust, sest jõulumees näeb ja teab ning vastavalt siis ka tasu. "Jõulu õnnes" esinevad rikka pere lapsed jõuluvana ja -inglina ning teevad oma lelust kingitusi vaestele, sest heategu vaestele on jumalale meelepärane.

J. Normann-Põhjalane manitseb oma jõulumängudes "Jõulu-taat" (1913), "Jõulupuu all" (1914) jt samuti, et olge head lapsed, austage jumalat ja vanemaid, siis tulevad kaunid jõulud. Tema lauludega jõulumäng "Armsal õhtul" (1914) on pigem segaeeskavaline stseenide (deklamatsioonid, koorilaulud, jutustamised) rida, kus

foonil personifitseeritud tegelased Lumehelbeke, Tal-
vetaat, Jõulutäht ja ka väike poisike Vallatus.

J. Salu "Veike kerjaja" (1906) tegevus toimub jõulueelses maakoolis. Autor üritab näidata küll ka poiste isikupära (elavaloomuline, värsside kirjutaja jt), kuid domineerivad on hardusmõtted ja jumalale meelepäraseks teoks on üksnes ühiselt antud kingid vaesele kerjusele. J. A. Feldmanni lühistseenis "Jõulu ingel" (1906) suudab siiralt jõululapsesse uskuv väikevend veenda oma kingsepaõpilasest venda loobuma viinasõpradest ning koos jõuludega alustatakse uut, kristlikku elu.

Väga selge didaktilise suunitlusega jõulumängud jäid kitsalt ajastu tavadele vastavateks tarbetekstideks, omamata arvestatavat kunstilist mõju ja tähendust.

7.4. Muinasjuttude seaded on dramaturgiliselt enamasti töötlemata. Skemaatilises "Lumememmes" (1904) kujutatakse võõrasema, oma ja võõrastütart, kusjuures Lumemme juures tehtud töö põhjal loetakse vaid moraali. Aususe, õiglase meele, puhta südametunnistuse jt ideaalide otsesõnaline toonitamine on põhisisuks ka värsvormilisele mugandusele "Lumivalgeke" (1906). Tegevusrikkam ja veidi pingsam on T. Veldemanni "Pöialpoiss" (1914) - vaesed vanemad eksitavad metsa oma lapsed, kes tänu noorima poja Pöialpoisi nupukusele pääsevad Inimsööja küürist. Otseselt lastele polnud ilmelt J. Normanni "Leeni, ehk Vaeselapse jaaniöö" (1903), mis autori järgi oli "eesti muinasluulelik ilunäitus" ja esindas meie sajandivahetuse näitekirjanduse vähenõudlikumat žanri.

Omamoodi ilunäitlused on ka kohalikul ainesel põhinevad muinasjutulised näidendid lastele. M. Sõggeli staatilises "Juta unenägu" (1909) näeb Endla järve piiga Juta unes näkineide kiitmas Eestimaa ilu ning sedasama töötab kuulutada ka ärganud Juta ise. Anonüümne "Vanemise sõbrad" (1911) kujutab häid ja halbu karjalapsi, kusjuures head saavad Vanemuiselt kingitusi.

Rahvalauludele, mõistatustele jm tuginevate stseenide "Vanemise pidu" (1906) seadjaks oli rahvaluulekogujana tuntud J. P. Sõggel (= Alli Sye; Aliide Voodela). Viimase koostatud kogumik "Mängu-aed" (1902) sisaldab üle paarikümne rahvusliku mängu (nõelamäng, nukku jooksmine jt) kirjelduse, muinasjutulise näidendi "Muruneidude pidu" ning mõneti kaasaja maailmapoliitikat riivava näidendi "Buurid on head inimesed", milles väike perepoeg unistab kindraliks saamisest, et appi minna buuridele, kuid õde käsib enne lugemise selgeks õppida. Sama kogumiku kolmandas näidendis (J. Ainu

"Oed") on väikesed tüdrukud metsas vaimustatud näki-
neidude laulust, kuid võõra mehe kutsel nad näkineidu-
de juurde ei lähe, sest tahavad veel elada ja hoolsalt
õppida.

7.5. Looduse personifikatsioonides "Kevade teretus" (1906),
"Rõõm ja lootus" (1907), "Leib" (1905) jt ülistatakse
Kevadet, kes võidab Talve ja äratab looduse uuele elu-
le; uut jõudu vastu minna paremale tulevikule saavad
karjased Metsataadi juttudest ning tema tütarde Rõõmu
ja Lootuse lauludest; Murueide tütarde abil selgita-
takse aastaegade vaheldumist ja nii ka leiva lugu
seemnest valmis pätsini. Arendatum on J. Normanni "Ke-
nal kevadel" (1917), kus Metsakuninga, Murueide, Sini-
lille, Sipelga jt kõrval tegelasteks puuraiuja, ulakas
ja hea karjapoiss. Autor ei hakka ulakat ümber kasva-
tama, vaid laseb Metsakuningal karmilt karistada.

7.6. Didaktilised olustikupildid lähtuvad reaalsest, lastele
küllalt tuttavast argitegelikkusest. Kitsalt nähtud
pedagoog liste sihtide pinnalt on autorid siinjuures
vastandanud hea halvale ning rõhutatult esitanud tasu/
karistuse, seejuures arvestanud enamasti loomuliku ka-
ristuse võimalustega. Neljajärguline, algupäraseks ni-
metatud anonüümne "Kuidas küli, nõnda vili" (1911) kä-
sitleb väga hoolsa ning tõsise loomuga Karli ja hooletu
ning laisa Mihkli eluteed. Kaarel käib hoolega koo-
lis, õpib teadlikult, ajab elutarka juttu (taunib joo-
mist, ka matemaatikaõpiku ülesannet, kus mainitakse
viinakaupmeest). Suure talu pärija Mikkel leiab, et te-
ma tulevik on ette kindel, laiskleb, kooli asemel ko-
lab metsas. 15 aastat hiljem on Kaarel edumeelne kool-
meister. Mihkil pole talu, jõi isa ja ta ise ka on
joodik. Nüüd jõuab Mikkel Kaarli juurde koolisulaseks,
hakkab õppima ja kiire ümberkasvamine on tagatud.

Argiolustikust lähtuvad näidendid on suhteliselt
tegevusvaesed, olusid ja suhteid lihtsustavad ning mää-
ravaks peetakse kõlbluse ja vagaduse jutlustamist. Ka-
rakterid esitatakse valmis skeemidena, kusjuures näi-
dendi sihiseadest olenevalt rõhutatakse silmatorkavalt
mõnd kitsast aspekti (õpihimuline, laisk jm), mis ka-
rakteri veelgi verevaesemaks muutis, tegi pelgalt idee
ruuporiks. Pahelisena eksponeeritud tegelane lastakse
kiiresti valesti elamise äratundmisele jõuda, kasvata-
takse tegevuse käigus tavaliselt ümber, lastes mõnel
juhul kogeda tõsist, isegi julma katsumust. J. A. Feld-
manni lühinäidendis "Küürak Kaarel" (1906) õpetab õde
väikevenda arvutama ja noomib, et vandujat ootab põrgu.
Naabri Karla jäänud küürakaks härja õrritamise järel,
aga kurat olla härjast vihasem. Väikevend parandabki

meelt ja lubab pühalikult mitte kunagi enam kurja vanda. Mõnelgi juhul pahelise meele muutuse põhjust ei avatagi, lastakse lõpus lihtsalt deklareerida õigeid järeldusi. T. Veldemanni lühinäidendis "Vale palk" (1904) kuulutab ulakas, väiksematele paha teinud koolipoiss lõpuks, et valetamine ja teiste pilkamine on kurjus ligemise ja iseendagi vastu. "Tädi kingitustes" (1904) saavad ulakad ja valelikud lapsed ilusate kingide asemel paberisse pakitud vitsakimbu, ilusad kingid antakse teistele. "Oiglas meeles" (1907) haige lesknaine poeg ei lase end meelitada halvale teele. Hädas palub ta juhuslikult möödujalt kolm kopikat emale leiva ostmiseks. Mööduja laseb tal rubla poes ära vahetada. Kui poiss ausalt raha tagasi toob, kiidab võõras suuresõnaliselt poisi ausust ja ustavust, jättes kogu raha temale.

*

H. Leokese kõrval avaldasid teised kirjastajad vaid üksikuid näidendeid lastele.

Kooliõpetajana ja hiljem ajakirjanikuna töötanud Otto Grossschmidt esines viljaka, kuid kunstiküündimatu luuletajana, vaimulike teoste avaldajana, pietismist kantud lastelugude (vt lk 120) jm tegijana, avaldades ka olustikurealismis laadis näidendeid. Oma koolipäevade ja õpetajatöö mälestustele põhinevas lastele kirjutatud olustikupildis "Kõrgemäe koolipapa ehk kilks-kolks koodid lõövad" (1910) kujutab ta küllalt sünetes, paiguti karikatuurseteski toonides 1880. aastate mõisakooli - lapsed on ulakad, otse pahelised, koolipapa võhik ja kirjaoskamatu, kes siunab moonakate ning soosib kupja, kärneri jt mõisateenijate lapsi. Teine vaatus kujutab lastepidu, mille on korraldanud mõisahärra iseenda auks. Talle ei meeldi laste poolt lauldud "Kungla rahvas", küll aga kirikuõpetaja kiidukõne, milles muu hulgas kritiseeriti C. R. Jakobsoni tegevust. Lühinäidendis "Kelm Kusti" (1912) arvab Kusti, et koolivaheajal pole vaja aabitsat uurida, küsab õde, ei tee kuulmagi emä juttu õppimise vajalikkusest. Hobust laenama tulnud kooliõpetaja kuulutab, et kaasajal "kooliõpetajad õpetavad vaba rahva lapsi vabamalt" /10/. O. Grossschmidti lastenäidendid (veel "Põialpoiss" jt) on laialivalguvad, ebamääraste taotlustega olustikupildid.

Porkuni kooliõpetaja J. Elkeni (vt ka lk 125, 129) "Laste Lõbumängud" (1902) oli mõeldud "heade lastele, kodu ja kooli juures mängida". Kogumikus on üheksa draamavormis stseeni laste vaimu ergutamiseks ja mängima meelitamiseks, nagu rõhutab autor eessõnas. Tege-

mist on staatiliste, rõhutatult didaktiliste selgitamistega, kusjuures mitmed stseenid on omamoodi mõistatamised: isa jutustab, lapsed esitavad oma arvamusi ja küsimusi, lõpuks järeldused-vastused. "Kuulsates reisimeestes" räägib isa parimast lauljast (kevad), lilledest (suvi), reisimehest, kelle järel lehed puudelt pudenevad (sügis) ja vanast sillaehitajast, kelle rajatised kestavad mõne kuu (talv). "Kahe vennas ja kahe ões" jääb mõistukõne põhjal ära arvata käed-sõrmed ja jalad-varbad. "Sinisel aasal" on jutuks kuldne karjus ja kuldsed lambad (taevas, kuu, tähed). "Metsalinnu rahva" sadade tänavatega linna (sipelgapesa) võib hoolimatu hiiglane (inimene) mõtlematult hävitada. Autor õpetab hindama lähedal ja kaugemal asuvate objektide suurust ("Ligi ja kaugel"), pakub käitumisnorme ("Künka Peeter"), selgitab ämbliku kasulikkust ("Hämblik", autoriks A. Selber), kutsub hoidma linnupesi ("Linnupesa"). J. Elkeni eluõpetuslikud stseenid sobisid mitmekesisstama küll koolitundi, pakkudes teatud määral asjalikke elutarkusigi, kuid puudu jääb mängima meelitamisest, rääkimata teatrist arvestatavamas tähenduses.

*

H. Leokese eriline huvi näitekirjanduse vastu lõi teatud eeldused lastenäidenditegi loomiseks ning kirjastamiseks. Kooliõpetajad kui peamised lastenäidendite tegijad pidasid näidendeid aga eelkõige kitsamate pedagoogiliste eesmärkide propageerimise ja ka oletatavate utilitaarsete tulemuste saavutamise vahendiks. Lüürika ja eepikaga võrreldes jäi näitekirjandus lastele kunstitasandilt kaugele maha. Pakuti stampsüžeedel moraliseeringuid, vagatsevalt õpetlikke lugusid, kus lapstegelased on "targemad ja vagamad või pühamad kui loomulik" /11/ ning laval oli "ainult lõpmata palju kõlbluse ja vagaduse jutustamist" /12/. Kriitika tunnistas lastenäidendid "liig kergest käiksest visatuteks" /13/ ning eeldas põhjendatult, et eriti lastele "näitemäng nõuab sündmustikku, tegevust" /14/.

Lastekirjanduse arenguprotsessis on draama osas üksnes A. Kitzberg andnud mõneti arvestataval tasemel loomingut ning mitmed tema lastenäidendid ongi tänase ni mängitavad kutselisteski teatrites. Kitzberg oli kriitiline aga ka oma loomingu suhtes, mõistes õigesti, et "lastele iseäranis hää hulgast ainult kõigeparemat pakkuda tohib" /15/. Meie lastekirjanduse hili-semaski arengus jääb dramaturgia paraku kõrvaliseks, kitsalt moraliseerivaks, kusjuures lastekirjanduse arenguprotsessi kujundajana või mõjustajana on laste-

dramaturgia osa praktiliselt olematu.

8. Lastelehed.

8.1. **Katsetusi.** Lastekirjanduse arenguprotsessis on perioodilistel väljaannetel väga tähendusrikas koht. Esimesed arvestatavamad lasteajakirjad hakkasid ilmuma 18 sajandil Saksamaal ("Kinderfreund", "Jugendlust", "Deutscher Kinder-Freund" jt). Venemaal ilmus esimene lasteleht "Детское чтение для сердца и разума" (1785-1789) N. I. Novikovi toimetusel ajalehe "МОСКОВСКИЕ НОВОСТИ" iganädalase lisana. Esimeseks lasteleheks Soomes oli J. Z. Topeliuse algatatud rootsikeelne "Eos" (1854-1856), esimene soomekeelne oli "Lukemista Nuorisolle" (1856), mida jätkas "Lasten Suometar" (1856-1857). 19. sajandil avaldasid soomlased üle 40 soome-ja rootsikeelse lasteajakirja ("Aamurusko", "Barnvännen", "Lasten Kuvalehti", "Pääskynen" jt).

Eesti lastel puudus kuni a 1901 oma otsene ajakiri. Meie laste esimesed kokkupuuted perioodikaga seonduvad kalendritega, millised 18. saj on paiguti olnud aabitsajärgseiks lugemikeks kitsalt usuliste tekstikogude kõrval. Väga juhuslikult on lastelektüüri ulatunud "Lühhike õppetud" (1766) jt varased perioodikaväljaanded, kaasa arvatud J. V. Jannseni "Perno Postimees" ja "Eesti Postimees".

Lasteajalehe esimese katse meil tegi A. Grenzstein (vt lk 79 - 83), kes oma ajalehes "Olevik" eraldas 1890. a veidi ruumi rubriigiks pealkirjaga "Lasteleht". Selle veergudel pakuti aga üsna juhuslikku materjali, enamasti täpsema aadressita tõlkeid, nii et suur osa avaldatust jäi lastele kaugeks. Koolilugemike klassikaliseks palaks tuli siit vaid Juhan Liivi "Lin-nupesa".

Eraldi rubriik "Lastele" oli ka perekonnalehes "Linda" a 1901-1902. Kokku enam kui 30 rubriigis on avaldatud põhiliselt tõlkeid soomlaste ajakirjast "Lasten Kuvalehti". Mõned palad on tõlgitud saksa keelest ning võimalik, et saksa keele vahendusel ka palad taani, inglise ja hispaania ainesel. Vene allikatele tuginev pala "Põhjanaan". ("Linda" 1901, 29) räägib Lomonosovi lapsepõlvest ja tema teekonnast Moskvasse. Algupärasusele pretendeerivad H. Turpi "Muinasjutud karjalastele" ("Linda" 1901, 47) ning J. A. Weltmanni kolm moraaliseerivat pala 1902. a. "Lindas" avaldatud lood lastele on rõhutatult didaktilised - kui oled kuulekas, armastad ligemest, hoiad kokku, oled vaga ja töökas, siis on ka sinu elu õnnelik. Hoolimatus, sõnakuulmatus jne toob endaga alati karmi karistuse. Enamasti on palade lõpus veel selgesõnaline moraal. Osa lugudest on

kitsalt religioosse sisuga. Vähestest muinasjuttudest hakkab silma kolme venna motiividel põhinev anonüümne "Vapper Otsekohene" ("Linda" 1902, 37 - 39).

Perioodika valdkonda tuleks arvata ka M. Lipu (vt lk 90 - 91) toimetatud religioosse laadi ja sisuga aastaraamatuid-almanahhe "Laste Jõulu Leht" (1898-1902).

8.2. "Lasteleht" (1901-1940) esimese regulaarselt ilmuva kuukirjana (kaks korda kuus a 1938-1940) rajas alused järjepidevale lasteajakirjandusele Eestis. "Eesti nooresoo õpetlik ja ilukirjandusline kuukiri" "Lasteleht" ilmus algaastatel päevalehe "Postimees" hinnata kaasandena, hiljem kirjastusühingu "Postimees" väljaandena. "Lastelehe" aastakäigud lasti müügile veel köidetuna (ka poolaastad eraldi köidetult) ja levisid nii lasteraamatutena laiemaltki kui "Postimehe" lugejaskond.

Vaadeldava perioodi (kuni a 1917) "Lastelehe" väljaandjaks oli 1901 - 1907 ja 1908 - 1916 Jaan Tõnisson (1868 - ?), kes 1901 - 1907 ja 1908 - 1912 oli ka vastutavaks toimetajaks. 1907 - 1908 oli "Lasteleht" ajalehe "Elu" kaasandeks, väljaandjaks K. Parts, vastutavaks toimetajaks 1907 - 1908 ja 1912 - 1915 oli A. Jürgenstein. 1916 esimese numברי toimetajaks oli H. Moorson, järgmistel H. Rebane. 1917 oli väljaandjaks ja vastutavaks toimetajaks A. Bachmann.

1901 - 1905 oli kaastegevaks, sisuliselt otseseks toimetajaks Jaan Bergmann (vt lk 84 - 86), kes "Lastelehest" kujundas välja oma aja tõelise ajakirja lastele, tõmbas kaasa rohkesti noori ja ka juba tuntud kirjamehi ning kelle toimetamisel oli "Lasteleht" mitmekülgsem ja sisukam kui mõne teise mainitud toimetaja ajal. J. Bergmanni ajal koosnes ajakirja aastakäik järgmistest rubriikidest: äratuseks, kodumaa ajaloo, loodusest, jutud, luuletused, muinasjutud, mõistatused, kirjavastused ja pildid. Järgnevatel toimetajatel olid põhirubriigid: kirjeldused, jutustused ja muinasjutud, luuletused, mõndasugust, pildid, juhuslikumalt juba mõistatused, kirjavastused jm, kusjuures viimastele oli üksiknumbrite viimasel leheküljel eraldatud tavaliselt mõned read. "Lastelehe" aastakäigu sisukus on suuresti sõltunud toimetajast, tema pedagoogivaistust, perspektiivitundest, oskusest lapselähedast materjali leida, tahtest tegelda autoritega originaalmaterjalide saamiseks või ka piirdumisest suvalise tõlkematerjaliga. Toimetajatest on tõlkeid ja tõlkemugandusi enam soosinud A. Jürgenstein.

1900. a detsembris ilmunud proovinumbri eessõnas rõhutas J. Tõnisson, et "Lasteleht" püüab pakkuda "õige mitmesugust maitsvat rooga", eelkõige jutte, mis "oma nurmelt nopitud" või "võõralt väljalt laenatud",

aga "kõik on otse teie kohased". Väljaanne adresseeriti algul lastele üldisemas tähenduses, tegelikult arvestati vanusepiiriga 6 - 14 eluaastani, millele väljaandja hiljem (1908, 12) osutabki, lubades edaspidi avaldada ka laste eneste kaastöid. Laste kirjatöid avaldataksegi (näit 1916 Mõisaküla Eesti Kooli Seltsi kooliõpilastelt), kuid nende osa ja tähenduski on liiga tagasihoidlik.

Autorinimeta tekstide rohkus ei võimalda täpselt määrata "Lastelehe" kaastööliste üldarvu. Osa anonüümseid tekste kuulub ilmselt toimetaja(tele), kuid kaugeltki mitte kõik. Arvestamata otseste autorite hulka lapsi (neid on mõnikümmend), on "Lastelehe" kaastöölisi a 1900 - 1916 tublisti üle 200. Lisaks neile kuuluvad tõlgete kaudu autorite nimistusse veel Goethe, Puškin, L. Tolstoi, Bunin, Lagerlöf, Daudet, Topelius, Kipling jt. Teistest rahvustest otsesid kaastöölisi "Lastelehel" sel perioodil ei olnud. Autorite nimistut täiendavad veel "ainetel", so tõlkemuganduste kirjutajad. Kaastööliste hulgas oma aja nimekaid kirjanikke (Kitzberg, Sööt, Haava, Aspe, Suburg, Ansomardi, Eisen, Kuhlbars jt) ja viljakaid sulemehi (Grossschmidt, Suurkask jpt), koolmeistreid (Kampmann, Rull, Sõster, Rängel, Kalbus jt), ajakirjanikke (Tõnisson, Jürgenstein, Luiga jt), näitlejaid (Hansen, Ratassepp jt), kunstnike (Pukits, Mootse, Hindrey jt), arvukalt noori andekaid, siis veel tulevasi kirjanikke (Tuglas, Enno, Lintrop, Luts, Heiberg, Mändmets, Visnapuu, Murrik, Parijõgi, Adson jt). Tähtpäevadega seoses avaldati mõned näited ka Koidula, Malmi, Tamme loomingust ning Faehlmanni paar müüti. "Lasteleht" on seega arvestanud eelkõige kaasaegsete eesti kirjameestega. Põhiline osa avaldatust on kirjutatud otse "Lastelehele", peegeldades nii antud perioodi algupärase lastekirjanduse iseloomulikumaid aspekte ja suundumusi.

8.2.1. Äratuseks rubriiki arvas religioosset kasvatust tähtsustav J. Bergmann kirikupühadega (jõulud jm) seotud materjalid, piiblainelised palad, usulised vestlused jm, kuid usulisi mõtteid toonitavaid lugusid ja laule ilmus antud perioodi "Lastelehes" pidevalt ja ootuspäraseltki, eriti kui arvestada toonase kasvatus ja hariduse sisulist külge. Jõulumüsteerium ja jõuluvanaga seostatud lood-laulud, lapsi kaitsvad inglid, vaeste pääsemine taevariiki, usk jumala kõikvõimsusse ja lootus tema abil taevalikku õnne saavutada, ligime-searmastus jumalale meelepäraste tegude abil jne koos manitsustega alandlikkusele, hardusele, korralikkusele, töökusele kannab olulist osa tekstidest, moodustab nende ideelise sisu. Enamasti veel otseütlevalt moraali

lugedes hajub seejuures ratsionaalne õpetusiva, millest real juhtudel sedalaadi tekstede luues on ehk lähtutudki. Taevase õndsuse lubadusi jagasid otsesõnu eelkõige kirikuõpetajad (E. Terras jt). Ebapedagoogiliselt mõjuvad laste palved jumalale taevariiki pääsemiseks (S. A. Rebmann, Kiri Jumalale - 1905, 4), vanemate surma järel või siis muidu paljukannatanud lapsele teed taevasse juhtivad lood (L. Suburg, Harry taevast - 1903, 1); Metsataat, Taeva ehted - 1905, 10), samuti tõlkelised surmaga seotud palad (Elu ja surm - 1912, 3) jt.

8.2.2. Proosapalad haaravad põhilise osa "Lastelehe" mahust. Juttude temaatika on avar, kusjuures domineerivad didaktilisus, püüd last igal viisil õpetada-kasvatada, mida lisaks toonitatakse liigse moraliseerimisega. Eriti teravalt avaldub see vagatsevates, lohutavates ja kaastundele apelleerivates lugedes, mis tihti religioosse tendentsiga ja nii lähedased "äratuseks" mõeldud materjalidele (E. Aspe, Üheskoos surmani - 1902; Vaeslaste jõulud - 1908).

8.2.2.1. Eelnevaga lähedased on **ümberkasvamislööd**, kus tulemust konstateeritakse mõne juhuslikult valitud teguri mõjul, kuid protsessi, kuidas mõjustamine sisemiselt toimis või toimus, pole kujutatud. Nii kasvatavad koolitõdruku ausaks ja tööks üksnes koolipreili sügavad, õiglased ja otsekohesed silmad anonüümse autori "Silma-des" (1902). Mõjustajaks võib olla lihtsalt headus (J. Leppik, Üleannetu ja hea karjane - 1904), unenägu (H. Visnapuu, Jõe kaldal - 1909), purjus olek (A. Rull, Kuidas Hansust Vanapagan sai - 1906) jm. Kontrastsemad on hea ja halva vastandamised, kus ümberkasvamine toimub karistuse mõjul (J. Leppik, Kata ja Kaalu - 1901; Willemi vallatus - 1902).

8.2.2.2. Muinasjutte on "Lastelehes" avaldatud rohkesti ning geograafiliselt küllalt laia haardega. Saksa või vene keele kaudu on tõlgitud või ka mugandatud (ainetel, järele) jaapani, korea, hiina, vene, tatari, bulgaaria, soome, saksa, inglise, prantsuse jt rahvaste muinasjutte. Siia liituvad Grimmide, Anderseni, Topeliuse jt üksikud muinasjutud, A. Heraklidese (= Treimann) kreeka mütoloogia tutvustused jm. Tõlkijate-mugandajate keelekasutus ja stiilitunnetus jätab enamasti soovida, maldab algteksti kunstilist väärtust. Korrektselt on teinud otsetõlkeid M. Pukits (läti), A. Prants (soome) jt. "Ainetel" kirjutatud muinasjuttudest on meie lastekirjanduse klassikasse jäänud Kitzbergi "Piibelehe neitsi", "Pannkook" jt. Muinaslugude hulka on toimetajad arvanud valmilaadseid loomajutte, ka Krõlovi valme (Kot-

kas ja vares), Tolstoi (Kuidas külamees hanisid jao-
tas), Kiplingi (Rikitikitavi) jt jutte.

Eesti muinasjutte on "Lastelehes" suhteliselt vä-
he ning pole välistatud, et avaldatugi on toimetaja oma
variant - "Rahaauk" (1911), "Kägu sündimine" (1916),
"Jonni Juku" (1905) jt. Rahvaehtsam on lutsi rahvajutt
"Rebane ja hunt" (1900) O. Kallase kogust. Ühel või
teisel viisil töötused on J. Bergmanni "Rebane ja
hunt" (1901) ning "Reinuvaderi äpardus" (1902), M. J.
Eiseni "Keeletark" (1913), "Ahnuse palk" (1916) jt,
A. Rulli "Sossi-sepp" (1907), "Äpardus metsas" (1902),
jt, A. Heraklidese "Murueide keedupott" (1906) jt, El-
lo tädi (= A. Kusick) "Lilled kuninganna" (1902),
"Siiliproua äpardus" (1902), "Udukuningas" (1903), sa-
muti tema muistendilaadselt Palmse kivivaret seletav
"Näljaaja mälestuskivid" (1901), V. Hiire "Hundi kim-
batus" (1906), A. Jürgensteini "Kaval rebane" (1913),
R. Rängeli "Laisk tütar" (1913), J. Sõsteri "Jänes ja
kadakas" (1903), "Puude loomine" (1903) jt. Fantaasia-
rikkad on A. Veto (= Arnold Liiv) kunstmuinasjutud
"Miks on kase tüved valged" (1914), "Imelik org" (1915),
samuti J. Mändmetsa "Tuulekuninga pidul" (1903).

A. Haava "Vanaema jutt" (1907) väesest poisist,
kes tänu püüdlikkusele heale järjele jõuab, on tõlke-
muganduslik. Enam huvi pakub A. Haava kunstmuinasjutt
"Talvetaat" (1907), milles huvitavas ja lastepäras
sõnastuses vestetakse Talvetaadi ja tema pere retkest
Eestisse, kuidas jäätavad kinni Tallinna sadama, imet-
levad "Vanemuise" uut hoonet, selles säravate silmade-
ga lapsi, ja teavad, et teatrimaja oma säravate silma-
dega on nagu eestlaste süda.

L. Suburgi mitmes numbris ilmunud "Vanaema juttu-
de" tsüklist köidab tähelepanu nõidusest vabanemise
motiividel põhinev kunstmuinasjutt "Valge karu" (1901),
mis põneva, kuid rõhutatult sentimentaalse süžeeega.
Pelgaks rüütlijutuks jääb samasse tsüklisse kuuluv
"Must rüütel ja valge rüütel" (1903).

8.2.2.3. Tähelepanu köidavad **mälestused**. Eriomane puhas
tundetoon peegeldub koduga seotud lugudes. J. Mändmets
on poetiseerinud "Kodu" (1902) Koidula luuletusest läh-
tuvalt. J. Tõnissoni "Kodu" (1901) pakub poetilise
pildi vanast suitsutarest, kus valitses ema arm, ning
"See oli siis" (1901) meenutab hellusega lapsepõlvea-
ga. Leeni Ploompuu hoiak peegeldub hästi loo pealkir-
jas: "Kuldne koduke, armas isamajake" (1903). Enam sen-
timentaalne on O. Niinemägi kaunist looduspildist läh-
tuv "Minu isamaja" (1914). Iseloomulikud on meenutused
karjapõlvest, kus mõtlematult tehti ka ulakusi ja ka-
ristusedki ei jäänud olemata - C. G. Mikkelsaare "Kar-

japoisi päevilt" (1911), "Mälestused" (1914), kuid enam toonitatakse idüllilist suhet loomade ja loodusega üldse - J. Salu "Kui ma alles karjapoiss olin" (1904), J. Univer "Karjapoisi unenägu" (1904), Kõrrekese "Lapsed looduse süles" (1913) jt. Hellusega meenutatakse vanaisa (Kõrreke, Vanaisa - 1913), vanaema (L. Suburg, "Vanaema jutud" - 1901) ja nendelt omandatud elutarkusi. Huvipakkuvam on Helmi Gr. "Umbluu" (1916), milles vanaisa vestab rehetare hämaruses lastele oma noorpõlveaegse tendiloo. Veidi nukra alatooniga, kuid heas stiilis ja köitvalt jutustab E. Aspe "Kui mina alles noorveel olin" (1907), meenutades linnukese matust, kirikuskäiku ja elamust orelit kuulates, head suurt õde, naabrilaste ja noorema õe surma sarlakitesse. Pelgalt kirjeldavateks jäävad E. Aspe lapsesilmade läbi nähtud meenutused 1879. a laulupeost (Laulupidu mälestused, 1909) ning Pärnu aastalaadast (Lapsed jaarmargil, 1903). "Pärnu karskuskongressi vastukajas" (1908) osutab E. Aspe kongressile, kuid peamiseks on kurb-sentimentaalne lugu joodikust, kellele kongress nii mõjus, et otustab joomise maha jätta.

Vähem pakuvad valdavalt kirjeldavad ja tihti rõhutatult tundelisteks ning moraliseerivateks jäävad pühade ja tähtpäevade meenutused - E. Mätlik "Jõulu-laupäeva õhtu koolimajas" (1909), A. Järv "Jõulud Rehemaal" (1911), A. Kesa "Jõulu laupäev" (1916), A. Helgi "Mu esimene koolipäev" (1916) jt. Pidustes lugudes on tähtsustatud kingitused ja pühade kulg, kusjuures kirikupühade meenutustega kaasneb märgatavalt vagaduse ja harduse toonitamine.

8.2.2.4. "Lastelehe" algupärasema proosa tegelased on lapsed. Ainevaldkond nendega seoses on väga lai, haartes suhteid vanematega, omavahelist sõprust, ettevõtlikkust, teadmishimu, karjapõlve, mänge, argiseid elumuresid, tööd jpm. Hoopis tagaplaanil on aga kirjameestel nende lugude esteetilised aspektid, üldse kunstiline läbitöötlus. Ennekõike on autorid arvestanud võimaliku moraaliga, mida loo lõpul enamasti suisa otseütlevalt välja tõstetakse. Autorid lähtuvad eetika tasandilt sageli küll inimlikult elulisest ja kasvatuslikult vajalikest seikadest, kuid kunstilise küündimatuse ja ka harjumuspärase pedagoogika tõttu on tulemus valdavalt näpuga näitavalt didaktiline ja nii või teisiti moraliseeriv.

Põhilise osa lastega seotud proosapaladest moodustavad nn. hoiatus- ja kasulikeks peetavaid elujuhi-seid pakkuvad lood. Need omamoodi ära-jutud (ära tee nii!) lähtuvad enamasti kristliku käsuõpetuse kaanonitest - sagedamini 7. (ära varasta), 8. (ära valeta)

ning 4. (austa ja aita oma vanemaid) käsust, kusjuures üldinimlikegi aspektide arvestamist peeti autorite järgi tingimata jumalale meelepäraseks tegevuseks. Kirikust mõjustatud koolmeisterliku arusaama järgi lastele pakutav kirjasõna pidi moraliseerima, kuigi juba kaasaja ärksamad ja edumeelsemad koolimehed seda otsustavalt hukka mõistsid ja rõhutasid, et lastejutud ei tohi "sugugi sihiliselt moraliseerida, vaid peavad otse südamest kõnelema", pakkuma "rikast mõttekujutust", kusjuures lihtsalt "üleüldised vaatlemised ja õpetused ei suuda noortsugu kombeliselt harida" /1/. J. Kanguri "Seitsmes käsk" (1901), "Auusta oma vanemaid" (1904), M. J. Eiseni "Väike vale" (1901), A. Kasesalu "Valel on lühikesed jalad" (1903), M. Tärna "Juku rahavargus" (1911) jt avaldub juba pealkirjades loo siht ja otseütleval mõtel.

Tee head, aita hädasolijat, ole sõbralik, õiglane, aus, kahetse, kui juhtub pahandus, ära ole sõnakuulmatu jne on pikematagi vajalikud soovitused, kuid näpuga nende osutamine kunstiküündimatutes palades ei veena lapsi - "Ja mispärast siis sinul eesõigus on?" (1901), K. Simm "Sõprus" (1905), G. Lauri "Õnnetu sõit" (1911), K. G. "Jüri äpardused" (1916) jt. Sageli osutatakse, et vastupidiselt toimimisele järgneb karistus, enamasti arvestatakse loomuliku karistuse printsiibiga (keelust üleastuja saab ise kohe karistatud) - isa tagant võetud nuga lõikab näppu (M. J. Eisen, "Sõnakuulmatu Liisi" - 1901), noorena suitsetaja sureb tuberkuloosi ("Kusti käekäik", 1902), ema keeldu eiravad poisid kukuvad vette ja jäävad haigeks (A. Konks, "Noore jää ajal" - 1908) jt. Ära torma mõtlematult vette, kui ei oska ujuda (J. Lepik, "Kui mina alles noor veel olin" - 1902), ära ole mõtlematu (E. Aspe, "Kuidas külm Priidist hea lapse tegi" - 1908), ära mängi nendega, kes ulakad ja varastavad ("Paha selts" - 1911). Hea-halb või siis must-valge ühetoonilised vastandamis- sed on domineerivad, kuid kunstiline tähendus sedalaa- di proosapaladel puudub, halvast saab hea üksnes auto- ri ettekirjutuse järgi. Mõnel juhul on tegemist sisu- liselt pelga kombeõpetusega - tere-hüvasti vajalikkus (A. Salu, "Mäe talu Juku" - 1915), viisakuse tähendus (A. Kivi, "Jaan ja Jüri" - 1904), spordi kasulikkus (S. Salu, "Uisuteel" - 1911), süsspüssi ohtlikkus (R. Reitel, "Püssimees" - 1908) jm. Headus aga tagab kind- lasti väärilise tasu (A. Heraklides, "Piiga Viia õnn" - 1907) või vabaned erilisest psüühilisest painest (J. Leppik, "Ei saa magada" - 1901).

Hoiatavate-juhendavate-õpetavate lugude hulgast hakkavad veidi mõttekamatena ja kunstiküpseltki kopsa- kamatena silma J. Mändmetsa "Vanaisa piip" (1901), J.

Pärna vanamehe õunapuu istutamisest jutustav "Ära üksi enese päälle mõtle" (1901), A. Helgi "Sõprades" (1916) näeme, kuidas linnakoolist võetud uhkus paneb unustama sõbra, kes karjaseametisse jäänud, samuti A. Kitzbergi lood ("Üks õpetlik jutt" jt). Kunstiliselt kaalukam on J. Lintropi kaupmeheemanda võltsheadust sandi vastu kujutatav "Häätægija" (1908).

Laste tunnetele apelleerivad vaeslapselood on ilmetud ja liiga ühekülgsed oma heade rikaste (R. Wene, "Lihavõttekingitused" - 1905), hoolitsevate kasuvanemate (K. Kasesalu, "Kasuema ja kasutütar" - 1905), jumalale tänapalvete (J. Kangur, "Vaestelaste jõulupuud" - 1911) jm. Mõttekam on A. F. kirjeldus "Laste jõuluetendus "Vanemuises"" (1909), milles priipääsmega teatrisse saanud vaesemad lapsed elavad hingestatult kaasa laval toimuvale, rikastest peredest lapsed igavlevad, on osavõtmatud.

Real juhtudel tähtsustatakse teadmiste vajalikkust, kuid motivatsioon on ebamäärane või piirdub üksnes rõhutamise, et kingitusi saavad hästi õppijad. Rannu Juku ("Kuidas Karla raamatu kätte sai" - 1901), M. J. Eiseni ("Mis ma sest saan" - 1901) jt juttude kingitusteta jäänud lapsed hakkavad muidugi kohe usinasti õppima, et onult-tädilt kingitusi saada. Asjalikum on J. Bergmann ("Iga algus on raske" - 1900), kes kudumist õppiva lapse taatele ja püsivusele osutab. Muinasjutumotiive kasutades on töö korralikku õppimist rõhutanud A. Rull ("Soss-sepp" - 1907), M. J. Eisen ("Noor sepp" - 1913) jt.

Elu tõsisemaid külgi käsitlevates juttudes üllatab lastele ebakohane surma teema, seda ka tõlgetes ja laste endi kirjutatud paladeski (näiteks 1909. a numbrites "Sõprade surm", "Ahju ees", "Mänguseltsilise kurbus sõbra kaotuse puhul"). Surmale osutati mitmetes hoiatus- ning linnu(looma)lugudeski. Sentimentaalsed ja üsna pessimistlikud on laste kurvast saatuses jutustavad palad. Enamasti on neis lapsed kaotanud vanaema(d) ning peavad nüüd ise eluga hakkama saama. Üleelamisi ja alandusigi kirjeldatakse nukrates toonides, kuid traagika ei veena, jätab ükskõikseks - R. Kamsen "Tuisu käes" (1910), K. Maasikmets "Jõuluks koju" (1910), Sauna Lullu "Pesunaese poeg" (1910) jt. Mõjukam on M. Wunki "Jääb üle" (1910), milles kujutatakse lapse tõrjutud olekut, peab ootama, kuni külalised söönud. Lüürilistest kodupiltidest lähtuv A. Merekalda annab "Jukese kevadetunnetes" (1911) veenva pildi Saaremaa poisikese perspektiividest - ootab karjasepõlv suurel maal.

Realistlikumaid olupilte pakuvad mõned linnalastega seotud lood. C. G. Mikkelsaar jutustab "Valvi noo-

ruspõlves" (1912) küllalt lastepäraselt saunikupere elust linnas, kus pereisa sai vabrikus tööõnnetuses surma ning 12-aastane Valvi peab koolist lahkuma ja minema vabrikusse, et peret toita. Autor kujutab objektiivselt lapse meeoleolu ja tundeid lõpuni, andmata lahenduses erilist headuse ja kuulekuse tasu päästvalt "healt onult".

I maailmasõja ajal (põhiliselt vaid 1915. a numbrites) avaldab "Lasteleht" tõlkelisi ja algupäraseid sõjateemalisi tekste - "Kuidas pojad võitlevad", "Vanaisa mure", "Lihavõtte pühiks", "Noored prantslased", "Sõjamehe kiri Lastelehe lugejatele" jt, mis aga õhnsalt patriootilised, erilisele kaasatundmisele apelleerivad, paiguti sentimentaalsed. Pikemas loos "Mispärast?" peegeldub sõda tõsisemalt, kus sõda mängides üks lastest jääb silmata. A. Veto "Kiri sõjaväljalt "Lastelehe" lugejatele" (1915) ei veena oma tsaarirruuduse ja eriomase isamaalisusega.

Kool ja sellega seostuv on vaid vähestes juttudes teemaks, kusjuures avaldatu on vähepakkuv ja kunstiliselt kahvatu. K. Maasikmetsa "Kuidas ma esimest korda kooli läksin" (1910) käsitleb koolihirmu ületamist, kuid kooli eelõhtu meeoleolusid pole psühholoogiliselt kuigivõrd motiveeritud. Sauna Lullu "Esimene tund koolis" (1910) kirjeldab peaasjalikult kõrvalisi pisiasju. Lastele raskepäraselt ja igavalt jutustab E. Aspe "Kuis Hansuke kooli sai" (1904). A. Helgi "Andsi unenäos" (1916) näeb poiss kohutavat und koolist, ärgates aga selgub, et on lihavõttepühade hommik, tänab siis jumalat ja lubab edaspidi hoolsalt õppida. J. Kanguri moraalloo "Kaks pilti" (1902) räägitakse ühelt poolt Jaagust, kes jättis kooli, hakkas isa eeskujul jooma ja suri noorena, teiselt poolt jumalakartlikust ja sõnakuulelikust Augustist, kes koolis ja eluski kõigiti eeskujulik. Kahte erinevat suhtumist kooli käsitleb ka A. Ploompuu "Ihnus" (1902). H. Randa "Mustad sitikad" (1915) on kirjeldav meenutuspilt, kuidas kooliplikana mõtlematult põrnikaid kooli tassiti. Memuarne on ka P. Rängeli "Minu isevärki ettevalmistused kooli vastu" (1914). Koolilood on väga selge didaktilise suunitluse ja tihti otseütleva moraaliga lõpus. Itaalia kooliramatule viidates avaldati 1907. a "Seitse käsku koolilapsele" (armasta oma kooli, kaasõpilasi, õiglust, tööd jm), mis vajalikku ja veenvat programmi esindasid.

8.2.2.5. Loodus on "Lastelehe" meelisvaldkondi ning praktiliselt igas numbris leidub poeetilisi looduskirjeldusi, lugusid loomadest-lindudest, laste ja looduse vahekordadest jm. Tähelepanuväärne osa on allegoorilistel, hoiatava-õpetava laadiga paladel. Küllalt val-

dav on lindudega seotud temaatika.

Üks õnnestunumaid looduspilte on E. Visnapuu sisemise rütmiga "Hoog" (1913), milles antakse emotsionaalne kirjeldus äikese-eelsest ilmast, inimeste üha kiirenevast tööst heinamaal, väsimusest ja selginevast taevast. Meeleoluka kirjelduse uue elu tärkamisest ja kevadõhtute omapärast loob E. Visnapuu "Kevade" (1913). Mõjuva tormipildi pakub J. Tõnissoni "Mis Peipsi kohab" (1901). Lastele raskepäraseks jääb A. Veto ulgumere tormides seisva "Kalju" (1914) kirjeldus. Liialdaval tundeküllaste linnulaulupoesia idüllidena mõjuvad A. Kuku "Hommik" (1916), K. Kesa "Mahlakask" (1916), A. Kalbuse "Laulikud" (1912). Samalaladne on Kõrrekese "Mai-kuu meeleolu" (1914) oma pingutatult ilutseva jalutuskaiguga Emajõe ääres. Kaunistavat isamaalisust vohab N. Künagi "Kevadises hommikus" (1915), kui väljendatakse vaimustust kevadisest loodusest ja vabanemist linnavingudest. Ello tädi muinasjutupärane suvine looduspilt "Lilled kuninganna" (1902) on seostatud mahatallatud lillede kaebusega hoolimatute laste vastu.

Lindudega seostuvad tavaliselt linnupesade leidmise-lõhkumise-kaitsemise probleemid, kusjuures tihti antakse õpetused otsesõnu ja valmilt kätte - K. Amos "Ärge lõhkuge linnupesade" (1903), J. Univer "Mis kuldnokaisand oma õnnetusest õppis" (1903), A. Kalbus "Linavästriku pesa" (1912), A. Vunk "Pääsuke pesa" (1912), A. Rull "Linnupesade jahil" (1911), A. Kasesalu "Liisil on õigus" (1902) jt. A. Ploompuu "Linnupesades" (1909) teeb poiss lindude pesale varjuks katuse ja kuuleb üllatuseks emalt, et linnud kardavad seda. Kirjeldavateks jäävad A. Rulli "Linnupojad" (1910), M. J. Vunki "Pääsuke" (1902), J. Siimeri "Lõoke" (1902), R. Ploomi "Rändajad linnud" (1907), kus enam juttu lindude eluviisidest ja kasulikkusest, vahel seostatud veel eriomase kodumaalisusega. Iseloomulikud on lindude toidumurega tegelemised - A. Heraklidesse "Nälginud linnukesed" (1906), J. Siimeri "Kaks varblast" (1902), A. Kasesalu "Uudo uueaasta mõte" (1909) jt. Lindude omavahelistest suhetest jäävad meelde A. Ploompuu "Noor kägu" (1910), kus riiakas ja ablas käopoeg peremehetseb tihase pesas, ja Fr. Kuhlbari "Pääsukesed ja varblane" (1911), kus varblane jääb pääsukeste poolt kinnimüüritud pessa. Lastele liigutav on A. Kasesalu lindude ustavusest rääkiv "Armastus" (1905), milles kuulist langenud isalinnu järel lendab ka emalind küti püssi ette. Tabavalt on andnud R. Kamsen kuke kiitusloo "Kukes ja pääsukeses" (1904) ning kuulutanud kevade tulekut "Lõokestes" (1912). Fr. Kuhlbars näitab "Tiius ja Viisus" (1909), kuidas aus Tiiu pääseb varga nimest,

kui tuul toob alla kure pesa. J. Mändmetsa "Poisike ja linnukeste paar" (1901) on enam harduslugu, milles jumala juurde läinud poisi hauale linnukesed toovad samalt.

Lindudega seotud lood käsitlevad omajagu looduskaitselisi probleeme, kuid enamasti tegelevad autorid kitsamate didaktiliste küsimustega ja eluõpetuslike sihtidega.

Loomalood, tihti ka mõistujuttudeks nimetatud, on enamasti rõhutatult didaktilised ja moraliseerivad, taotlevad ja seavad kitsamaid õpetuslikke sihte. A. Kitzberg oma antropomorfistliku põrsasteloo pealkirjastabki otseütlevalt "Üks õpetlik jutt" (1902) ning lõpetab samuti otseütlevalt: "Sellest loost võib seda õppida..." Loomalugude algupärasus on suuresti vaieldav, sest siin-seal on laenulised ideed märgatavad, lähtekohaks võetud rahvajutte on aga oma eesmärkidele sobitatud. Ello tädi "Siiliproua äparduses" (1902) saab siil okkalise asemele oma soovi kohase siidpehme kasuka, kuid satub kiiresti eluohtlikku olukorda. Mõttetul kasukavahetusel põhineb ka J. Sõsteri "Jänes ja kadakas" (1903). Kirjamehed ei usalda ise oma loo kõnekust ja annavad lõpuks veel üleütleva moraali - lepi looja poolt antuga, ära nõua endale sobimatut ega eputa võõraste sulgedega, kannad kahju. J. Sõsteri "Krokodilli pisarates" (1905) näidatakse kiskja sõnade ja tegude mittevastavust, salakavalust ja silmakirjalikkust. A. Ploompuu mõistujutus "Sead ja lambad" (1909) ajavad sead palaval päeval ka lambad porilompi, arvates, et neilgi on seal nüüd hea olemine, ning autor toonitab lisaks, et nii otsustavad inimesedki sageli vaid iseenda tahtmist mõnda. A. Kalbuse jutus "Pirisevad" (1913) üritab rebane kumalaste pesa rüüstata, kuid saab nõelata ja nüüd ei vaatagi seda enam.

Loomalugudega rõhutatakse sõpruse vajalikkust ja tähendust - J. Bergmanni "Kassi koera" (1904) loos päästab koer sõbraks saanud, perenaise poolt uppumisurma määratud kassi, ning truuduse kaalukust - A. Kasesalu "Tuks" (1907) on karjakoer, kes ei lähe hundiga lambavargile, kuigi kodus halvasti söödetakse. Mõtlematus toob endaga kaasa õnnetuse - P. Rängeli "Sõit Dogu seljas" (1914), milles sõit koeraga lõpeb vettekukkumisega, ja abivalmidus liidab, kuna isepäine omavolitsemine toob kahju kõigile - A. Rull "Äpardus metsas" (1902), milles sipelga, jaaniussi, rohutirtsu jt üksmeelne seltskond peab kärnkonna tahtel seene alt vihma kätte minema.

Enam kerkivad "Lastelehest" esile Ansomardi ("Viku" jt), Enno ("Mis Tiitsu tegi"), Eisen (rahvajutud) jt kunstipärasemad loomajutud. Nende kõrval hakkavad silma kirjanikuteed alustavate Fr. Tuglase ("Siil" 1901)

ja J. Parijõe (J. Suttermu "Valge jänes" 1916) lapse vaatepunkti õnnestunult arvestavad lood.

Ka puud, põõsad jm on kirjameestele olnud mõistujuttude tegelased. J. Sõsteri "Kuuses" (1902) lastakse noorel kuusel arusaamisele jõuda, et tähtsam kui okste käharus on tugev tüvi. "Puude loomises" (1903) tähtsustab J. Sõster aga eriliselt jumala osa. Väheütlev kristlik jõulujutuke halastusest on O. Lutsu "Kuusk" (1916). S-T "Viimne mänd murdus" (1907) osutab, et tugevate juurteta üksiku murrab torm kergesti. Teadmiste vajalikkust toonitab Nikodemus (= A. Adson) "Eksituses" (1910), kus linnalapsed pajuurbade asemel toovad maalt koju haavaoksi. Pikematagi on nendes lugudes tegemist eluliselt oluliste mõtetega, kuid esteetilist mõjukust omamata jäävad need moraalilugudeks, paremal juhul koolitundi kuuluvateks didaktilisteks õpejuttudeks.

Paljud loodusainelised palad on ennekõike kirjeldavad, pakkudes enamasti asjalikke loodusloolisi teadmisi ja rõhutades looduse kaitsmise tähendust - "Mõnda iseäralist jänese elust" (1904), "Esimesed lillekesed" (1913), A. Karu "Kass" (1902), H. Annila "Nõges" (1904), E. Ratassepp "Mägestik" (1905), J. Leppik "Ojakene" (1905). Tavaliselt pakutakse sedalaadi looduspallades kasulikkuse, vajalikkuse jm selgitamise kõrval õpetusi või ka filosoofilisi järeldusi, et kodumaine on ilus, tuul puhastab ja kuivatab, et kass armastab puhtust ning lapsedki peaksid end tihti pesema, et inimese elu on nagu oja, mis tagasi ei saa voolata jm.

8.2.3. Luuletusi ilmus antud perioodi "Lastelehes" üle 300 umbes 70 autorilt, kusjuures üle kolmveerandi köidetest värssidest ilmus alguskümnendi jooksul (näit 1903. a 44, 1915. a vaid 5 luuletust). Lisaks tuleb arvestada mõningaid rahvalaule ("Tii, tii, tihane, "Ilma lõputa laul" jt), enamasti anonüümseid värssmõistatusi ja piltide sisu ümberjutustavaid värse, otsetõlkeid (Puškini "Kalamees ja kala" 1901; Goethe "Sortsiõpilane" 1901 jt), laste eneste poolt kirjutatud värse (näit 11-aastase Salme Ruubeli "Kevade" 1915) ja piltjutte värssides (näit K. A. Hindrey "Liumäel" 1907). Peaaegu poole üldarvust moodustavad Bergmanni, Eiseni, Enno, Kamseni, Leppiku, Söödi ja Kuhlbari luuletused.

1 - 2 luuletusega esinejad moodustavad enamiku autoritest, kusjuures nende nõ juhuluuletajate (Graf, Küng, Vau jt) teatud mõttes tellimuslikud värssid on enamasti kunstiküündimatud. Juhuluuletajate hulka kuulusid tollal näitleja L. Hansen, "Postimehe" toimetaja J. Tõnisson, apteekrisell O. Luts, kunstiõpilane M. Pukits, üliõpilane E. Murrik jt, kelle hilisem roll

meie kultuuriloos on aga väga kaalukas. Alles luuletajate algul seisid siis H. Visnapuu ja M. Heiberg. Teatud osa Bergmanni ja Kuhlbarši "Lastelehes" avaldatud luuletustest oli ilmunud juba varem. Kirjanike mälestamisega ühenduses avaldati uuesti Koidula ("Lapsuke, nüüd heida sa" jt), Malmi ("Jeesuse rist" jt), Tamme ("Ketramas" jt) luuletusi.

Loodus, aastaajad, häili- ja hellituslaulud, laste tegevus ja mängud, isamaa, kodu, hardusmeeleolud, kiriklikud tähtpäevad, ka värssmõistatused on "Lastelehe" lüürika põhilised märksõnad.

"Lastelehele" iseloomulikud on pildialused, pilti kirjeldavad või ümberjutustavad värsid. Need "Postimehe" trükikojas olevate pildiklišeede alusel tehtud tellimusvärsid on kunstiküündimatud ja abitud - J. Trojani "Me kolm" (1901), kus pildil on põõsas poiss, tüdruk ja koer: "Vaat, põõsast käib kahin / Ja sala sahin / Täis vallatust - / Kes teab, mis säääl jälle? / Küllap teadustan teile: / Me kolm siin just:" Pildil on värvast väljaastuv poiss, keda anonüümne autor kirjeldab: "Kas sa näed, kuis Karlakene / Kooli läeb kui kutsutud? / Maha jäänd küll mütsikene, / aga kaenlas raamatud." Mõnegi toreda looduspildi tähendust ja mõju pisendab väga abitu värss: "Piilukarja ninamees / Isapart on kõige ees: / Teised pardid prüäksudes / Käivad tema jälgedes. / Ilma karjuse ta nad / Suvi otsa elavad." Pildi kommentaariks või ka meeleeolu vahendamiseks on kasutatud värssse tuntud luuletustest (Kuhlbarši "Teele, tee, kurekesed" jt). "Lasteleht" pole patuks pidanud laiemalt tuntud luuletusi omatahtsi, pildile vastavaks sõnastamist. Nii on kunstnik G. Mootse meeleeoluka talvepildi kõrval (1908) Koidula tekstist saanud: "Meil aia äärne tänavas / on armas talvelgi, / kus pehmes lumes põlvini / me tihti jookseme..." Antud piltide põhjal on "Lastelehele" kirjutanud nimekamadki luuletajad ning mõnel juhul kunstilisel arvestatavate tulemusteni jõudnud - J. Bergmann "Viidu äpardus" (1903), K. E. Sööt "Isakene oled vana" (1901), R. Kamsen "Kooli minek" (1901) jt. Mägedes valitsevat pakast kujutavast pildist lähtudes filosofoerib toimetaja J. Tõnisson luuletuses "Külm ja noorus" (1904) lastele raskepäraselt hiiglasest-noorusest, "kes kangem kui külm" ega "kao ei külma ta tuum" ning "Nooruse jõud ja lootus / Vanuigi võidule viib".

"Lastelehe" luuletuste hulgas on terve rida plagiiate ning otsestelt, aga viitamata eeskujudel kirjutatud värssse. P. Jakobsoni "Vastlalaulu" ("Sakala" 1896, 5) avaldas Juhan Hurt "Vastla lauluna" (1912, 2), jättes ära viimase stroofi. P. Tekkeli "Kevade rõõmu" (1909, 4) - "Lumi on ju ära suland, / Talve külm on

mööda läind..." - aluseks on K. A. Hermannil "Karjase laul kevadel" ("Eesti kannel I", 1875). Koidula "Kodu" peegeldub selgesti P. Tekkeli värssides "Kasesalu õue all" (1909). E. Enno "Rohuaias" ("Lasteleht" 1902, 10) - "Juba linnukesed / väljas laulavad..." - on kindlasti eeskujuks olnud Jakob Hermannil värssidele "Kevadel" (1910, 4). Siinkohal võrdlusnäiteks Fr. Kuhlbarši "Kät-kilaul" (1867; kogust "Laste laulik" 1899) ja P. Tekkeli "Uinulaul lapsele" (1914, 1):

KÄTKILAUL

Uinu, mu laps!
 Oh maga, marjaoks!
 Puu ladvast tuleb uneke
 Ja langeb sinu kätkisse.
 Uinu mu laps!

Uinu, mu laps!
 Oh maga, marjaoks!
 Tuul mängib tamme okstega,
 Ei tamme jõua nikuta.
 Uinu, mu laps!

Uinu, mu laps!
 Oh maga, marjaoks!
 Saa õitsevaks kui lehekuu
 Ja tugevaks kui tammepuu!
 Uinu, mu laps!

UINULAUL LAPSELE

Uinu, mu laps,
 Oh maga, marjaoks!
 Puu otsast tõuseb uneke
 Ja langeb sinu voodile.
 Uinu, mu laps!

Uinu, mu laps,
 Oh maga, marjaoks!
 Saa õitsevaks kui lehekuu
 Ja kõvaks ka kui tammepuu.
 Uinu, mu laps!

Uinu, mu laps,
 Oh maga, marjaoks!
 Tuul mängib tamme okstega
 Ei jõua tamme liiguta.
 Uinu, mu laps!

Mõnedki "Lastelehes" avaldatud plagiaadid (Tekkeli "Kevade rõõm", Hermannil "Kevadel" jt) on hiljem lastelektüüris enam tuntuks saanud kui originaalid. Praktiliselt tundmatute "Lastelehe" luuletajate värsside detailsem ja võrdlev tekstianalüüs võib ilmselt rohkesti eeskujusid esile tuua.

Religioosse teema eelnevat käsitlust ja arengut meie lasteluules arvestades ei paku "Lastelehe" selleteemalised värssid uusi aspekte. Kehva kunstipära kõrval hakkab silma pessimistlik alatoon, mis sobimatugi lastele - K. Ruut "Ema surivoodil" (1901), E. Tammeri "Haige laps" (1905) palub koos emaga jumalalt valgust, J. Vau "Ema sõnades" (1904) peetakse emastki parimaks lohutajaks jumalat. Igavest rõõmu ja ilu taevas tõotab L. Kuuskleri "Jäägu puhtaks" (1903).

Traditsioonipärased on jõulude ja uue aastaga seostuvad värssid. Märgitakse pühade ootust, lastele omast ärevust ja lootusi, kuid maandatakse lõpuks kõik hardusmeeleoludesse, taevalt õnnistuse ja abi lootustesse. Haljast kuusest metsavaikusel ja lumes loob su-

gestiivse pildi J. Hermanni "Kuusekene haljas" (1917). Lasteperaselt rõõmsa ja rahuliku pildi peretoa jõuluõhtust annab J. Leideni "Jõulupuu" (1903). L. Hanseni jõulukuuse otsimist kujutav "Jõulu laupäeval" (1903) kaldub lastele raskepärasesse filosoferimisse koos pöördumisega "tema" poole.

Konkreetsetest piltidest lähtuvate loodusluuletuste kõrval on värsse erinevatest aastaegadest. Pelgalt looduspilti kohtab värsistatult seejuures harva, enamasti läheb looduskirjeldus üle õpetlikuks ja moraalipakkuvaks. Kevad seostatakse ootusega, kevadest näevad und lilled, on idülle loodusest, lillesärast, lindude laulust ja kutsutakse "hõiska ühes, inimene" (Elli, Kevadel - 1905), kajagu "rõõmuhüüd ja linnulaulud" (A. Suurkask, Kevade - 1906), et kevadise ilu eest "kostku Loojal kiitus" (A. Annila, Kevadel - 1905) ning lapsed mingu õue, kus mets kohiseb kui vabaduse laul (J. Hermann, Välja - 1912). J. Hermann püüab "Pääsukeste teretuses" (1905) rõhutada ka, et loodusesse tuleb hoolitsevalt suhtuda. Üldine on looduspiltide laiialivalgu üldsõnalisus, mis väljendub ka kauni kodu ja kena looduse umbmäärases igatsuses (Mikkelsaar, Liivasel pervel - 1903) kui ka ebamäärases arenguoptimismis ("Kevadine vihm" 1907). Lillekeste, linnukeste, ojakeste jne tasandil loodust meenutav on V. Jürissoni "Rahupaik" (1912).

Küll lastepäraselt sõnastatud, aga rõhutatult hoiatava-õpetava laadiga on A. Kasesalu "Laps ja lill" (1903) ning "Lapsele" (1905), mis manitsevad kuuletumisele ja lilli hoidma. Lahkust ei tohi kuritarvitada hoiatab H. Annila raskepäraselt sõnastatud "Lilled ja ohakas" (1905). Meeleoluka ja lapsi innustava tööpäevapildi svivises looduses annab A. Jaaksoni luuletus "Heinamaal" (1903). Tavaliselt aga pakutakse ilutsevas laadis ja mingis eriomases sisemises headuses suvepiltide ("Soojal suveajal" 1907) või kiidetakse karjaseameit ja looduslähedust (Suurkask, Karjamaal - 1907). Nukraid kaduvusmeeleolusid toovad loojuv päike (Annala, Ohtul - 1905) ja esimesed lumelilled (Tekkel, Sügise mõtted - 1909). Oluliseks on kirjamehed pidanud lapses linna, üldisemalt looduse vastu heatahtliku suhtumise äratamist (Kuusk, Laps ja lind - 1902; Kuhlbars, Leinav linnuke - 1902).

Mängu-laulu oskusega hoopleva konna kaudu (Salu, Pillimees - 1902) moraliseeritakse iseendaks jäämise vajalikkuse üle, koera-kassi võrdpilt (B. Veber, Pitsu ja Kiisu - 1901) jääb aga lastele raskepäraseks.

Elu karmimatele külgedele osutab vaeslapseteema (J. Kangur, Vaene laps - 1903), mille kaudu kaudselt peegeldub I maailmasõdagi (Tekkel, Vaeslapse mure -

1914; Hermann, Utle, emakene - 1914) või tänatakse jumalat, et lõppes Vene-Jaapani sõda (G. E. Luiga, Sõja lõpul - 1905), kuid "Lastelehe" luule üldiselt väldib tõsielulisemaid küsimusi. Kodumaast rääkides ollakse naiivselt ülistav (L. Kuuskler, Küll on ilus isamaa - 1903), kõlavasõnaliselt patriootiline (V. Jürisson, Kodumaa - 1912) või "soojal rinnal" noort isamaalist kasumetsa tervitav (Tekkel, Uueaasta tervituseks - 1912). Noorte tulevast abi ja toetust eeldavad ka A. Kivi (Vallatumad käekesed, 1902) ja Juku (= J. Janson, Hälilaul - 1908).

Opetust ja moraali peavad luuletajad kindlalt oluliseks laste, tegevust kajastavates värssides, kuigi leidub ka puhtalt mängulist andvaid ja huumorivarjundiga luuletusi. M. Kampmanni rahvaluulepärases "Pulli tegemises" (1903) kutsutakse leivategu kaasa mängima. Hästi on andnud J. Kangur "Väikese Kati" (1903), kelle raha jäi kruusi põhja ostetud siirupi alla. J. Kala kirjeldab "Laste töös ja mõttes" (1903) laste mitmesuguseid töid ja mänge, mis lõpuks ema abistamiseni viivad. Moraliseeringu ja loomuliku karistusega lahendab Veske Ats muidu lustakalt antud ratsutamise "Sea seljas" (1905). O. Grossschmidt "Jukukene tõttab kooli" (1905) loob esimesest koolipäevast asjaliku meeoleolu, kuid tähtsustab lõpuks jumaliku õnnistuse. Otsesõnu taunib Grossschmidt "Suure oina äparduses" (1905) enda üleoleku põikpäist pealesurumist.

Pildist lähtuv lapselähedane mängulaul on M. Pukitsa "Nuku unelaul" (1901), didaktilisemad oma ema sarnane olla sooviga on E. Põllulille "Nukukene" (1901) ja J. Undritzta "Kel nii hää ja armas ema" (1903). Enam kerkib esile A. Haava "Ju aknal" (1902) oma helge hommikumeeleolu, ärganud lapse ja ema rõõmuga, kuid deklaratiivsem on tema "Vannivete voode veerul" (1902), milles loodab lapsest taaralastele tuge ja isamaale ilu toojat. Emotsionaalselt mõjub G. E. Luiga sukka kudevad vanaema ja tema ees mängivat last kirjeldav "Ema jääb ikka ilusaks" (1901), kuid raskepärasem ja pessimistlikum on "Isa ostis rohtu" (1901). Luuletehniliselt paljusid värsitegijaid ületava M. Heibergi sentimentaalse alatooniga hinge surematust toonitav "Kus heljub valge pilveke" (1906) jääb lastele raskesti mõistetavaks ning liigselt vagatsevana mõjub tema "Õhtul" (1906) - lapse õhtupalve jumalale. E. Murriku "Väike Leo" (1905) on küll konarlikult värsistatud, kuid autor on kaasaja meeoleusid laste jaoks hästi väljendanud - linnuke loobub Leo tehtud ilusast puurist, sest "priius parem puuri ilust". Kitsamalt didaktilise sihiga on H. Visnapuu lõunaeestimurdeline "Hoolitseja veli" (1910).

Humoristliku alatooniga luuletusi on "Lastelehes" vähe. Kuhlbari lohisevas värsis "Tundmata koht" (1901) teab koolipoiss sadu Austraalia kohanimesid, kuid kodulähedasse Võnnu linna ei oska minna. O. Lutsu situatsiooni tabav värssdialoog "Suitsetamas" (1912) on pigem jutuke, mis ilmselt jutustusse "Kevade" võinuks kuuluda. Küllalt hea rütmiga ja lastele tõsinaljakas on M. J. Eiseni "Juku õigekirjutamisega kimbus" (1905) ning K. A. Hindrey värssides piltjutt "Liiumäel" (1907).

"Lastelehe" luule üldine kunstitase pole kõrge ja temaatikagi on suhteliselt piiratud. Püsiväärtusega kunstiloomingut lasteluulesse andsid E. Enno ja K. E. Sööt, üksikuid häid luuletusi on ka R. Kamsenilt, J. Bergmannilt, M. J. Eisenilt, Fr. Kuhlbarsilt, kuid absoluutne enamus luuletajaist esineb väheütlevate ja kunstiküündimatute olustikuliste, pilti ümberjutustavate, didaktiliste või hardusmeeleolusid rõhutavate värssidega. Rohkesti on epigoonlikke, otse eeskujudel kirjutatud või siis päris plagieeritud luuletusi.

Sajandi alguskümnendite "Lastelehes" peegeldub ilmekalt meie lasteluule üldise arengu peetus, tammumine olulises osas eelmise perioodi käsitluslaadi piires. Teiselt poolt rajasid Enno ja Söödi "Lastelehes" ilmunud värssid meie lasteluule uue tasandi, mis eeldas kunstinõudlikumat ning lapsi enam arvestavat ja mõistvat loomingut.

8.2.4. Näidendeid ilmus "Lastelehes" vaid tosina ringis, kusjuures need enamasti ühevaatuslikud dialoogid olid põhiliselt laste endi poolt esitamiseks.

Jõulupuu juures mängimiseks mõeldud näidendivormis palades moraliseeritakse kitsalt usulistel teemadel (J. Normann "Laste jõulumäng" - 1905) või kujutatakse Jõuluvana ja Murueide vestlust lastega ning kinkide jagamist (H. Rikkand "Jõulumees" - 1901). E. Sarniti "Jõuluvanas ja tema tütres" (1904) on jõuluvana vana eesti moodi riides sõbralik vanake, kellega lapsed usalduslikult vestlevad, kelle õpetussõnad aga otseütlevalt moraliseerivad. M. J. Eiseni "Kuningates ja lastes" (1902) räägitakse kullakoormaga teelt eksinud kuningatest, kes soovitud kulla asemel soovivad lastel raamatuid uurida.

Kevadpeoks mõeldud mängudest jääb M. Pukitsa "Kevade tulek" (1901) liiga abstraktseks. M. J. Eiseni muinasjutulises "Metsataadi külalised" (1902) saab hea laps kingitusi, halb aga jäetakse veel metsa ekslema.

Argielulisi probleeme toob esile Jakob Liivi värssnäidend "Vaenelaps" (1907), mis lastemänguks siiski sobimatu. Tüüpiliselt häid ja halbu lapsi vastandav ning vaimseid väärtusi tähtsustav P. Leisi "Kuidas

külv, nõnda lõikus" (1909) pakkus lastele koos iseloomulike tüüpide (laisk, tülinorija jt) kehastamisega päris häid mänguvõimalusi.

Jantlikele situatsioonidele rajatud A. Põllusaare "Kass" ja "Aprill" (1905), A. Veto "Vigurivänt" (1913) ja L. Kopluse "Tädi tuleb" (1908) olid lastele mängimiseks küll sobivad, kuid jäid alasti moraallilugude tasemele.

"Lastelehe" lühinäidendid ei ole kunstiliselt arvestatavad, kuigi lihtsate käepäraste tekstidena võis neil olla mõnesugune tähendus laste hulgas näitemänguharrastuse soodustamiseks.

8.2.5. Kirjeldused koos "Mõndasugust"-rubriigi ja pildikommentaaridega moodustavad "Lastelehes" küllalt mahu- ja kaaluka osa, olles seejuures laste silmaringi oluliseks avardajaks ja teadmistegi andjaks. Põhilaadilt on see populaarteaduslik materjal, valdavalt tõlkeline, muganduslik või ainetel kirjutatud ning haarab erinevaid teadusalasid, kirjandust, ajalugu, geograafiat, sporti jm. Käsitlus on enamasti lastepärane, paiguti küll ka liiga naiivselt kirjeldav.

Kirjanike ja nende loomingu tutvustajana kerkib esile V. Reiman. Oma ulatuslikes, mitut numbrit läbivates artiklites C. R. Jakobsonist (1903), Jannsenist (1903), Kreutzwaldist (1904) ja Hurdast (1907) tutvustab ta kirjanike elu ja püüdlusi, annab huviäratava ülevaate loomingu. Sisukam on mälestuskirjutis-ülevaade Jakob Hurdast, tema elust ja tegevusest, eriti rahvaluulekogujana (lisatud ka näiteid rahvaluulest), andes seejuures küllaltki objektiivse pildi ärkamisajast, alaga ülehindamata toonaseid tegelasi, pidades oluliseks kõigi tööd rahva iseteadvuse tõstmisel. V. Reimanilt on veel lühiülevaade J. Kunderi loomingu lastele (1903) ja järelhüüe C. E. Malmi surma puhul (1901).

A. Jürgenstein püüab oma käsitlustes Freundlichist (1906), Tammest (1907) ja Kuhlbarsist (1916) olla rõhutatult lastelähedane, mis aga on lisanud liigset retoorikat, naiivsena mõjuvat targutust ja morali-seeringuid. Sisukam on A. Jürgensteini "Kalevipoja" juubelile pühendatud kirjutis (1911), milles annab ülevaate eepose sisust ja arutleb suurteose tähenduse üle. Lastele tähenduslikud olid seejuures G. Mootse Kalevipoja-ainelised joonistused.

Austavalt ja südamlikult räägivad Koidulast nii J. Bergmann (1900) kui A. Kitzberg (1903). Pealiskaudsemad on anonüümsed kirjutised L. Suburgist (1903) ja K. A. Hermannist (1909). Fr. Kuhlbarši lühiartikkel Fr. Schillerist ja tema "Kellalaulust" (1905) jääb

konstateerivaks. Üllatav on omamoodi ülistuslik anonüümne artikkel L. Tolstoist (1908), kelle maailmakuulsust ja filosoofiutki püütakse mõtestada, kuid lastele siiski raskepäraselt. Omal kohal on aga tõlked Tolstoi aabitsajuttudest. A. Põllusaare "Raamatu tähtsus" (1906) on asjalik ja sisukas kirjeldus, millega hariduse tähenduslikke aspektegi on väärtustatud.

Ajaloo-alastele materjalidele on "Lastelehes" eriti J. Bergmanni toimetamise ajal rohkesti ruumi antud. J. Bergmann ise avaldas peaaegu kogu aastakäike läbivad sarjad Eestimaa ajaloo (1901) ja Eesti maakondadest-linnadest (1902). Need on valgustusliku ja kultuuriloolise laadiga ning küllalt lastepäraselt sõnastatud. Ajaloolise ainese kõrval tuginevad sarja mõned lood ka "Kalevipojale" ning Faehlmanni müütidele. Bergmann räägib soosivalt piiskop Meinhardist, kriitilisemalt mõõgavendadest, vaatleb rahva elujärge enne rüütlite sissetungi, kirjeldab eestlaste muistset vabadusvõitlust ja katastroofi Paala lahingus, religiooni vastuvõtmist ja luteri usku üleminekut, räägib elust Rootsi valitsuse ajal ning rahupõlvest Vene keisrite all. Maakondade-linnade sarjas räägib Bergmann Tartu ja Narva linnast, Viljandi, Pärnu ja Kuressaare linnast ning maakonnast, Lääne-, Järva-, Harju- ja Virumaast, andes lühiülevaate piirkonna ajaloo ja struktuurist (kihelkonnad jm), geograafiast, kultuuriloost, rahva elust-olust jm. Siia sarja liitub ka kirjeldus Liivimaa Helveetsiast - Siguldast. Ladusalt ja huvitavalt jutustatud palad ning fotoilustratsioonid pakuvad üldharivaid teadmisi mitte ainult lastele. Vene-Jaapani sõda käsitlevas "Sõjamaalt" (1904) viitab Bergmann küll sõjakoledestele, kuid põhilaadilt on see vagatsev lugu, milles kutsutakse lapsi palvetama sõjameeste eest, et olla niimeelepärane ka tsaarile. Eesti ajalugu puudutab veel K. M/ening?/ "Mõni sõna Laiuse lossi ajaloo" (1907), ning hariduslugu endise õpilase kirjatükk Tartu tütarlaste gümnaasiumi 10. aastapäevast (1916).

Anonüümne "Liivi rahva mälestuseks" (1910) kirjeldab liivlaste saatuslugu, kuid jääb lastele raskepäraseks. Hoogsam ja emotsionaalsem on Pidulise "Juubelipidustused Riias" (1910), milles antakse ülevaade Peeter I ausamba avamisest ja keisri viibimisest Riias seoses 200 aasta möödumisega Riia vabastamisest Põhjasõja ajal. Peeter I meenutab ka J. Hurda tõlgitud pala (1914) ja A. Reinvaldi tõlge "Imelik palve" (1911).

Luteri usu ajalugu tutvustavad "Väikene Luther kodu ja koolis" (1906) ning E. Aspe "Mikust Miikael" (1905) vestab Lutheri õpilasest, soome kirjakeele ja kirjanduse rajajast Mikael Agricolast. Pikemas kirjelduses "Johann Hus" (1915) on rõhk asetatud katoliku ki-

riku loole. Lastele raskesti sõnastatuks ja pealiskaudseks jääb Heraklidese "Helleni Greeka muinasjumalad" (1907). A. Rulli "Suur tolm" (1903) esitab küll mõningaid andmeid Rooma ajaloost, kuid põhiline on anekdootlik lugu Vatikani lossi puhastamisest 400-aastasest tolmust. Caesaril võitlust gallialastega käsitlev "Viimane võitlus" (1912) eeldas luigejaskonnalt suuremaid eelteadmisi ajaloost.

Maateaduse valdkonnas jääb Eesti osa vastu ootusi minimaalseks. M. J. Wunki "Lapsuke, kas armastad sa kodumaad" (1903) selgitab kodumaa mõistet ja annab mingi ülevaate maakondadest, kuid oma rõhutatud patriootilisuse ja jumalale kui loojale apelleerimisega jääb pala õõnsaks. Paari Viljandi ümbrust ülistava lause järel pakuvad P. Rängeli "Sinejärv" (1911) ja "Sineallik" (1914) mõned muistendilaadsed lood. Seletusmuistend on ka "Reigi kirik Hiiumaal" (1911). Jääaja toimest räägib P.-En.-Ep "Kuidas on meie kodumaa orud ja mäed tekkinud" (1914).

Bergmanni, Eiseni, Pärna, Rulli, Kirotari jt ning anonüüms "e kirjameeste muganduslikud ja ainetele tuginevad palad tutvustavad hiinlaste, jaapanlaste, tšuktside, kalmõkkide, ukrainlaste, samojeedide, neegrite, laplaste, hollandlaste jt kodupaiku ja eluviise enamasti lastele mõistetavas laadis. Sedalaadi materjalidest sisukamaks on mitut numbrit läbiv "Teekond Lapimaale" (1908), mis põhineb keeleteadlase Castreni reisil. Arvestatavaks üldharivaks pikemaks tõlkematerjaliks (avaldati 1909 ja 1910 numbrites) oli N. A. Rubakini "Jutustused suurtest looduse ilmutustest", milles käsitleti geograafia, geoloogia, laiemalt võttes väga mitmesuguseid loodusnähtusi ("Niagara kosk", "Mis on sügaval maa sees", "Virmalised" jm) koos rohkete näidetega. Jürgensteini, Rulli, Treimanni jt käsitlustes vee ringkäigust, maavärisemistest, kivisööst, petrooleumist jm on tekstides muistendilaadseid lõike, jutustatakse ka Vesuuvi purskest ja San Francisco katastroofist. Napilt on kosmograafia-alaseid kirjutisi ning "õhumerest", tähtedest või päikesest rääkivad lood on väheütlevad.

Mitmekesine ja teadmisi avardav on flora ja fauna ainevaldkond, kusjuures oluliselt arvestavad autorid lindude ja loomade, üldse looduskaitsega. Käsitletakse loomade talveund ja lindude rännet, nisutera elukäiku ja kartuli kasvatamist, kodu- ja metsloomi, Aafrika matusid ja meie merede hülgeid, sipelgaid ja veemardikaid, mitmesuguseid puid ja elu akvaariumis või mere-sügavustes jm. Objektiivsele kirjeldusele või küllaltki realistlikule olupildile on autorid tihti lisanud moraliseeringuid, hoiatavaid õpetussõnu jm, mis mõnegi

kirjatüki naiivseks teevad. Asjalikud on 1909. a numbritele lisatud mitmevärvilised pildid loomadest ja loodusest.

Vastu ootusi vähe on tööstuse, põllumajanduse, tehnika jne ainetikul kirjatöid. Põhiliselt tõlkelistes või ainetel kirjutatud palades on juttu linase riide valmistamisest Saaremaal, raudteest, suurtest laevadest ja sildadest, grammofoonist, mängutelefoni valmistamisest, Kremli Tsaar-kellast, James Wattist jm. "Lastelehes" näinuks tublisti rohkem sedalaadi artikleid koos pildiga, nagu "Trükimasin, kus "Lastelehte" trükitakse" (1906), milles trükikunsti ajaloooski Guttenbergist alates juttu ja trükimasina tööd veidi selgitatakse. Omal kohal oli kahtlemata ka "'Vanemuise" Eesti teatri- ja kontserdimaja Tartus" (1906), pilt koos ehitusloo ja maja tähenduse märkimisega kultuuri loos.

Mõned tervishoiu-alased käsitlused puudutavad ter-vise hoidmist, seedimist, alkoholi kahjulikkust, sooja toidu vajalikkust, mis aga olulist teemat vajalikul määral ei esinda.

8.2.6. "Lastelehe" lapsi otseselt **rakendav** osa pakkus enamasti (värss)mõistatusi: Üht Eesti linna nagu näed / Sa käe ümber võtta võid? (1902); T-ga koolis tarviline / K-ga mitme haruline? (1906) jt. Osaliselt on need pärit Eiseni ja Kamseni sulest, tavaliselt aga avaldatud anonüümselt. Lastele nuputamiseks on vähesel määral avaldatud keerdküsimusi (Mis vahe on hapukurgi ja maja välistrepi vahel?), täht-, kujund- või arvutus-ülesandeid, piltmõistatusi või lihtsalt pildil oleva arvumist (Mis loomad on pildil?) jm. Hoopis harva on käelist tegevust suunavaid materjale (varjupiltide tegemine, jõuluehete, mängutelefoni jm valmistamine).

Illustreeritud oli "Lasteleht" oma aja kohta küllalt hästi. Toimetamisel on kaasa löönud andekad noored kunstnikud G. Mootse, M. Pukits, K. A. Hindrey jt, kes on kujundanud ajakirjanumbrite päistiitleid, teinud tekstidele illustratsioone, ornamente, vinjette, kuid enam on kasutatud "Postimehe" trükikoja klišeetid ja fotosid, mis alati ei seostu avaldatud tekstiga, jäävad iseseisvateks. Mõnelgi juhul on tegemist lihtsalt lastele kohase pildiga, mille all tekst (Isa põlve peal on tore ratsutada - 1911), uut infot ei paku. Mitmed fotod (Vastseliina lossi varemed - 1910, jt) vajanuksid kindlasti täpsustavat ja selgitavat teksti. I maailmasõja ajal on "Lastelehes" ka mõned sõda kajastavad pildid.

8.3. "Lastelehe" kõrval tähelepanuväärseks lasteajakirjaks oli "Laste-rõõm" (1906-1907), kirjastaja ja trükikojaomaniku Ed. Bergmanni ajalehe "Isamaa" hinnata kuukaasanne". kokku üheksa 16-leheküljelist numbrit. "Laste-rõõmu" vastutavaks toimetajaks oli algul E. Enno, viiendat numbrit toimetati koos Ed. Bergmanniga, kes oli ka viimaste numbrite ainutoimetaja.

"Laste-rõõmul" puudub sõnaselgelt esitatud programm, kuid avaldatu põhjal järeldub, et orienteeruti põhilisemalt nooremale koolieale. Valdavas osas anonüümsed materjalid lubavad arvata, et toimetajad ise on põhilised autorid. Seejuures torkab silma, et E. Enno luule-proosa segakogumiku printsiiibil toimetatud numbrid on kunstiliselt kandvamad ning enam illustreeritud.

Ajakirjale kunstilise kaalu annavad Ernst Enno (vt lk 133 - 137) luuletused, mis meie lastekirjanduse arengus kvalitatiiivselt uut järku rajavad. Lasteluule klassikasse on jäänud ka K. E. Söödi "Küsimused" (nr 3), samuti varasemast tuttav M. Kõrberi "Mere pääl" (3). Küündimatuks jäävad A. Laabuse, J. Vahtra ja J. A. Feldmanni manitsevad ja epigoonlikud värssid. Juhusliku valiku põhjal on avaldatud J. Punissoni poolt "Üleskirjutatud" rahvalaulud "Jaanikene" (5) ja "Tsireline tsirkukene" (6). Oma värvingu andis ajakirjale E. Enno tõlkemuganduslike värssidega W. Buschi koomiks "Ants Varesjalg" ("Hans Huchkeblin. Der Unglücksrabe"; ilmus alates 5. numbrist, jäi pooleli).

Proosapaladest moodustavad ühe rühma mitmesuguste ainetele tuginevad valmilaadsed loomalood. Need on sõnastatud küllalt hästi, lastele mõistetavalt ja huvipakkuvalt - hunt jääb kiskjaks heale toidule vaatamata ("Hunt ja koer", 1), paremgi tahtmise juures ei saa sõpradeks "Koer ja kass" (1), ahnus ja ihnus on ühtviisi hukutavad huntidegi juures ("Ahne ja ihne", 2) A. Tarto "Vares ja rebane" (4) põhineb tuttavalt juustutükilool, A. W. Kraavi "Rebane ja koer" (7) rebane kalvalustel. J. Punissoni "Vares ja konn" ning "Kolm laiska" (5) on omamoodi hoiatuslood, aga seda olid teisedki ajakirja proosavalmid.

Omaette rühmaks on seletavad lood. Siia kuuluvad piltekommenteerivad tekstid "Aurulaev" ja "Purjepaat" (4), populaarteadusliku laadiga "Elu kivides" (8), "Ahv" (3). Enamasti aga on need didaktilised jutukesed, mis teatud mõttes püüavad midagi selgitada, nagu "Neegrid" (4), et nende nahavärv on päikese kõrvetatud, või "Inimene ja loom" (8), et inimene on loomast kõrgemal jumaliku alge tõttu. Pealkirjas antud küsimust "Miks mustlased kerjavad" (4) selgitatakse valetamisega Jeesusele. Looduses toimuvaid protsesse seletavad "Väike pal-

jasjalgne mullakübemekene" (1), unenäolugu "Kuu peal" (1) ning J. A. Feldmanni küllalt vaimukas personifikatsioon "Märts. Aprill. Mai" (2) kevadkuude ilmastikust.

Kitsa moraalisuunitlusega on A. Tarto ainetel kirjutatud "Varas" (5), milles rõhutatakse, et jumala määrangu suudab panna varga oma ametist loobuma. Otsestelt vagatsev ja taevast elu ülistav on "Tähe-Triinu" (2), samuti "Poiss, kes lauluraamatu vastu kivi löi" (9).

Osa õpetliku sihiga jutukestest põhineb lapsepõlvemälestustel. Ühel poolt on need silmatorkavalt moraliseerivad, nagu valetamist tauniv "Mälestusi lapsepõlvest" (8) või ulakusele paratamatult järgnevat karistust manav "Mis kord koolis juhtus" (2). Teiselt poolt realistlikud, tänapäevalgi huviväärsed olupildid, nagu J. Vahtra karjapoisipõlve mälestus "Meie pasuna lugu" (8) või nooremate narrimist mäletav "Kuidas mulle Riia linna näidati" (9).

Rohkesti ruumi on ajakirjas antud muinasjuttudele, mis kõik aga tõlked või mugandused. Oma eksootilisuse, süzeelise põnevuse ja fantaasiarikkusega on huvipakkuvam jaapani muinasjutt "Asagao ja Ota-Nabunga" (5, 6).

Piltmõistatus, tikuülesanne ja mõned mõistatused ajakirjas (nr 5-8) on üpris juhuslik täitematerjal ega kujunda iseseisvat rakenduslikku osa ajakirjale.

"Laste-rõõmust" ei kujunenud välja kindlama struktuuriga lasteajakirja, mis suutnuks võistelda "Lastelehega". Suhteliselt vähese levikuga "rahvuslik-vabameelsel põhjusemõttel" toimetatud "Isamaa" lisana polnud "Laste-rõõmul" laia lugejaskonda. Ajakirjal puudus arvestatav kaastööliste võrk. Kunstilisest küljest väärtustavad "Laste-rõõmu" eelkõige mitmed E. Enno lastelaulud ("Juss oli väike peremees", "Tibukese unenägu" jt), millel tähenduslik koht väikelaste lektüüris tänaseni.

8.4. "Meie lastele" (1916) - kirikuringkondade ajalehe "Vahimees" lisalehena ilmus 1916. a neli neljaleheküljelist numbrit "Meie lastele", mille väljaandjaks ja vastutavaks toimetajaks oli J. Aunwerdt, kes praktiliselt ise on ka väljaande sisustanud. Kitsalt religioosse väljaandena pakkus "Meie lastele" piiblisalme ja nende selgitusi, jõulumeeleolusid, kirjutisi "Usu väärtus", "Lapse armastus Jeesuse vastu", "Lapse kaitsjad inglid" jm. Vähese leviku ja pelgalt religioosset didaktikat rõhutava väljaandena ei oma "Meie lastele" meie lastekirjanduse ajaloos tähendust.

Kitsalt religioossed olid ka Pärnus ilmunud noortele määratud kristlik kuukiri "Elu Kevade (1911-1914)" ning G. Allo Tallinnas vennastekoguduse vaimus toime-

tatud "Kristliku Perekonna Lehe" kaasanne "Kristlik Laste Sõber" (1910-1930).

8.5. "Laste maailm" on "Sõna" (toim M. Raud) juhuslik kaasanne, ilmus vaid üks number 1907. a juulis. Huvipakkuvam on selles A. J/ürgenstein?/-i nekroloog Jakob Tammele ning A. Haava tõlgitud Anderseni muinasjutt "Must-sitikas".

8.6. "Nooresooleht" (1909-1910) ilmus "Postimehe" kaasan- dena, väljaandjaks ja vastutavaks toimetajaks J. Tõn- nisson, tegevtoimetajaks M. Raud. "Nooresooleht" on meie esimene ajakiri, mis adresseeritud otseselt vanemale koolieale, gümnaasiumide, reaalkoolide jt õpi- lastele, laiemalt kõigile vastavas eas noortele. "Noo- resooleht" ilmus 1909 kahekuulise intervalliga, 1910 kord kuus, kokku 18 ühepögnalist numbrit. "Nooresoo- lehes" peegeldub ilmekalt "Postimehe" iseloomulik põ- hihoiak, kuigi väljaandja programmilises avaartiklis "Meie noorusele" rõhutab, et ajakiri on "meie nooru- sele, kes rõõmsas töös kasvama ja ennast vabas loomi- setungis avaldama peab - meie tulevikulootusele tuleb pinda luua". "Nooresooleht" jääb tegelikult väljaspoole lastekirjanduse piire, kuigi avaldatu hulgas on mõned proosapalad, kus tegelasteks lapsed ("Väikesed meistrid" jt).

"Nooresoolehe" toimetus pidas oluliseks, et igas numbris oleks oma juhtkiri, populaarteaduslik osa, arvustus, seotud ja sidumata kõnes ilukirjandust, päe- vasünnuste käsitus. J. Tõnissoni, M. Raua, R. Rohu jt juhtkirjalistes artiklites manitsetakse, taunitak- se kergemeelset ellusuhtumist, suhete labasust, alko- holismi, tühja lõbutsemist, passiivsust jm, kusjuures moraliseeriv-didaktiline hoiak avaldub muudessi mater- jalides, eriti noorte eneste päevasünnuste (sisuli- selt küll noorsoo üldprobleemide) rubriigis avaldatud lugudes (Old Boy, Minu süüdistus - 1909, 3; lisaks selle vastukajad). H. Visnapuu süüdistab nooruse hoiak- kute kujunemises vanu, pealkirjastades oma artikli "Meie noored peame vanade jälgedelt lahkuma" (1909, 4). Sedalaadi publitsistikaga püüti noori äratada iseseis- vale mõtlemisele ja tegutsemisele, kusjuures mõneti on eeskujuks (näit. J. Haljasmäe artiklile "Kuidas tu- leb lugeda?") soomlaste ajakiri "Nuori Voima" (1907- 1969), mille taotlused olid samalaadsed.

Populaarteaduslikus osas käsitletakse Darwini õpetust, raha ajalugu, malemängu, naeru positiivset toimet jm. Kirjeldustes antakse ülevaateid karskus- ja noorsooühingute tegevusest Saksamaal ja Soomes. Ar- vustused "Villem Grünthali Laulude" (1909, 1) ja Tamme-

saare "Noored hinged" (1909, 3) kohta on pigem meeletutasandil mõtisklused, andmata arvestatavat analüüsi antud teostest. Oluliseks on peetud J. Kunderi EKMS-is peetud kõne (1882) "Ema-armastus Eesti rahvaluuletuses" uuesti avaldamist (1910, 5).

Luuletustega esinevad "Nooresoolehes" H. Raudsepp, P. Tekkel, A. Mätt, P. Treumuth, K. Kärner jt, kusjuures enam on avaldanud H. Visnapuu. Arvestamata K. E. Sööti, kelle luuletused "Nad ütlevad" (1910, 9), eriti "Kuid" (Näojume pimedas kahvatab - 1910, 8) on kunstinõudlikumad ja kerkivad esile ka kogu tema loomingu, on teised luuletajad üksnes katsetajad. Nende luule on omamoodi üleskutsuv ja didaktiline, vabanemisele ja vabadusele ergutav hõiskamine, romantiliselt paisutatud unistusi väljendav või otseütlevalt nõudev. K. Kärner ütlebki otse: "Raputa maha / ja hauasse vii, / Need kolletanud lehed - / Elust väsinud mehed!" (1909, 5). H. Visnapuu näeb "Nooruse laulus" (1910, 1) säravaid mäsihte, kuhu noored peavad välja murdma, ning "Unistuste saares" (1910, 1) saart, kus vaba tulevik. Luuletustega "Töölaul" ja "Me oleme murede lapsed" (1910, 8) on H. Visnapuu märganud elu argisemaid külgi, ka häda ja viletsust. "Nooresoolehe" viimases numbris tegi H. Visnapuu lühikokkuvõtte ajakirjas avaldatud ilukirjandusest, tunnistades, et nii tema enda kui teistegi noorte heast tahtest on jäänud väheseks, sest ilmunud on üksnes kitsa aineriingi ja kesise kunstiväärtusega katsetusi. "Nooresoolehe" proosapalad on enamasti kirjeldavad, samuti katsetused. Omajagu on tõlkeid (Lagerlöf, Tolstoi jt) või eeskujudel-ainetel kirjutatud palu.

"Nooresoolehe" tähenduslikum osa oli publitsistika, peegeldades ühe osa loome-erksamate, juba kahekümnenda eluaasta piirimaadel noorte otsinguid, seisukohti, meeletulusid. Kirjanduse arenguprotsessis jäi "Nooresoolehe" osa vähemärgatavaks. Viimases numbris tunnistas tegevtoimetaja M. Raud, et oma poliitilist joont ajava päevalehe kaasandena ei suutnud ega suuda sedalaadi ajakiri koondada võimekamaid noori laiemalt. Iseseisva noorteajakirja vajalikkust toonitades tunnistas ta, et kaasajal puuduvad selleks majanduslikud võimalused.

*

Perioodilised lastelehed hoogustasid lastekirjanduse arenguprotsessi, andes hea võimaluse kirjamestele adresseerida oma loomingut otse lastele ning harjutasid ka teatud osa lapsi regulaarselt jälgima nendele suunatud loomingut. Lastelehtedele reageerib

kriitika juhuslikumalt. Üht numbrit analüüsiva kriitiku hinnang on täiesti negatiivne: "Laste leht nr. 2, 1904 on läbi ja läbi puudulik" /2/. Antud numbris olevat ja tänaseni laialt tuntud R. Kamseni luuletust "Talvel" (Küll on kena kelguga) peab kriitik "Mõtte ja sõnade poolest puudulikuks", kuna lumi säravad vaid kevadise päikese käes ning sobimatu olevat "kena", mis pelgalt "kelgu" pärast olevat kasutatud. M. Okase meelest oli "Lasteleht" väiksemate laste arusaamise kohane hea väljaanne", mis "kõlbab mitmeti ettelugemiseks niisugustele lastele, kes ise veel lugeda ei oska", kuigi on määratud suurematele /3/. Enam põhjendatud on M. Okase etteheide, et "Lastelehest" on kadunud rakenduslik osa. "Lastelehte" mõneti reklaamiv Üks lastesõber (= E. Enno ?) soovitab põhjendatult "Lastelehe" köidetud aastakäike laste oma raamatukogu aluseks /4/. Ta tunnustab ausalt, et pole ise "Lastelehe" siuga päris rahul, sest "Lasteleht" on natuke liig vaimulik, temas on palju Jumalasõna - sagedasti - ja mitte **koolimehe** pakutud, kes selle sügava asja lastele äraseeditavaks suudaks teha". Pealegi "kõlgub tihti kõige ilusamate jutukeste otsas kombe- ja kõlbluse õpetus - nagu tolgend", kuid sellele vaatamata leiab ta, et leht on "hää, seni kui **veel paremat** ei ole", pealegi "sakslaste omad on aga veel viletsamad" ja paremat pole "teistel, suurtelgi rahvastel".

Lastelehtede vahendusel avardusid lastekirjanduse temaatika ja ainepiirid, kasvas oluliselt lastele kirjutavate kirjameeste arv. Enamik neist nägi lastekirjanduse funktsioone küll üsna kitsast vaatenurgast, lähtus pelgalt didaktilistest eesmärkidest ega suutnud seetõttu arvestatavat kunstiloomingut pakkuda. Kaugelt üle ulatuvad aga E. Enno, K. E. Sööt, A. Kitzberg jt, kelle loomingu mõndagi on püsiväärtuslikuna elanud üle aegade.

9. Kriitika. Kriitika üha intensiivsem sekkumine antud perioodi kirjanduse üldisesse arenguprotsessi loob teatud eeldused ka lastekirjanduse kriitika kujunemisele. Eelneva etapiga võrreldes reageeribki kriitika märgatavamalt ilmunud lasteraamatutele, kuid ei küüni veel protsessi kuigivõrd mõjustama. Kriitikutena esinejad on enamasti ka ise lastele midagi kirjutanud ja lähtuvad eelkõige oma kitsamatest pedagoogilistest ning subjektiivsetest arusaamadest, nagu ilmnes eespool antud viidetest ühe või teise teose arvustusele. Omajagu ilmub perioodikas reklaami funktsioonides olevaid teoste annotatsioone, mis naiivselt soovivad, teenivad kirjastajate kitsamaid huvisid ning on seejuures ilmselt ka nende poolt trükki suunatud.

Besti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekutel esitatud ettekannetes eelneva aasta kirjandusest jääb lastekirjandus harilikult kõrvale. Koolikirjanduse toimikonna aruannetes seltsile käsitletakse õppekirjandust, kusjuures hästi peegeldub sihiteadlik ja tulemusrikkaski töö emakeelsete kooliraamatute käsikirjade tellimisel ja kirjastamisel. Oli ju "venestatud koolis meie koolikirjandus kängu jäänud" ning "tarvidus eestikeelse koolikirjanduse järele" väga suur, nagu veenvalt on märkinud Tartu koolmeister J. Tammemägi EKS-i 4. jaan 1908 üldkoosolekul protokollil põhjal /1/. Väga tähelepanuväärne on M. Kampmanni initsiatiivil rajatud ja toimikonna egiidi all avaldatud sari "Nooresoo kirjavar" (vt lk 112 - 113).

Teatud mõttes aastaülevaateid lastekirjandusest EKS-i raames hakkas tegema koolmeister M. Okas. Ta tutvustab-kirjeldab 1912. aastast mõningaid tõlkeid noortele ja P. Burmani pildiraamatuid /2/ ning 1914. a /3/ ja 1915-1916. a /4/ ülevaadetes kuulub lõviosa G. Suitso, M. Kampmanni ja E. Petersoni lugemike kirjeldamisele, kusjuures väga kriitiline on ta E. Petersoni lugemiku suhtes. Lastekirjandust otsesemalt haaravad M. Okase käsitlused vaid riivamisi (V. Karriku "Piltidega jutud lastele", tunnustus "Lastelehele") ning lastekirjanduse olemuslikke probleeme ta ei puuduta, kui mitte arvestada didaktilis-metoodilisi nõudmisi (vähem negatiivselt mõjuvat, rohkem positiivset eeskuju) ja korrektse keele taotlusi.

Koolikirjanduse toimikonna aruannetes informeerib M. Kampmann igal aastal üksikasjaliselt, mis tehtud ja mis teoksil õppekirjanduse alal, kuid arutleb vahel ka otsesemalt lastekirjandust puudutavaid probleeme. 2. jaan 1909 esitatud aruandes /5/ motiveerib ta "Nooresoo kirjavar" vajalikkust ning arutleb veidi pike-malt laste- ja noorsookirjanduse olemuse ja tähenduse üle. Kampmann tugineb oma teoreetilistes seisukohtades Herbartile /6/, pidades vajalikuks ja oluliseks Homeroose "Odüsseiat", et "jutustus peab last igapäevasest maotusest välja kiskuma ja temale mehised suurused pildis silmade ette seadma". Kampmann esitab samas rea teoreetilisi kaalutlusi, omamoodi nõudeid meie lastekirjandusele: heal lastejutul peab olema "tõsist lapselikku vaimu, lihtsust ja ometi rikast mõttekujutust", fantaasiat, elulisust, kombelist haridust, positiivselt õpetavat, elutõsidus, "kestev klassikaline väärtus" ning vastavus kaasaja teadusliku mõttega. Täielikult mõistab ta hukka sihilikud moraliseeringud, pealiskaudsed õpetused, päevakajalised efektitsemised ning rõhutab, et lastejutt ei tohi "mitte mõni katkend, anekdot, lühike teadustus olla, vaid võimalikult oma

osades kokkukõlav terve". Kampmann ei tõmba selget piiri laste- ja noorsookirjanduse vahele, kasutab läbisegi mõisteid "lastejutt" ja "nooresoo kirjandus", kuid põhiseisukohad on arvestatavad mõlemapoolselt. Kampmann teab, et sarjas "Nooresoo kirjavara" pole "mitte kõik laste lugemised", et "mitmed neist on küpsemale nooresoole määratud" ning loodab, et hea lasteraamat pakub kunstielamusi igas eas lugejale. Tõlkekirjanduse valimisel sarja on ta arvestanud soomlaste "Lasten kirjoja" nimekirjaga, pidades oluliseks, et meilgi ilmuksid Münchhauseni ja Gulliveri lood ning J. Verne'i raamatud /7/. Taunides tuimi ja lastekaugeid usuõpetuse kooliraamatuid, märkis Kampmann, et "usuõpetus tuleb hoopis teisele alusele rajada" /8/, kuna tähttäheleline tuupimine "ei hari tundmusi ega tahtmist" /9/. Usuõpetuse vajalikkuses veendunud Kampmann eeldab põhjendatult nii õpikutelt kui ka usuainelistelt jututudelt arukust, sest "tundmusi ei saa muidu liigutada, kui mõistuse, arusaamise kaudu" /10/. Kampmann näitab veenvalt, et koolmeistrid ei arvesta koolitööd alustavate lastega, õpetavad abstraktselt, "paljalt tähti ja sõnu lugema ja ei panda lugemise sisu peale mingit rõhku" /11/. Samas esitatud üleskutses palub ta saata EKS-i laste mängu, laule, jutte, mõistatusi jm, "olgu rahvasuust ehk enese luuletatud", et saadud materjali kasutada lastekohases aabitsas ja koostada ea- ja huvikohane raamat. Üleskutsese reageeris vaid neli isikut, kuid saatsid "tuttavatest lasteraamatutest ära kirjutatud" lugusid ning mängude osas saksakeelse nimekirja /12/. Ei realiseerunud Kampmanni teinegi soov, millel oluks lastekirjanduse seisukohalt oluline tähendus. Ta on pöördunud kirjalikult saja kirjamehe poole kaastöö saamiseks kogumikule "Kodumaa pildid", milles "pidid ruumi leidma kodumaalised reisikirjeldused, kujutused kodumaa loodusest, kodurahvast ja tema tööddest, kohalikud ennemuistsed jutud, mälestused minevikust, pildid Eesti ajaloo, rahva tegelastest jne" /13/. Vastasid vaid viis kirjameest kuivapoolsete ülevaadetega. Kampmann on väga oluliseks pidanud rahvuslikku muusikat ja rahvaluulet, et "laste arusaamist Eesti rahvalaulu ja -luule kohta, niipalju kui see koolis sünnis ja võimalik, edendada" /14/.

Lasteläheduse nõude oli 1905. a esitanud ka Üks lastesõber (= E. Enno ?), kes taunis moraliseerimist, eeldades, et "õpetust peavad lookesed oma sisu läbi ise andma, mõtlema peavad nad lapsi panema" ja "enam armastusest kodumaa, rahva, emakeele, meie kirjameeste ja nende tööde vastu peaks sääl sees jutustatama" /15/.

Meie lastekirjanduse kehvuse üle arutleb sajandi algul pikemalt J. Speek /16/, kes esitab seitsmepunk-

tilise programmi, mida lastele kirjutajad ja kirjastajad peaksid arvestama: eakohasus, loogilisus ja kasvatuslik siht, noorematele eelkõige kodu ja kodumaa kui lapsele lähedane-arms-huvitav, lapsele arusaadavad "asjad ja sõnad", laps peab ilma kõrvalise abita mõistma raamatu tuma, lasteraamat olgu trükitehniliselt kvaliteetne ja hinnalt odav. Speek ei nimeta illustreerimise jms, kuid põhiline on esitatud ja arvestatav tänapäevalgi.

Põhjendatult kriitiline on Kooliõpetaja, kes võrdleb meie lastekirjandust söötis põlluga. Märkinud, et valitsuse poolt vallakoolidele saadetud venekeelsete raamatute hulgas on vähe lastele kohaseid ja nendegi mõistmist takistab puudulik keeletundmine, kuid head emakeelset lastekirjandust pole, raamatuturul laiutab aga sopakirjandus ja lastele "Saksamaalt laenatud pildiraamatud, millele haleviletsalt ümbersorgitud eesti-keelsed sõnad sisse asendatud" /17/. Teravalt osutab Kooliõpetaja pastoritele, kes arvavad end "lastekirjanduses tegevad, aga laotavad selle firma all misjoniannete korjamise heaks lendlehti laiiali". Kooliõpetaja mõistab, et arengut pärsib majanduslik kehvus. Väljapääsu näeb ta selles, et "kooliõpetajad-kirjanikud astuvad kokku ja asutavad omavahelise kirjastuseühisuse, mis omale ülesandeks võtab: laste ja nooresoo-kirjandust kokku seada ja välja anda" /18/. Küllalt mõttekas kooperatiivi-idee ei leidnud aga vastukaja.

Tõsist puudust tuntakse lasteraamatukogudest. "Päevaleht" pühendab sellele koguni juhtkirja, milles viidatakse mujal maailmas olevatele ning leitakse, et "lasteraamatukogude eesmärk on kõige pealt lapsi lugema harjutada" /19/. Oluliseks peetakse raamatukoguhoidja suunavat tööd, kes aitaks lapsi eemal olla sopakirjandusest, korraldaks jutuvestmise tunde, annaks lastele asjalikku ja kasulikku infot heast kirjandusest jms. Lootus abile linnade omavalitsustelt jäi tollal veel unistuseks. Peterburis ja mujal maailmas olevatele lasteraamatukogudele osutab ka "Tallinna Teataja" /20/, märkides veel, et "lapsed loevad seda, mis neile kätte juhtub. Nad loevad hirmu- ja vereromanisid ja isegi nilbe kirjanduse eest ei ole meie lapsed kaitsitud". Pinkertonide, rõõvlijuttude jms taunimine on üldine ning soovitakse, et kool ja koolivälise hoopis enam õpetaks lapsi raamatuid, eriti head kirjandust mõistma. Lastegagi seostub EKS-i üldkoosolekult 3. jaan 1909 J. Tõnissoni esitatud nõudmine: "Meil tuleb kõige pealt lugemise eest hoolt kanda, tulevad avalikud lugemiselauad ja raamatukogud asutada" /21/.

Mitmel juhul osatatakse kirjastajaid ja raamatu-

kaupmehi, kes siit-sealt haaratu ülepeakaela tehtud tõlgetena turule paiskavad, kultuuri asemel pelgalt äri arvestavad. Niiivsem oli lihtsalt loota, et kül-
lap kirjastajad-raamatukaupmehed ka paremat hakkavad andma /22/. A. Kitzberg, kes rõhutas, et lastele hea hulgast "ainult kõigeparemat pakkuda tohib", näeb kirjastajate sõltuvust turust, kuna "äri ja odava kauba järele küsimine ei lase raamatute väljaandjaid seda /kõigeparemat/ silmas pidada" /23/. Otsekohesem on A. Jürgestein EKS-i 3. jaan 1909 üldkoosolekul, nõudes, et "kirjastajate äriliste otstarbetega ümberpanekute asemele peavad tõsise väärtusega tööd asuma" /24/. Samal koosolekul on J. Lõo määravaks pidanud arvustust, mis aitaks lugejaid pahnakirjandusest eemale hoida.

Lastekirjanduse osas oli korraliku arvustuse vajalikkus eriti ilmne. Laiemalt tõuseb tulipunkti seejuures hariduse, eelkõige hariduse sisu küsimused. Tammsaare eeldas "üleüldise hariduseandmise sisseseadmist", muretsets emakeele õpetamise pärast koolides, rõhutades kindlalt, et "eesti keelele peavad koolides täieliku't kodanikuõigused osaks saama" /26/. Lastekirjanduses taunis Tammsaare labasust, liigset kõlb-
luse jutlustamist, eriti aga usulist vagatsemist ja "kristlikumad kui Kristus ise" olemist /27/. Lastekirjanduse liigselt õhkama panevale religioossusele osutasid ka Enno, Kampmann, Kitzberg jt. Hoopis tavalisem aga oli, et vähenõudlikud kriitikud, jõuludeks ilmunud lasteraamatute tutvustajad just kristlikku vaimu vaadeldud teostes hindamist väärivaks pidasid. Päevalehed aga märkasidki lasteraamatuid eelkõige jõulude eel ja sellest olenevalt raamatuid lihtsalt tutvustati ja soovitati osta jõulukingiks. Sedalaadi reklaamilugudest jäävad kriitilisemad toonid välja või piirduvad mõne tagasihoidliku sooviga. Näiteks P. Grünfeldti "Heal tujul - kaunil kujul" (1913) tutvustus: "Ilus ja teretulnud lisandus meie kehvale lastekirjandusele, sisaldab suure hulga muinasjutte, lugusid ja luuletusi, mida 7 - 12 aastased lapsed huvitusega võivad lugeda. Pääle selle sisaldab raamat hulga kahevärvilisi pilta, enamasti elajatest, mis väikes-
tele vistist palju lõbu valmistavad. Ainult soovin, et kiri veidi jämedam oleks, iseäranis luuletustes. Üleüldse aga teeb raamat õige meeldiva mulje ja on kohane kingitus lastele" /28/.

Lastekirjanduse kriitikas antud perioodi arengu-
protsessi seisukohalt jäävad tähendusrikkamateks arut-
lused lastekirjanduse olemuse üle, eelkõige M. Kamp-
manni osa selles.

KOKKUVOTE

Eesti lastekirjanduse kujunemine on läbinud pika ja keerulise arenguprotsessi, jõudes alles käesoleva sajandi alguskümnenditel tähendusrikkamale positsioonile kultuuriloo üldises kontekstis.

Eestlaste vaimses kultuuris kuulub väga kaalukas koht rahvaluulele ja sajandeid on selle mõjusfääris olnud lapsed, kes ka ise olnud ja on traditsiooni kandjad ning loojad. Rahvaluule otsene mõju lastekirjanduse arenguloos on silmatorkav ja ka jätkuv. Tõlkelised ja muganduslikud, eriti aga oma rahva rahvajuttude kogud on mõõdunud sajandi keskpaigast alates olnud olulisel kohal lastelektüüris ning moodustavad hinnatavama osa meie lastekirjanduses tervikuna. Arenguloost ilmneb, et mitte alati pole mõistetud hinnata rahvaluule osa ja tähendust laste esteetilises kasvatuses. Kitsalt religioossetest eesmärkidest ja sihtidest lähtujate tõrjuv ja halvustav hoiak minevikus rahvaluule suhtes lasteraamatutes on tegelikult aidanud omamoodi enam esile tõsta väärtusi, mis Kunderi, Kitzbergi, Petersoni, Ansomardi jt loomingus kunstinõudlikumaks lastekirjanduseks realiseerus. Rahvaluule hakkas rahvaraamatute kaudu loojateni tagasi jõudma Willmanni "Juttud ja Tegud" (1782) vahendusel, tuues ringlusse ühtlasi valme, legende jm rahvusvahelisest repertuaarist. Aisoposeni tagasi ulatuvad valmid, nende ümberjutustused või nende mõjul tehtud loomalood moodustavad nime-tamisväärsse osa käsitletud perioodi aabits-katekismuslugemikes ja lasteraamatutes avaldatud lugudest. Seda laadi tõlkeline, valdavalt tõlkemuganduslik materjal on mõjutanud ka kohalike kirjameeste toodangut. Rahvalaule kohtab lasteraamatutes hoopis harvemini.

Lastekirjanduse olemasolu, asend ja tähendus meil on olenenud suuresti ühiskondlikest oludest, koolikorraldusest, majanduslikest tingimustest, trükikodadest jm. Pikka aega oli meil lastele otseseks raamatuks üksnes aabits-katekismus, kuid hiljemgi, praktiliselt vaadeldava perioodi lõpuni levitasid raamatukaupmehed-kirjastajad neid kooliväliste lasteraamatutena (näit ABD-raamat Täieliku lugemise õpetuse ja peatükkidega, Jurjev, 1914).

Katekismused, piiblilood, palveraamatud, jutustustekogud moodustavad 19. sajandi lõpuni olulise osa lastele suunatud raamatutest ning nende üldine mõju lastekirjanduse kujunemisloos on suur. Vaimuliku kirjjasõna mõjutused peegelduvad suuremal või vähemal määral kõigis kasvatuslike ja õpetuslike sihte taotlevates jutustustes ja luuletustes, avalduvad nõuannetes, eeskujukirjeldustes, ebausku taunivates ja karskustee-

malistes lugudes, looduses toimuvate protsesside mõtestamistes, pildiraamatutes, rääkimata juba otseselt vaimuliku laadiga lugudest, kirikulegendidest jm.

Olulise murrangu arenguloos toob endaga Eesti Kirjameeste Seltsi tegevus. Sellega seoses on väga oluline, et avaldati emakeelsed õpperaamatud praktiliselt kõikide õppeainete kohta, kusjuures eriti positiivse tähenduse lastele suunatava ilukirjanduse osas omandasid C. R. Jakobsoni lugemikud. Kooli, laiemalt aga üldse laste jaoks sisukamat ja eakohasemat ilukirjandust hakkasid jõudu ja oskust mööda sihiteadlikumalt viljelema C. R. Jakobsoni kaasaegsed ärksamad koolmeisterid Fr. Kuhlbars, J. Pärn, J. Kunder, A. Grenzstein jt, kellele loomingust mõndagi on jäänud üle aegade ulatuvaks. Samal ajal hakkab avarduma lastekirjanduse ainevaldkond ja temaatika, niiet käesoleva sajandi algul oli see oma aja kohta piisavalt mitmekülgne ja võimekamate autorite poolt paljuski kunstinõudlikuma taseandini viidud. Üldomaseks seejuures jääb siiski didaktilise suunitluse ja käsitluslaadi domineerimine.

Lasteraamatute iseloomulikemateks põhitüüpideks (lisaks mitmeid eriomaseid alatüüpe) kujunesid rahvajuttude kogud, segakogumikud, mis märgatavalt arvestasid koolilugemike eeskuju. Kinderfreundi-mõjulised lastesõbrad, jutukogud, luulekogud ja laulikud, mis sageli antologia printsiibil koostatud, populaarteaduslikud kogumikud, pildiraamatud, piltjutud, näidendiramatud, lastelehed, piiblilood, koduõpetused jm.

Suur osa antud perioodi eestikeelsetest lastele adresseeritud ilukirjandusteostest olid tõlkelised, aimekirjandus tugines eelkõige välismaterjalidele. Algupärased oma enamikus pole ka pildiraamatud ning märgatavad välismõjud avalduvad samuti kitsamalt usulisi mõtteid/tundeid väljendavates lugudes. Põhiliseks lähteallikaks meie kirjameestele varem oli saksa koolikirjandus ja mitmesugused saksakeelsed perekonnalehed, kusjuures nendes pakutust olenevalt ulatuti pilku heitma ka teiste rahvuste kirjandustesse. 19. sajandi lõpukümnenditel hakkasid kirjamehed materjali valima juba ka vene koolikirjandusest ja lasteraamatutest. Küllalt märgatavaks saavad tõlked soome keelest ning käesoleva sajandi algul arvestatakse juba laiemalt Soomest pärit ainesega. Sihiteadlikumalt hakkas tõlkekirjandust lastele ja noortele suunama Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimikond. Kirjastajate ja raamatukaupmeeste kitsastest ärihuvidest johtuvalt tuli raamatuturule enam kui küsitava väärtusega seiklus- ja põnevuslugusid, mis lastelektüüris aga olulise koha omandasid.

Fr. Kuhlbars, J. Pärn jt möödunud sajandi lastele

kirjutavad kirjamehed olid tihedasti seotud kooliga, arvestasid eelkõige koolilast, kelle kasvatamist/õpetamist koolivälisegi kirjasõna kaudu pidasid põhiliseks juba tavapäraseks saanud didaktilisusega. Venestusperioodil kujunes emakeelne kirjasõna lastele juba enam kooliväliseks nähtuseks ning last hakati nägema ka teistsugustes oludes. Lastele adresseeritud kirjanduse puhul jäävad esteetilised aspektid kõige selle juures ometi veel tagaplaanile. Muutunud oludes isegi kasvab kitsamalt didaktilise kirjanduse hulk, mida kirikuesindajad ning religioosseid ja valdavalt sellest tulenevaid/olenevaid pedagoogilisi vaateid kandvad koolimeistrid produtseerisid. J. Tamme jt uue generatsiooni pedagoogide ja kirjanike looming ei jõua kuigivõrd lasteraamatutesse, koostajad eelistavad oma vananenud maitseid.

Kunstinõudlikuma aluse eesti algupärasele lastekirjandusele rajavad käesoleva sajandi algul Enno, Sõöt, Ansomardi, Kitzberg, Lattik, Hindrey jt, kellel puudusid otsesidemed kooliga, kes kitsalt didaktilisi aspekte ei seadnud esikohale ning kes pidasid silmas eelkõige esteetilisi väärtusi. Oma saavutustele vaatamata (C. ja M. Körberi, Kuhlbari, Pärna, Kunderi, Bergmanni, Grenzsteini jt looming) jäi algupärane lastekirjandus kirjanduse üldises arenguprotsessis 19. sajandil kõrvaliseks. Meie lastekirjanduse arenguloo eripärana tuleb olulisena arvestada, et C. R. Jakobsoni lugemikest alates on lasteni viidud lugemike-kogumike-antoloogiate kaudu kaasaja silmapaistvamate kirjanike kunstiväärtuslikumaid teoseid, eelkõige lüürikat, kusjuures Koidula jt paljud teosed kuuluvad hinnatud lastelektüüri tänaseni.

VIITEID JA KOMMENTAARE

SISSEJUHATUS

1. EKmSA 1878. - Trt, 1878. - Lk 21 (protokollid).
2. **Eisen, M. J.** Eesti kirjandus aastal 1879 // EKmSA. - 1880. - Lk 29-37.
3. **Kunder, J.** Eesti laste-kirjavarast // Valgus. - 1884. - 10. ja 31.03, nr 18, 21.
4. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse-toimekonna tegevus // EKSA II. - Trt, 1910. - Lk. 97-101.
5. **Roos, J.** Kirjandus ja noorsugu // EKirj. - 1929. - Lk 283-294; Koolinoorsoo kirjanduslikust kasvatus-est // Olion. - 1931. - Lk 164-166; Noorsoo-kirjandus 1931. a // EKirj. - 1932. - Lk 209-219; Kool ja kirjandus // Post. - 1937. - 5.01, - nr 4; Mis vahe on klassikalise, rahva- ja noorsookirjanduse vahel // Post. - 1937. - 27. - 28.07. ja 1.08, nr 199, 200, 204; Esimesed eestikeelsed ilukirjanduslikud noorsooraamatud // EKirj. - 1939. - Lk 534-539; jt.
6. **Lepik, S.** Laps ja raamat // Eesti Naine. - 1935. - Lk 353-355.
7. **Elango, A.** Laps ja raamat // Post. - 1939. - 5.12, nr 329; jt.
8. **Hamburg, P.** Noorsookirjanduse teoreetilisi aluseid // Olion. - 1933. - Lk 372-375; jt.
9. **Sillaots, M.** Tütarlaste lugemisvara // EKirj. - 1939. - Lk 260-266; Uutest väikelaste-raamatuist // EKirj. - 1939. - Lk 133-134; jt. Lisaks veel: **Sepp, H.** Nälg meie noorsoo kirjaturul // Vaba Maa. - 1919. - 11.04, nr 84; **Anderson, W.** Neljas aruanne Eesti lastelaulude ja -salmikute korjamise kohta // Post. - 1924. - 29.02, nr 59; **R/aa/g, A.** Noorsoo lugemisvara // Post. - 1931. - 10.01, nr 9; **Hindrey, K. A.** Toorus lastekirjanduses // Post. - 1931. - 12.01, nr 11; **Palm, L.** Sari noorsooraamatuid "Targad tähed" // EKirj. - 1939. - Lk 416-418; jt.
10. **Parijõgi, J.** Laste- ja noorsookirjanduse lähtekohti // EKirj. - 1935. - Lk 215-225; Murde-ealiste poiste kirjanduslikud ainevallad ja käsituslaad // EKirj. - 1939. - Lk 20-26; Noorsookirjanduse ainevaldadest ja ideoloogiast // Kommunist. - 1940. - 29.09, nr 88; jt.
11. **Nurkse, L.** Muinasjutu-probleemist lastekirjandu-

- ses // Eesti Keel ja Kirjandus. - 1941. - Lk 394-412.
12. **Jaaksoo, A.** A Guide to the Estonian Children's Literature. - Tln, 1984 ja 1987; Эстонские советские детские писатели / Сост. А. Яаксоо. - Таллин, 1977; **Яаксоо А.** Ключ к эстонской детской и юношеской литературе. - Таллин 1983.
  13. Üliõpilaste huvidest johtuvalt on diplomitööde teemasid valitud valdavalt uuemast ja uusimast lastekirjandusest. Varasemat perioodi käsitlevatest diplomitöödest pakuvad rohkem huvi E. Liivaste "E. Enno lasteluule" (1969) ja I. Saareti "Eesti lastekirjandus 1900-1917" (1972). Diplomitööde käsikirjad asuvad TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris.
  14. **Krusten, R.** Laste- ja noorsookirjandus 1920. - 1930-ndail aastail // EKA IV/2. - Tln, 1984. - Lk 423-448; Jüri Parijõe elu ja loominguteed // KK. - 1960. - Nr 5. - Lk 281-294; Nr 6. - Lk 321-339; Lastekirjanduse geneesist ja positsioonist 19. sajandil // XIII eesti raamatuteaduse konverents 1. ja 2. dets. 1987: Ettekannete teesid. - Trt, 1987. - Lk 39-40.
  15. **Järv, A.** Varasemast eesti lastekirjandusest // Lng. - 1977. - Nr 2. - Lk 321-333; Eesti lastekirjandus: Vanemast lasteluulest. - Trt, 1979 (2. tr 1982); Muremõtteid lastedramaturgiast // KK. - 1978. - Nr 11. - Lk 691-692; "Meie kiisul kriimud silmad". - Tln, 1985 (järelsõna); Lugejamääranguga seotud probleeme eesti lastekirjanduses // TRÜ toimetised. - Trt, 1982. - Vihik 615. - Lk 55-65.
  16. **Sööt, B.** Eesti lastekirjandus: Loengukonspekt. - Tln, 1969.
  17. Seni on ilmunud paarkümmend raamatut. Allakirjutatu koostatud: Ansomardi "Jalgsemaa kitse-eide muinasjutud" (1979), K. A. Hindrey "Lõhkiiläinud Kolumats" (1979), K. Ristikivi "Semud. Sellid" (1983), ja vanade (kuni a 1917) lastelaulude antoloogia "Meie kiisul kriimud silmad" (1985). Ilmumas on J. Kõrvi muinasjuttude valik "Veealused".
  18. **Väli, H.** Küsimusi endale // Mallega ja Kallega. - Tln, 1975. - Lk 195.
  19. **Oksaar, E.** Zur Sprache des Kindes und der Kinderbücher // Kinder- und Jugendliteratur / Herausgeb. M. Gorschenek und A. Rucktäschel. - München, 1979. - Lk 94-114.
  20. **Krusten, R.** Mis on lastekirjandus? // RH. - 1987. - 13.12, nr 287.
  21. **Krusten, R.** Lastekirjanduse geneesist ja positsioonist 19. sajandil // XIII eesti raamatuteaduse kon-

- verents 1. ja 2. dets. 1987: Ettekannete teesid. - Trt, 1987. - Lk 39.
22. **Doderer, K.** Farkkusukupolven kirjallisuus // Uusi Suomi. - 1987. - 8.11, nr 301.
  23. **Jaaksoo, A.** Miks me temast halvasti räägime? // SW. - 1971. - 20.08, nr 34.
  24. Детская энциклопедия. - М., 1976. - Т. 11. - С. 268.
  25. Краткая литературная энциклопедия. - М., 1964. - Т. 2. - Ст. 608.
  26. **Hürlimann, B.** Europäische Kinderbücher in drei Jahrhunderten. - Zürich, 1959; **Harvey Darton, F. J.** Children's Books in England. - Cambridge, 1960; **Hell-sing, L.** Tankar om barnlitteraturen. - Stockholm, 1963; **Klingberg, G.** Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591-1839. - Stockholm, 1964; **Dyhrenfurth, I.** Die Geschichte des deutschen Jugendbuches. - Zürich, 1967; **Ørvig, M.** Children's Books in Sweden 1945-1970: A Survey. - Vienna, 1973; **Haas, G.** Kinder- und Jugendliteratur. - Stuttgart, 1976; Sozialistische Kinder- und Jugendliteratur / Herausgeb. **F. Wallesch.** - Berlin, 1979; Kinder- und Jugendliteratur / Herausgeb. **M. Gorschenek, A. Rucktäschel.** - München, 1979.
  27. **Lappalainen, I.** Suomalainen lasten- ja nuortenkirjallisuus. - Tapiola, 1976. - Lk 13.
  28. **Lehtonen, Ulla,** Lastenkirjallisuus Suomessa 1543-1850. - Tampere, 1981. - Lk 10.
  29. **Lehtonen, Maija.** Lastenkirjallisuuden tutkimuksesta // Kirjallisuudentutkimus Suomessa / Toimitt. A. Larma. - Yleisradion julkaisusarja 2/1983. - Lahti, 1983. - Lk 20.
  30. SNI: kolmas tutkijakokous // Suomen Nourisokirjallisuuden Instituuti Tiedote 2/1980. - Tampere, 1981. - Lk 6-13.
  31. **Mattila, P.** Kirjallisuudentutkimuksen avainsanoja. - Mänttä, 1984. - Lk 47.

RAHVALUULE

1. **Tedre, O.** Lastelaulud // Eesti rahvalaulud III:3. - Tln, 1972. - Lk 949-952; **Tedre, O.** Rahvaluulest lastekirjanduses // Edasi. - 1955. - 22.05, nr 230; **Nurkse, L.** Muinasjutu-probleemist lastekirjanduses // Eesti Keel ja Kirjandus. - 1941. - Lk 394-412; **Kaljuvee, G.** Lapse tarkus eesti rahvatraditsioonis // Edasi. - 1970. - 5.08, nr 181; **Laugaste, E.** Vanhat virolaiset alkusoinnulliset tuuditus- ja kehtolaulut // Kalevalaseuran Vuosikirja. - 1974. - Nr 54. - Lk 205-217.
- Folkloori bibliograafia peegeldab, et maailmas

tegeldakse küllalt laialdaselt lastefolkloori probleemidega, kusjuures meil tasuks rohkem arvestada soome folkloristide töödega, näiteks: **Virtanen, L.** Lastenperinne. - Helsinki, 1980 (2. tr 1984); **Lipponen, U.** Kilon poliisi ja muita koululaisjuttuja. - Mänttä, 1987; **Sarmavuori, K.** Lasten kielen oppiminen. - Helsinki, 1982, jt.

Käsitluses olevad rahvalaulude tekstid on kogudest: M. Veske "Eesti rahvalaulud" I, II (1879, 1883); "Eesti rahvalaulud" III-3 (1972); "Sinisirje linnukene" (1971) jm.

1. ESIAEG. KUNI 18. SAJANDI LOPUNI

1. **Маркс К., Энгельс Ф.** Сочинения. - 2-е изд. - М., 1955. - С. 45-46.
2. **Treumann, H.** Vanemast raamatukultuuriloost. - Tln, 1977. - Lk 30.
3. **Miller, V.** Esimesed trükitud raamatud (XVI-XVII sajand) // Eesti raamat 1525-1975. - Tln, 1978. - Lk 26.
4. **Treumann, H.** Vanemast raamatukultuuriloost. - Tln, 1977. - Lk 30.
5. **Põld, P.** Usupuhastus ja Eesti rahvakool // Usupuhastus eestlaste maal 1524-1924. - Trt, 1924. - Lk 196.
6. **Talvar, H.** Enne ja pärast Forseliust // K. - 1974. - 10.04, nr 15.
7. **Miller, V.** Esimesed eesti raamatud. - Tln, 1976. - Lk 14.
8. **Treumann, H.** Vanemast raamatukultuuriloost. - Tln, 1977. - Lk 56.
9. **Põld, P.** Usupuhastus ja Eesti rahvakool. - Lk 198.
10. **Andresen, L.** Eesti rahvakoolide võrk 18. sajandil. - Tln, 1975. - Tabelid.
11. **Talvar, H.** Enne ja pärast Forseliust // K. - 1974. - 10.04, nr 15.
12. **Saareste, A.** Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest // EK. - 1929. - Nr 3/4. - Lk 57-69.
13. **Treumann, H.** Vanemast raamatukultuuriloost. - Tln, 1977. - Lk 54.
- 13^a. **Vinkel, A.** Eessõna // G. A. Oldekop "Suve õdang". - Tln, 1985.
14. **Westling, G. O. F.** Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland 1561-1710 // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. - Reval, 1898. - Bd 5, H 3. - S 250.
15. **Oissar, E.** Vanimatest eesti aabitsatest // KK. - 1969. - Nr 3. - Lk 134.
16. Sealsamas.
17. **Põld, P.** Usupuhastus ja Eesti rahvakool. - Lk 201.

18. **Oissar, E.** Vanimatest eesti aabitsatest // KK. - 1969. - Nr 3. - Lk 137. Vt ka **Treumann, H.** Vanemast raamatukultuuriloost. - Tln, 1977. - Lk 32.
19. **Anvelt, L.** O. W. Masing ja kaasaegsed. - Tln, 1979. - Lk 43.
20. **Miller, V.** XVIII sajandi raamat // Eesti raamat 1525-1975. - Tln, 1978. - Lk 58.
21. История латышской литературы. - Рига, 1971. - Т. I. - С. 35.
22. **Engels, F.** Anti-Dühring. - Tln, 1951. - Lk 162.

II. 19. SAJANDI I POOL

1. L. Andreseni järgi oli 1835. a Eestimaa kubermangus vaid 47 külakooli, kihelkonnakoole ei ühtegi. Liivimaa kubermangu eestlaste maakondades oli aga samal ajal 449 külakooli ja 23 kihelkonnakooli. Vt **Andresen, L.** Rahvakool 19. sajandi algupoolel // H. - 1975. - Nr 2. - Lk 21.
E. Ernitsa järgi oli 1848. a Eestimaa kubermangus vaid 3 kihelkonnakooli ja 142 külakooli. Liivimaa eestlaste maakondades aga 27 kihelkonnakooli ja 638 külakooli. Vt **Ernits, E.** Eesti talurahvakool 19. sajandi keskpaiku // Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. - Tln, 1979. - Lk 30.
2. **Anvelt, L.** O. W. Masing ja kaasaegsed. - Tln, 1979. - Lk 198.
3. **Marpurg, G. G.** Weikenne opetusse nink lugemisse Ramat. - Trt, 1805. - Lk 29.
4. Sealsamas. - Lk 51.
5. Sealsamas. - Lk 137.
6. **Berg, K. E.** Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. - Pärnu, 1811. - Lk 77.
7. Sealsamas. - Lk 92.
8. Sealsamas. - Lk 52.
9. **Akermann, F.** ABD ja Luggemisse Ramat ... - Trt, 1841. - Lk 12.
10. Sealsamas. - Lk 30.
11. **Nylander, H.** ABD ehk luggemise-õppimise ramat pisokeste lastele. - Trt, 1862. - Lk 31-32.
12. Sealsamas. - Lk 17.
13. Ma-rahwa Laste-Sõbber ehk kõnnelemised Jummalast. - Trt, 1866.
14. Kirjas F. R. Faehlmannile (1.06.1839) nimetab Kreutzwald pietistlike raamatute autorit Henningit variseriks ja pimedaks egoistiks // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. - Tln, 1976. - Lk 23. Kirjas D. H. Jürgensonile (31.07.1839) märgib Kreutzwald Henningi "Vaese Mardi" kohta, et "sel raamatul meie

- pool peaaegu sugugi minekut ei ole ja esimene saadetud peaaegu puutumatu kaupluse puhkab" // Sealsamas. - Lk 318-319.
15. **Vinkel, A.** Eesti rahvaraamat. - Tln, 1966. - Lk 178.
  16. **Kallas, E.** Kes tõlkis "Mai Roosi" // KE. - 1986. - Nr 7. - Lk 27-28.
  17. **M. Kampmaa** väitis algul, et Suve Jaan on jutustuse vabalt tõlkinud vene keelest, hiljem viitas **Bestuzhev-Marlinski** jutule "Meresõitja Nikitin" (1834) - **Kampmann, M.** Eesti kirjandusloo peajooned I. - Tln, 1912. - Lk 297; Trt, 1938. - Lk 242. Probleemi põhjalikumalt uurinud **A. Vinkel** järeldeb, et "Luige Laos" pole "mingi võõra eeskuju jäljendus" - **Vinkel, A.** Eesti rahvaraamat. - Tln, 1966. - Lk 214.
  18. "Jesusse elloramat, luggejalaste walmistamiseks" (1848), "Kolilaste palwe ramat" (1872), ~~jõulo-jutlus lastele~~ (1878) jt.
  19. "Koli-ramat" I, II (1854); "Uus ABD-Ramat ehk esimesenne lapse ramat" (1872).
  20. **Körber, M.** Laste Sioni Kannel. - Tln, 1861. - Lk 15.
  21. /Körber, M:/ Sarema laulik. - Kurresare, 1864. - Lk 3.

III. 19. SAJANDI II POOL

1. Kooliõpetaja **J. Kurrik**, esinedes EKmS koosolekul 15.04.1881, toonitas Liivimaa maakoolide õppeplaanini võimaluste piires eriti "rahva kirjanduse kõige parema jau tundmise" vajadust. - **Kurrik, J.** Kirjutamise õpetusest // EKmSA 1881. - Trt, 1881. - Lk 19.
2. **Fr. R. Kreutzwald J. Hurdale** 17.01.1865: "Kui tahetakse rahvale mõjuda, siis peab meil selts olema nagu Soome Kirjanduse Selts Helsingis ..." - **Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI.** - Tln, 1979. - Lk 88. **Fr. R. Kreutzwald Y. S. Yrjö-Koskinenile** 4.09.1866: "Ühe seltsi asutamine ainuüksi eesti keele ja kirjanduse tarvis poleks meil üksnes hädavajalik, vaid ta tuleks elusse kutsuda, kui loodetakse, et 100 aasta pärast eesti rahvast veel midagi võib eksisteerimas näha ..." - **Fr. R. Kreutzwaldi kirjavaheetus IV.** - Tln, 1959. - Lk 383.
3. **C. R. Jakobson J. Adamsonile** 6.03.1868 // EKirj. - 1913. - Lk 121.
4. **Tuglas, F.** Eesti Kirjameeste Selts. - Tln, 1958. - Lk 44.
5. **Jakobson, C. R.** Meie küla- ja kihelkonnakoolid //

- EPost. - 1866. - 1.06, nr 22.
6. Fr. R. Kreutzwald C. R. Jakobsonile 2.06.1867 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. - Tln, 1979. - Lk 244.
  7. **Jakobson, C. R.** Uus Aabitsaraamat ... - Peeterburgis, 1867. - Lk 5.
  8. A. Elango mäletamisel oli Jakobsoni lugemik kasutusel veel 1911. a H. Treffneri gümnaasiumis: **Elango, A. C. R. Jakobson** õpikute koostajana // C. R. Jakobson ja tema ajastu / Koost E. Jansen. - Tln, 1957. - Lk 119.
  9. **Jakobsoni** lugemike allikaid on väga detailselt käsitletud Meelik Kahu: Uut valgust C. R. Jakobsoni lugemike sünniloole // KK. - 1969. - Lk 413-420, 461-474.
  10. Sealsamas. - Lk 468.
  11. **Jakobson, C. R.** Kooli Lugemise raamat II. - Trt, 1875. - Lk 136.
  12. **Jakobson, C. R.** Lugemisraamat loodusest. - Tln, 1981.
  13. Vt **Põldmäe, R.** C. R. Jakobsoni teedest ja töödest. - Tln, 1985. - Lk 145.
  14. TPost. - 1858. - Nr 37.
  15. Lindfors'i pärijate trükikoja "Eesti-ma rahva Kalender ehk Täht-ramat".
  16. PPost. - 1876. - Nr 46; EPost. - 1876. - Nr 44.
  17. /**Schneider, E. W.**/ Weiike Külwi mees. - Trt, 1870. - Lk 23.
  18. /**Hirsch, P. E.**/ Luggemise tükkid. - Trt, 1872. - Lk 42-43.
  19. Sealsamas. - "Wõidu-laul". - Lk 23.
  20. **Lindenberg, M.** Laste Lugemise raamat. - Tln, 1876. - Lk 41.
  21. **Teppaks, A.** Esimene õpimise raamat pärast Abitsat. - Viljandi, 1884. - Lk 25.
  22. **Hollmann, Fr.** Laste eddimäne luggemise ramat. - Trt, 1875. - Lk 25.
  23. Sealsamas. - Lk 12.
  24. Läbilõike sedalaadi laulikute iseloomulikest luuletustest annab Ü. Tedre koostatud "Uus Eestimaa kukulind ehk lõbu laulik" // LR.-1972. - Nr 18/19.
  25. **Jürgens, M.** Eesti laulo sõbber: Ued lillekessed noorte laulo sõbrade rõmuks. - Tln, 1860. - Lk 30.
  26. **Gildenmann/, P.** Lillekesed... - Pernus, 1864. - Lk 42.
  27. **Jansen, J. W.** Laste Palve-ohvrid. - Trt, 1870.
  28. **Brandt, Fr.** Kullerkuppid ehk 20 uut armsad laulo lastele. - Trt, 1868. - Lk 3.
  29. Sealsamas. - Lk 4.
  30. Sealsamas. - Lk 11.

31. Fr. Brandt C. R. Jakobsonile 21.01.1867 // KM KO
F 47, M 9:30.
32. **Jakobson, C. R.** Kooli Lugemise raamat. - Trt, 1867.
- Lk 37.
33. Fr. Brandtile iseloomulikku stiili peegeldavad
"Kullerkuppudest" võetud näited:
Kuhho ial watab silm,	Nüüd istume siin röömsast,
Rõmo täis on keik mailm:	Kui wennad ühhes koos,
Puud on lehtes, rohhi maas,	Ja same kuulda armsast
Linnud metsas laulamas.	Siin head õppetust.
("Sui laul" algus,	("Kolilaste laul" al-
lk 8)	gus, lk 11)
34. "Meelejahutaja" 1882 (veerg 379) soovitab Brandti
auks häbipost rajada, "Ajalik Tasku-laulu-Ramat"
(1881) aga kirjandusest välja visata. Kreutzwald
kirjas Schultz-Bertramile (12.04.1864: Kreutzwald
di kirjavahetus IV. - Tln, 1959. - Lk 170) peab
Brandti kogu "Eestima õpik" (1864) päris küündi-
matuks, lisades sapiselt, et konna "krooksumine
neist pakutud lauludest hoopis meloodilisem".
35. **Kuhlbars, Fr.** Laulik koolis ja kodus. - Trt, 1868.
- Lk 3.
36. **Kuhlbars, Fr.** Kooli kannel. - Viljandi, 1908. - lk
3.
37. **Kuhlbars, Fr.** Laste laulik. - Jurjev, 1899. - Lk 13.
38. Sealsamas. - Lk 19.
39. Sealsamas. - Lk 44.
40. Sealsamas. - Lk 30.
41. Hällilaul, Kitsetall, Laps ja oravas // EPost. -
1879. - Nr 31; Maia põrsakese lugu // EPost Kalen-
der ehk aastaraamat 1879. aasta pääle; Hälli ääres
// Sama, "1880. aasta pääle".
Otse lastele on Koidula kirjutanud veel luule-
tused: "Narrikurmel särgikäisis", "Jütsi, tige-
dusta täis", "Kulla laps", "Kahesugune püüd",
"Miks kutsik puutub hanesse?", "Meie kass" - Vt
Lydia Koidula. Luuletused: Tekstikriitiline välja-
anne. - Tln, 1969. Lasteraamatuna ilmus osa Koi-
dula lastelauludest kogus "Meil aia-äärne tänavas".
- Tln, 1957.
42. L. Koidula E. Rosenthalile 5.12.1875 // KM KO
F 112, M 6:10.
43. L. Koidula E. Michelsonile 6.07.1878 // KM KO
F 59, M 12:7.
44. Kolilaste laulu. - Dorpat, 1869. - Lk 3.
45. Eesti Laste Rõöm. - Trt, 1872. - Lk 2.
46. Laste Pildi-Raamat. - Rakvere, 1872. - Lk /25/.
47. Sealsamas. - Lk /7/.
48. Noor Laulja. - Tln, 1871. Selles on omamoodi ar-

mulaule, milles muuhulgas ema manitseb oma tütart näiteks nii:

Mo tütar, pane tähel':
Kui ükskord naeseks saad,
Siis hoiä, et sa mehel'
Üht sõna wõlgu jääd! (Lk. 19)

49. **Nolcken, N.** Aabitsaraamat: Lu'uõppimise teine jägu. - Kuresaare, 1873.
50. Mõned lugud ja laulud lastele. - Pärnu, 1876. - Lk 27.
51. **Hurt, J.** Karjapois // Maa-rahwa Kalender ehk Täht-
raamat 1863 ajastaja pääle. - Trt, /1862/. - Lk 30-
31.
52. **Kurrikoff, A.** Kätki-laul // EPost lisaleht ehk Jut-
tutuba. - 1874. - Nr 22.
53. Kreutzwaldile iseloomulikuks mõistatuseks võib pi-
dada alljärgnevat, milles omajagu talupojatarkust
avaldub:
- Loe mind eest wõi tagant otsast:
Ikka tõusen maast ja metsast,
Teen sull' wõrgu silma ette,
Et kõik läheb minu pette.
Olen paks ja langen maha,
Siis sa loodad heina teha;
Tõusen üles kõrgemale,
Toon sull' vihma ligemale.
- PPost. - 1864. - 22.12, nr 52.
54. **Grenzstein, A.** Lõbusad laulud lastele. - Trt, 1879.
- Lk 17-18.
55. **Kitzberg, A.** Ühe vana "Tuuletallaja" noorpõlve mä-
lestused // LR. - 1973. - Nr 41-44. - Lk 32.
56. Läti kirjamehe J. Dauge "Turaidas jumprava" (1856)
järgi M. G/ranti/ tehtud "Wagga neitsit Mai Roos.
Tüttarlasteeskueo" (1865); J. Jobso "Hohrosi los-
si preili ja Rütter Mojaan. Nende suur armastus ja
õnnetu surm. Üks Lihwlandi maal sündinud wägga hal-
le luggu" (1867); 15. sajandi Tartu olusid peegel-
dav "Wõidu-pegel ehk: Wanna aegsed sündinud asjad"
(1867) jt.
57. **Issakov, S.** Vene rahvaraamat XIX sajandi eesti lu-
geja laual // KK. - 1964. - Lk 80-88.
58. **Vinkel, A.** Mats Kirsal ja rõhumisevastane temaatika
eesti rahvaraamatus // KK. - 1960. - Lk 605-611.
59. **Ellerberg, G.** Wanna Juttomees: Ma rahwa laste arm-
saks ajawiteks. - Trt, 1862. - Lk 3.
60. **Ellerberg, G.** Ma-rahwa Wanna Juttomees ehk ammo ode-
tud küllalinne. - Trt, 1865. - Lk 3.
61. **Mohul, E.** Weiike Ennemuistne jutto-ramat (1866);

- Wiis kenna jutto (1867); **Andersen H. Chr.** Ernemuist-
sed jutud (1877, W. Fr. Eichhorni tõlge) jt.
62. G. Wänjasti abitud keelekasutust iseloomustab kat-
kend palast "Kalewvi poea haud Tallinnas..." (Lk
12): "Kui se suur mees Kalew mailma sees kül oli
mõllanud, wägewaid ja koledaid tempa teinud, siis
wõttis ta wimaks kätte ja suri ära."
63. **Kõrv, J.** Jutud kolmest Eesti järwekesest // EKmSA
1879. - Trt, 1879. - Lk 42-61.
64. **Pärn, J.** Kirjalikud tööd koolis ja kodu. - Trt, 1879.
- Lk 5.
- J. Pärn polnud EKmS liige, kuid seltsi toime-
tistes ilmus tema jutustusi ja ka antud metoodili-
ne käsiraamat, milles muu hulgas antakse asjalikku
nõu koos näidistega tarbekirjade koostamiseks, kir-
jade kirjutamiseks jne. Peamine on aga kirjandi-
õpetus, kusjuures näiteks toodud kava (Kaks kooli
poissi, lk 24) juhib kirjutaja kitsalt didaktili-
sele ja moraliseerivale ainekäsitlesele ning sai
nii omamoodi malliks teistelegi kirjameestele.
65. J. Pärn on kogunud rahvalaule J. Hurdale ning aval-
danud "Vanad jutud" (EKmSA 1875. - Lk 47-52).
66. **Pärn, J.** Muistena juttud noore rahwale. - Trt, 1871.
- Lk 28-40.
67. Sealsamas. - Lk 40.
68. Sealsamas. - Lk 4 (muinasjutt "Wirk Mart").
69. **Pärn, J.** 24 juttu lastele. - Tln, 1883. - Lk 27:
"Doonau jõgi seisab Eestimaalt waadata otse seal
pool, kus päike lõuna aeal paistab, aga ligi 2000
wersta kaugel."
70. Sealsamas. - Lk 14.
71. Sealsamas. - Lk 21.
72. **Pärn, J.** Muistena juttud noore rahwale. - Trt, 1871.
- Lk 25-28.
73. **Pärn, J.** 24 juttu lastele. - Tln, 1883. - Lk 32-33
("Luisu Hindrik").
74. **Pärn, J.** Lühikesed juttud armsa lastele. - Trt, 1873.
- Lk 3-5.
- Kirjanduslugudes (Hermann, Kampmann, Ridala,
EKA jm) on J. Pärnale omistatud veel kogumik "Jut-
tud armsa lastele", mis on aga ilmselt lihtsalt
"Lühikesed juttud..." suupärane tiitel. Vt **Krusten,**
R. Kas Jakob Pärna "Juttud armsa lastele" on üldse
olemas olnud? // KK. - 1986. - Lk 555-556.
75. **Pärn, J.** 24 juttu lastele. - Tln, 1883. - Lk 18-19.
76. Sealsamas. - Lk 15.
77. **Pärn, J.** Muistena juttud noore rahwale. - Trt, 1871.
- Lk 22-25.
78. **Pärn, J.** Lühikesed juttud armsa lastele. - Trt, 1873.
- Lk 30-32.

79. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolek... // EPost. - 1874. - 16.07, nr 28. Vt ka EKmSA 1874. - Trt, 1875. - Lk 74.
80. "Ühel päeval kahetses ta väga oma endist kurjust, seal tuli üks wana mees tema juurde, puutus ühe kuldse kepiga tema külge ja hobuse nägu kadus ära ja ta seisis oma isa õue peal!" Vt **Pärn, J.** Muistena juttud noore rahwale. - Trt, 1871. - Lk 21.
81. **Pärn, J.** Lühikesed juttud armsa lastele. - Trt, 1873. - Lk 42-43. Näiteks: Tules ei põle, maas ei mädane, meres ei upu?
82. **Pärn, J.** Puu // La. - 1901. - Nr 6.
83. /**Normann, W.**/ Oppetlikkud luggemised noorte ja wanadele koddu ja kolis prukida. - Trt, 1879. Simuna koolmeister W. Normann märgib eessõnas (lk IV), et on antud aabitsajärgse lugemiku koostanud saksa-keelsete kooliraamatute järgi. Lisatud on aga Jannseni, Brandti, Hermannii jt värse.
84. Armsile latsile armo ande Taiwast Taiwa pole. - Trt, 1861; Ma-rahwa Laste-Sõbber ehk kõnnelemised Jummalast, Ma-ilma lomissest, üllespiddamisest, ja teema armo wäest, pattust-pöõrmatta süddamette üle. - Trt, 1866; jt.
85. **Grenzstein, A.** Koolmeistri käsiraamat. - Trt, 1879. - Lk 18. K. Kivi epigrammides "Kodumaa Kalendris 1881 aasta peale (Trt, 1880) nimetatakse E. M. Jakobsoni "Laste sõpra" otse waenlaseks.
86. V. Alttoa oma uurimuses "August Kitzberg" (Tln, 1960. - Lk 66) esitab oletuse, et August Kitzbergi koolmeistrist vend Jaan on osaline "Kodu-kurukesest" valmimisel, mis pole ka välistatud.
87. /**Kitzberg, A.**/ Walge kirik kiwiwaremete seas ehk rõõm ja kurbtus kaksikwennad // EPost Juttutuba, 1877. - Nr 9.
88. /**Kitzberg, A.**/ Kodu-kurukesest. - Trt, 1878. - Lk 26.
89. EKmSA 1878. - Trt, 1879. - Protokollid. - Lk 21.
90. **Undritz, P.** Laste kirja-kogu I. - Trt, 1877. - Lk 3.
91. Sealsamas. - Lk 3.
92. **Grenzstein, A.** Koolmeistri käsiraamat. - Trt, 1879. - Lk 16-17; **Eisen, M. J.** Eesti kirjandus aastal 1879 // EKmSA. - 1880. - Lk 33.
93. **Undritz, P.** Eesti Laste Kirja-kogu II. - Trt, 1879. - Lk 40-41. Siin pealkirjaga "Ustav Ilo".
94. Sealsamas. - Lk 100-108.
95. **Undritz, P.** Mõistlik jutustaja. - Trt, 1880. - Lk 3.
96. Sealsamas. - Lk 93.
97. **Undritz, P.** Mõistlik jutustaja II. - Trt, 1880. - Lk 86-87.
98. **Lill, J.** Kooperi jutustused Ameerika maalt. - Trt, 1880.

99. **Grenzstein, A.** Looduse nõud ja jõud. - Trt, 1879. - Lk /3/.
100. Vt **Blumberg, G.** Juhataja Kodu- ning isamaa tundmisele. - Trt, 1878.
101. **Liiv, J.** Laste Mängu-tuba. - Trt, 1879.
102. **Eisen, M. J.** Eesti kirjandus aastal 1879 // EKmSA 1880. - Lk 29-37.
103. EKmS-i 21.06.1883 koosoleku juhatajana on J. Kunder protokollil põhjal tähendanud: "...kui väga kallis on sündlik aeg meie seltsil oma töötegemiseks olewat, sest meie suur Keiser on kõige seaduse ja hariduse armastaja ning rahu nõudja." - EKmSA 1883. - Trt, 1884. - Lk 95.
104. Looduse õpetus I-III (1877-1885); Weikene looduse õpetus (1879); Maakera elu ja olu (1878).
105. Algul "Meelejahutajas" ilmunud artiklid ilmusid pärast Kunderi surma raamatus: Eesti kirjandus, koolile ja kodule: Eesti vanemad laulikud. - Viljandi, 1890.
106. **Kunder, J.** Kalevipoeg. - Trt, 1885. - Lk 7.
107. **Kunder, J.** Eesti laste-kirjavarast // Valgus. - 1884. - 10. ja 31.03, nr 18, 21. Alapealkirjas on märgitud, et esitatud kõnena EKmS-is 3. jaan 1883, kuid EKmS protokollil järgi on ta esinenud siis teemal "Meele kindlusest ja auususest". vt EKmSA 1883. - Trt, 1884. - Lk 92. "Valguses" avaldatud oli ettekandeks 3. jaan 1884. Vt EKmSA 1884/1885. - Lk 81.
108. **Kunder, J.** Eesti laste-kirjavarast // Valgus. - 1884. - 10.03, nr 18.
109. Sealsamas. - Nr 21.
110. J. Kunderi "Laste raamat" // Valgus. - 1884. - 23.03, nr 20.
111. ABD-raamat Täieliku weerimiste ja peatükkide seletustega. - Trt, 1891; Uus ABD ehk Aabitsa raamat. - Trt, 1892 (selles autorinimeta ka M. Körberi luuletus "Karjane") jt.
112. "Kukk, sa kuldne linnukene, / Ärata sa üles mind." (Uus ABD ehk Aabitsa raamat. - Trt, 1892); "Kukk, sa kena laulu lind, / Ärata sa aegsast mind, / Et ma saaksin lugema / Tähta kokku weerima." (Uus ABD-raamat hea lastele. - Tln, 1879; ABD-raamat Eesti ja Wene keele Esimeseks lugema õppimiseks lastele. - Tln, 1889); "Kuldne kukk, sa kena lind, / Ärata ka wara mind, / Mulle meelde tuletta, / Et pean hoolsast õppima." (Kuke-Aabits. - Tln, 1890). Erilisele usinusele ja kuke järel laulma õppima kutsub neljastroofiline kukelaul aabitsas "ABD-raamat Esimeseks lugema õppimiseks lastele" (Tln, 1895). "Uus Aabitsaraamat piltide-

- ga" (Trt, 1880) annab taevaisa tänamist tähtsus-
tava kukelaulu. Mõnes kukelaulus on püütud rõhu-
tada ka inimliku tarkuse tähendust: "'Ärka üles!"
hüüab kukk. / "Ole hoolas ja ka virk, / Õpetus
sind targaks teeb, / Siis sind igauks ka näeb."
(Kodu-kooli ABD-raamat. - Tln, 1887).
113. "Mitu alwa ilma pääl?" (Uus ABD-Raamat. - Trt,
1878); "Liiri, lõõri, lõõwokene" (Hurt, J. Wastne
Wõro keeli ABD raamat. - Trt, 1885; Lüdimois, J. Uus
Aabitsaraamat. - Trt, 1886); "Millal massan memme
waiwa" (ABD ehk väikene Lugemise raamat. - Trt,
1886); Tõnisson, M. ABD-raamat. - Tln, 1887); "Kits
läks kiideldes mäele" (ABD-raamat. - Rakvere, 1897)
jt.
114. "Jänese õhkamine" (ABD-raamat. - Tln, 1891).
115. "Karjane" (Kruus, J. Aabits ... - Trt, 1883; Uus
ABD ... - Trt, 1892).
116. "Karjapoiss" (ABD ehk lugema õppuse raamat. - Jür-
jew, 1893).
117. "Teele, teele, kurekesed" (ABD-raamat. - Rakvere,
1897).
118. "Kewade kõla" (Uus ABD-Raamat. - Trt, 1878); "Kar-
ja pois" (Uus ABD-raamat hea lastele. - Tln, 1879;
Freimann, J. Laste Aabits. - Tln, 1901; ABD-raamat.
- 1889):
119. "Lillikesele" (Kruus, J. Aabits... - Trt, 1883).
120. "Tütarlaps ja lillike", "Lapsuke ja õieke", "Vae-
se lapse laul" (Kruus, J. Aabits... - Trt, 1883).
121. "Kodust kooli", "Sikk", "Poisike põllul" (Ilmjärv,
M. Uus ABD-raamat kodus ja koolis. - Trt, 1888).
122. "Oh räästake, oh linnuke, / Kui armas sinu laulu-
ke, / Kui rõõmustav su hääl, / Sääl aasal haawa
pääl..." (Ilmjärv, M. Uus ABD-raamat ... - Trt,
1888); "Mis sa hirmsast krooksud sääl, / Pole si-
nul ilus hääl, / Lase parem lõoke laulda, / Mis
on kõigil kena kuulda." (Uus Aabitsaraamat pilti-
dega. - Trt, 1880).
123. Bergmann, J. Kodu-laste raamat. - Trt, 1890. - Lk
25-27.
124. / Grenzstein, A. / Eesti lugemise raamat // Olevik.
- 1887. - 26.10, nr 44.
125. Grenzstein, A. Kooli Laulmise raamat. - Trt, 1878. -
Lk 2.
126. Sealsamas. - Lk 2.
127. Grenzstein, A. Lõbusad laulud lastele. - Trt, 1879.
- Lk 10-11.
128. Sealsamas. - Lk 12.
129. Piirikiwi, A. Esimesed luuletused. - Trt, 1877. - Lk
9-10.
130. Sealsamas. - Lk 12.

131. Sealsamas. - Lk 11-12.
132. **Grenzstein, A.** Lõbusad laulud lastele. - Trt, 1879. - Lk 24.
133. Sealsamas. - Lk 34-35.
134. **Piirikiwi, A.** Esimesed luuletused. - Trt, 1877. - Lk 8-9.
135. **Grenzstein, A.** Lõbusad laulud lastele. - Trt, 1879. - Lk 42-44.
136. Sealsamas. - Lk 44-46.
137. Sealsamas. - Lk 47.
138. Sealsamas. - Lk 10.
139. **Piirikiwi, A.** Esimesed luuletused. - Trt, 1877. - Lk 14-15.
140. **Piirikiwi, A.** Laulud ja salmid. - Trt, 1888. - Lk 241-243.
141. **Grenzstein, A.** Eesti Lugemise-raamat I. - Trt, 1887. - Lk 60.
142. **Grenzstein, A.** Puude pööramine // Olevik, 1890. - Nr 2-6.
143. Sealsamas. - Nr 36.
144. /Liiv, J./ Linnu pesa // Olevik. - 1890. - Nr 12.
145. /Lii/W/, J./ Mine, mine lumekene // Olevik. - 1890. - Nr 10.
146. **Grenzstein, A.** Eesti Lugemise-raamat I. - Trt, 1887. - Lk. 24-25.
147. Sealsamas. - Lk 9.
148. **Hermann, K. A.** Eesti Kannel. - Trt, 1875. - Lk 76-77.
149. Sealsamas. - Lk 66.
150. **Bergmann, J.** Luuletuskunst // EKmSA 1878. - Lk 36-48; Sõnake luuldest // Sak. - 1878. - 25.03, nr 3.
151. Esiktrükis "Ustav Ilo". Vt viide 93.
152. **Undritz, P.** Eesti Laste Kirja-kogu II. - Trt, 1879. - Lk 73-77.
153. **Bergmann, J.** Martin Lutherus // Eesti Üliõpilaste Seltsi album I. - Trt, 1889. - Lk 65-87.
154. C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatu" I 15. trüki (1906) on J. Bergmann oma luuletustest lisanud: "Vaene laps", "Tuliussike", "Kastetilk", tõlkelise "Lutheruse kindluse laul".
155. **Bergmann, J.** Kodu-laste raamat. - Trt, 1890. - Lk 42; "Kuusk ja Kask".
156. Sealsamas. - Lk 25-27.
157. /Bergmann, J./ Vaene laps // Meelejahutaja laulik. - Trt, 1888. - Lk 67.
158. **Grenzstein, A.** Lõbusad laulud lastele. - Trt, 1879. - Lk 11.
159. **Bergmann, J.** Karjase laul // Meelejahutaja. - 1879. - Lk 128.

160. A. H. Tammsaare nooruspäevilt: Intervjuu A. H. Tammsaarega // Post. - 1928. - 29.01, nr 28.
161. "Mesi" ja "Tamm ja pilliroog" - A. Grenzsteini Eesti Lugemise-raamat" I (1890); "Poisike põllul" - C. R. Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat" I (1906).
162. Peterson, E. Eesti Kooli Lugemiseramat. - Tln, 1914.
163. Tamm, J. Ärganud hääled I. - Trt, 1892 // Hällilt elule. - Lk 4-15 (varem osaliselt "Meelejahutajas" 1887, nr 37).
164. Grünfeldt, P. Korvi täis marju. - Tln, 1899. - Lk 3-51.
165. Grünfeldt, P. Heal tujul -- kaunil kujul. - Tln, 1913. - Lk 35.
166. Grünfeldt, P. Laste Oie-väli. - Trt, 1890. - Lk 29.
167. Lipp, M. Kooli katekismus ehk õndsas Lutheruse väike katekismus seletustega. - Trt, 1896 (5. tr 1906).
168. Lipp, M. Koolilaste kirikulugu. - Tln, 1898 (6. tr 1915).
169. Lipp, M. Tõine Laste Jõulu Leht. - Trt, 1899. - Lk 35-37.
170. Lipp, M. Neljas Laste Jõulu Leht. - Trt, 1902. - Lk 33.
171. Lipp, M. Kodu kannid II. - Peterburi, 1899. - Lk 142.
172. Sealsamas. - Lk 142-143.
173. Lipp, M. Lihtsad lilled. - Tln, 1902. - Lk 107. Veidi korrigeeritud sõnastuses avaldas J. Bergmann antud luuletuse "Lastelehes" (1902, nr 10).
174. Leppik, J. Laululind II. - Trt, 1891. - Lk 19-20.
175. Leppik, J. Laululind III. - Viljandi, 1895. - Lk 29-30.
176. W. K. Uus Tallinna laulik. - Tln, 1895. - Lk 46-47.
177. Jakobson, P. Vastlalaul // Sak. - 1896. - 31.01, nr 5.
178. Kampmann, M. Koduõpetus. - Trt, 1905. - Lk 66.
179. Aun, E. Kibuvitsa õied III. - Tln, 1901. - Lk 28.
180. Ois, G. Ööpikule // EPost Lisaleht. - 1883. - Lk 20-21. Meloodia autor K. Ramm.
181. Rennit, A. Nurmelt ja niidult. - Viljandi, 1894. - Lk 24-25.
182. Eisen, M. J. Laste warandus. - Trt, 1881. - Lk III. "Sissejuhatauseks" on dateeritud "Juuni kuul 1877"; tsensori luba raamatule on 16.04.1880.
183. Eisen, M. J. Eesti kirjandus aastal 1879 // EKmSA 1880. - Lk 33.
184. Eisen, M. J. Laste warandus. - Trt, 1881. - Lk 61.
185. Sealsamas. - Lk 90-91.
186. Eisen, M. J. Liblikas ja sipelgas // La. - 1905. - Nr 1.

187. Eisen, M. J. Juku õigestkirjutusega kimbus // La. - 1905. - Nr 3.
188. Tõnisson, M. Uus rahwa laulik. - /Tln, 1892/. - Lk 89.
189. Tõnisson, M. Laste Lugemise raamat. - Tln, 1892. - Lk 127.
190. Sealsamas. - Lk 91-92.
191. Sealsamas. - Lk 20.
192. Sealsamas. - Lk 4; "Wäike awitaja".
193. Sealsamas. - Lk 3; "Hea tütrekene".
194. Tõnisson, M. Laste jutud. - Tln, 1887. - Lk 18; "Wilja pead".
195. Sealsamas. - Lk 5: "Hoolas õppiija".
196. Tõnisson, M. Laste Lugemise raamat. - Tln, 1892: "Hea nõuu".
197. Tõnisson, M. Laste jutud. - Tln, 1887. - Lk 21.
198. Sealsamas. - Lk 23.
199. Tõnisson, M. Laste Lugemise raamat. - Tln, 1892. - Lk 52; "Kabja-raud".
200. Sealsamas. - Lk 95: "Konnade kuningas".
201. Võrdle: M. Tõnissoni "Tõuske" ja "Päike" ning Fr. Kuhlbarši "Karjaste hommikulaul" ja "Õhtu-päikesele"; M. Tõnissoni "Vabadus" ja K. A. Hermann'i "Priius"; M. Tõnissoni "Rõõmus kündja" ja M. Körberi "Karjane".
202. Tõnisson, M. Uus Rahwa laulik. - Tln, 1892. - Lk 80-83.
203. Sommer, J. M. Pühade kingitus lastele. - Tln, 1890. - Lk 7.
204. Namsing, H. Uus Laste Lõbu. - Viljandi, 1900. - Lk 40.
205. Reiman, L. Rambivalgus süttib. - Lund, 1956. - Lk 28 jj.
206. Rinna, P. Mälestused I. - Tln, 1947. - Lk 14 jj.
207. /Peet, A./ Onsa "Sakala" toimetaja Jüri Peet'i elulugu ja püüded. - Viljandi, 1896. - Lk 9. Mängu tekst samas lk 11-18.
- 207A. Kui päikest sõelaga tehti / Koost. L. Kirepe. - Tln, 1974. - Lk 61.
208. J. J-r Eesti uuem kirjandus // Oma Maa. - 1888. - Lk 63.
209. -r- Laste Jõulu Leht // Post. - 1898. - 4.12, nr 270.
210. -r- Laste Lõbu II // Post. - 1898. - 16.12, nr 280.
211. -m- Uuemad raamatud Eesti kirjavarast // EPost. - 1879, Nr. 50.
212. -o- Uued kooliraamatud // Oma Maa. - 1884. - 5.05, nr 2.

213. /Ka/mpm/ann, M. Laste õie-väli // Post. - 1890. - 3.12, nr 137.
214. Veski, J. V. Laste laulik // Rahva`Lõbu-Leht. - 1900. - Lk 57-59.
215. KM AR andmetel ilmus näiteks a 1890-1900 koos kor-
dustrükkidega ligi 200 raamatut lastele keskmise
tiraažiga 2000 - 3000 eksemplari. Seejuures M. Li-
pu "Laste Jõulu Lehe" (1898) tiraažiks oli 20000,
E. Bornhöhe tõlgitud "Punamütsikesest" (1895) il-
mus 800 eks. Religioosse laadiga lasteraamatute
tiraaž oli üldse keskmisest kõrgem - 3000 - 5000.
Luuleraamatute üldine trükiarv piirdus antud pe-
rioodil vaid mõnesajaga. Lastele määratud luule-
kogude tiraaž on olnud 1000 (Fr. Kuhlbarši "Laste
lauulik" 1899) ja rohkem (M. Teimanni koostatud
"Jõulu õhtul" 1891, 2300 eks).
216. /Ka/mpm/ann, M./ Laste õie-väli // Post. - 1890. - 3.12, nr 137.
217. Tuglas, Fr. Mälestused. - Tln, 1960. - Lk 51, 62,
81 jm.
218. Metsanurk, M. Tee algul. - Tln, 1946. - Lk 82 jj;
149 jj.
219. Oksip, A. Mälestused. - Tln, 1975. - Lk 25.
220. Kruus, H. Sajand lõppes, teine algas. - Tln, 1964.
- Lk 171 jj.

IV. 20. SAJANDI ALGUS

1. Vilde, E. Kirjandusest // Post. - 1887. - 18.04, nr 17.
  2. Ernits, E. Arhiividokumendid jutustavad. - Tln, 1976. - Lk 27.
  3. Haridusepäev 1911 // Post. - 1911. - 08.08, nr 175.
  4. Hurt, J. Õnnistamise-kõne Vanemuise Seltsi uue maja pühitsemise päeval. - /Trt, 1906/. - Lk 6.
  5. /Suits, G./ Eesti kirjandusline-arvustusline kir-
jakogu Kiired // Kiired II. - Trt, 1906, tagakaanel.
  6. Kampmann, M. Kooli Lugemiseraamat I. - Tln, 1910. - Lk VIII.
- #### 2. Koolikirjandus
1. Ernits, E. Arhiividokumendid jutustavad. - Tln, 1976. - Lk 30.
  2. Haridusepäev 1911 // Post. - 1911. - 11.08, nr 178.
  3. Kampmann, M. Ilukirjanduslise kunstivara käsitami-
ne lugemisetunnis // Post. - 1911. - 9.-11.08, nr 176-178.

4. Eelmiste "kukelauludega" võrreldes on antud peri-
oodi aabitsates muutused minimaalsed, tavaliselt
asendatud mõni sõna (virgas - hoolas jm). T. Tur-
gani kuul avaldatud aabitsates (Tln, 1897, 1900)
aga rõhutatakse "Eesti kukk, sa kena lind ..." S.
Songi kirjastatud aabitsa (Võru, 1912) kaanel on
küll kukk, aga tiitellehel lõvi ja A. Piirikivile
omistatud värss, mis küll rohkem koolmeistrile mää-
ratud:

Opetagem Eesti noorust
Tundma truudust, priiust, voo-
rust,
Isamaad ja emakeelt!
Tehkem selgeks tema silmad,
Avagem tal vaimu ilmad,
Kaunistagem tema meelt!

5. **Kuusik, T.** Laste-aabits (Tln, 1910); /Mäesepp, E./
Väike Pildi ABD-raamathäädetele lastele (Jurjev,
1902); **Ploompuu, J.** Aabits ehk Lugemise õpetus
(Tln, 1907) jt.
6. **Usna, Sh.** Aabits Esimeseks hakatuseks kodus õppi-
jatele. - Valga, 1905.
7. Laste pildi abits // EKirj. - 1906. - Lk 91.
8. **J/ürgenstein/, A.** Aabitsa bazillus // Linda.-1901.
- Lk 427.
9. Varieeritud on näiteks Fr. Kuhlbarši "Ohtu-päike-
sele" alusel (vt T. M. Franzdorfi kirjastuse "Las-
te Aabits". - Narva, 1903), avaldatud vaid üks
stroof Koidula, Körberi jt luuletustest jne.
10. Näiteks: sea pildi kõrval - "Ropp küll on see sea
keha, / Aga magus tema liha" ("Uus Kuke ABD-raamat
Piltidega". - Jurjev, 1902); õunapuu pildi kõrval
- "Meil aias kasvab õunapuu / Kui vaatan, - vesi-
seks läheb suu." (T. Kuusik. "Laste-aabits". - Tln,
1910) jt.
11. **Okas, M.** Eesti keele Aabits ja Lugemise raamat. -
Riia, 1907.
12. **Peterson, E.** Eesti laste Aabits. - Tln, 1907 (4. tr
1917).
13. **Põllusaar, A.** Eesti keele Aabits ja Lugemise raamat
// EKirj. - 1908. - Lk 373.
14. Sealsamas. - Lk 375. Vt ka **Jannsen, J. V.** Eesti Lau-
liko wisi-ramat. - Trt, 1861. - Lk 20.
15. Eesti keele õpeavad / Toimet **J. V. Veski.** - Trt,
1916. - Lk 7.
16. **Kn.** Eesti laste aabits // Elu. - 1907. - 01.10, nr
41.
17. **Okas, M.** Ernst Petersoni Eesti laste Aabits //
EKirj. - 1908. - Lk 112-119.
18. **Rätsep, P.** Kodukool. - Võru, 1902; /A. Tõllasepp/
Uus aabits ehk kodulaste raamat. - Viljandi, 1903;

- Kampmann, M.** Koduõpetus. - Tln, 1905; **Tander, A.** Lapse Esimene raamat. - Riia, 1908; **Hurt, J.** Uus Kodulaste raamat. - Trt, 1910 jt.
19. **A. P.** Kodusest laste õpetamisest. - Trt, 1902. - Lk 21.
  20. **A. Tõllasepa** "Uus aabits..." (1903) avaldab K. E. Söödi luuletuse "Kuidas Miisi targaks tehakse" (Vt "Lasteleht" 2/1901).
  21. Näit **M. Tammverki** kirjastatud "Laste lugemise raamat" (Haapsalu, 1915), mis väikesest tiraažist (1000 eks) olenevalt jäi rohkem kohalikuks väljaandeks. Uudeks materjaliks oli siin autorit ja tõlkijat nimetamata **A. Puškini** "Kuldkala" (lk 42-51).
  22. Kõikideks uustrükkideks **M. Kampmann** täiendas oma lugemikke. I osa 6. trükk 1916. a; II osa 4. trükk 1915. a. I osa 4. trüki (1910) tiraaž oli 43 000 eks. Suured tiraažid olid ka **C. R. Jakobsoni** "Kooli Lugemiseraamatu" I osal - 13. trükk (1901) - 25 000; 15. trükk (1906) - 20 000 eks.
  23. Eesti keele õpekavad / Toimet **J. V. Veski.** - Trt, 1916. - Lk 7.
  24. **Kampmann, M.** Kooli Lugemiseraamat. - Tln, 1910. - Lk VIII.
  25. **Peterson, E.** Eesti Kooli Lugemiseraamat. - Tln, 1914. - Lk 3.
  26. **Okas, M.** 1914. aasta laste ja nooresoo-raamatute ülevaade // EKSA. - Jurjev, 1915. - Lk 137.
  27. **Okas, M.** Kooli- ja nooresoo-kirjandus 1915. ja 1916. a // EKSA IX. - Trt, 1917. - Lk 92-98.
  28. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse toimekonna tegevus // EKSA V. - Trt, 1913. - Lk 92.
  29. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse toimekond // EKSA VIII. - Trt, 1916. - Lk 27-29.
  30. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse-toimekonna tegevus // EKSA II. - Trt, 1910. - Lk 97-101.
  31. Eesti keele õpekavad / Toimet **J. V. Veski.** - Trt, 1916. - Lk 12.
  32. Sealsamas. - Lk 20.
  33. Sealsamas. - Lk 21.
  34. Eesti Nooresoo Kasvatusel Seltsi üleüldine koosolek // Post. - 1912. - 24.04, nr 93.
  35. -r. Soome rahvakoolis // Post. - 1912. - 27.04, nr 96.
  36. **Kampmann, M.** Kodu- ja koolilastele kingitavad raamatud // Post. - 1916. - 07.03, nr 54.

3. Pildiraamat

1. Koduloomad ja metsloomad // Viljandi Teataja. - 1912. - 24.09, nr 74; KAH (Hindrey, K. A. Kirjan-
dusest // Post. - 1912. - 07.11, nr 259.
2. /Leoke, H./ Vigurivänt piltidega kokkukogunud Keva-
delind. - Viljandi, 1906. - Lk 48.

a) Kui on asja Villändisse,
Astke Leokse poodi sisse.
Leokste pood on Grafi rajas
Kuulsa Tallna kaupme' majas.

b) Papa, Mamma,
Las' mind linna
L-e-o-k-e-s-t-e
poodi minna!

Viimast on soovitatud laulda viisil "Vares, vaga
linnuke".

3. Nagelmaa, A. Hans ja Jaan Leokese fond käsikirjade
osakonnas // Paar sammukest... VIII. - Trt, 1974. -
Lk. 149. A. Nagelmaa arvab käsikirja jäänuks ka
"Naljaked pildid ja lustilised lood lastele", mis
siiski ilmus trükist 1913. a, sisaldades pilte saat-
vate vemmälvärsside kõrval vanasõnu, mõistatusi ja
mõningaid proosapalu teiste kirjameeste kaudu tut-
tavatel ainetel (näit põlluhiir ja linnahiir; tuule
ja päikese vaidlus teekäija kuue üle jm).
4. /Ploompuu, J./ Mere kaldal. - Tln, /1913/.
5. G. Pihlaka kirjastuselt:

- Koer haugub: auh! / Luigekene ujub kauh, kauh!
("Laste lust ja rõõm");
- Oi kui hea laiselda, / põranda peal põdeda.
("Mäng ja elu" - pildil saksapäraselt riieta-
tud tüdruk kõhuli vaibal, lill käes, kaks kilp-
konna ees;
- Poisid tublid spordi mehed / Kiidavad neid aja-
lehed. / Üöd kui päevad jalapall / Nende mõt-
tes mõlkuval. ("Elu nurmel ja niidul").

J. Ploompuu kirjastuselt:

- Ahvid okstel hüppavad, / Nalja tükka tegevad.
("Lõunemaal");
- Kits rõõmsasti siin rohtu sööb / ja kiiresti
ka kepsu lööb. ("Piilu Pardi BE", ka raamatus
"Kuke be bi");
- Vana tädi kohvimaias / Hüppab ühe jala peal, /
Sest et kohvikann ja saiad / Teda ootamas ju
seal. ("Laula ja õiska Lapsepõli");
- Notsuke suuresti õpetatud, / Tal ülikool Tar-
tus lõpetatud. ("Oppijate elu ja ilu").

6. Ploompuu pildiraamatukesed // Post. - 1909. - 12.12, nr 286.
7. /Hindre/y, /K. A./ V. Karriku Piltidega Lastejutud // Post. - 1914. - 14.04, nr 82.
8. L. Lasteraamatud // Tln Teat. - 1913. - 10.09, nr 284.
9. **Aino Kallas**. Kirjandusest // Post. - 1906. - 07.12, nr 277.
10. J./ürgenstein/, **A.** Kirjandusest // Post. - 1906. - 29.08, nr 196.
11. Vt lähemalt allakirjutanu koostatud ja toimetatud raamatus: **K. A. Hindrey**. Lõhkiläinud Kolumats. - Tln, 1979. - Lk 107-109.
12. **Marta Lepp**. Meie lastekirjandusest // Vaba Maa. - 1930. - 18.12, nr 296.
13. **Hindrey, K. A.** Toorus lastekirjanduses // Post. - 1931. - 12.01, nr 11.

4. Kogumikud

1. Perioodika asutamise võimalustest vaata lähemalt: Eesti raamat 1525-1975: Ajalooline ülevaade". - Tln, 1978. - Lk 129.
2. **Aunwerdt, Elise**. Armsad Jõulu jutud lastele. - Jurjev, 1900; Laste sõber; Armsad Kristlikud jutukesed piltidega. - Trt, 1902; Hansu esimene Piibel. - Jurjev, 1903; Jõulu külaline. - Jurjev, 1904; Ärakadunud pojad. - Trt, 1913 jt.
3. **Allo, Gustav**. Lille korvikene lastele. - Tln, 1903; Kristlik Laste jututuba. - Tln, 1905; Laste õpetlikud loud. - Tln, 1907 jt.
4. **Großschmidt, O.** Jõulukingitused. - Jurjev, 1900; Jõulujutukesed. - Tln, 1902; Jõulud käes! - Trt, 1902 jt.
5. **Kriweler, J.** Kristlik Laste seltsiline. - Tln, 1910; **Normann, J.** Jõulupuu Kuldpähklid. - Narva, 1900; Betlemma täht. - Tln, 1903.
6. Laste Jõulu-raamat. - Pärnu, 1908 (H. Laane trükikoda); Kingitus noortele juhatuseks ja äratuseks. - Viljandi, 1908 (E. Ringi trükikoda); Laste Jõulu-Album. - Tln, 1908 (V. Ehrenpreisi trükikoda) jt.
7. **E/ise/n/ M. J./.** Laste Sõber // EPost Ohtused Kõned. - 1902. - Nr 45. - Lk 440.
8. **P/rants/, H.** Laste Jõulu-album // Post. - 1900. - 15.12, nr 281.
9. **Kitzberg, A. J. A. Normann:** Jõulupuu all // EKirj. - 1915. - Lk 18.
10. **A. H. T/ammsaare/** Uued raamatud // Tallinna Kaja. - 1914. - 13.12, nr 17.

11. Ploompuu, J. Laste Maailma. - Tln, 1900. - Lk 5.
12. P/arand/i, A. Kirjanduse osa // Rahva Lõbu-leht. - 1901. - Nr 2. - Lk 114.
13. K. Laste maailma // Olevik. - 1901. - 30.01, nr 5.
14. E/isen, M. J./ Laste maailm // Linda. - 1901. - Nr 45. - Lk 713.
15. Laste maailm // Uus Aeg. - 1901. - 20.01, nr 6.
16. Sealsamas.
17. Kirjandusest // Olevik. - 1901. - 6.02, nr 6.
18. P/arand/i, A. Kirjanduse osa // Rahva Lõbu-leht. - 1901. - Nr 2. - Lk 115.
19. E/isen, M. J./ Väike Laste ilm // Post. - 1901. - 29.10, nr 245; L. Väike Laste ilm // Pvl. - 1908. - 17.11, nr 292.
20. Tegelikult norra folklorist ja kirjanik Jørgen Moe.
21. Jürgenstein, A. R. Eichelmann "Õitsev noorus'-aeg" // EKirj. - 1910. - Lk 159.
22. Eichelmann, R. Õitsev noorus'-aeg. - Narva, 1900:

V-ga asun igas paigas.
M-ga olen kõigil armas.
K-ga õitsval suve aal
Leiad mind sa karjamaal.
S-ga talumehel ma
Aitan vilja puhasta.

23. /Sööt, K. E./ Hiiglane. - Trt, 1908. - Lk 15.
24. H. Laste sõbrad // Sakala. - 1900. - 19.12, nr 51;
-aa- Laste sõbrad // Post. - 1900. - 13.12, nr 279.
25. Lastele / Toimet J. Juhani. - Trt, 1913. - Lk 19.
26. T. Kuusik on tõlkinud vene keelest mõned muinasjutud. Ilmselt on "Laste prillid" samuti tõlge vene keelest ja seda väidab ka E. Peterson ülevaates "Lasteraamatud jõuluks 1911" (Tallinna Kaja. - 1911. - 17.12, nr 291).
27. Kuusik, T. Laste prillid. - Tln, 1911. - Lk 35:
K/üsimus/. Millest tehakse harilikku tinti?
V/astus/. Tindi-pähklitest, vitrolist, arabia-
gummist ja veest.
K. Mis on tindi-pähklid?
V. Pisike putukas hammustab tamme lehesse augukese ja paneb sinna sisse oma munakesed. Neist munakestest tekibki siis tamme lehe külge tindi-pähkel.
K. Mis on vitrol?
V. Minerali-sool. On kolme sorti vitroli olemas - roheline, hele-sinine ja valge.
K. Millest tekib roheline vitrol? Jne.

28. **Kents, J.** Kasumets // EKirj. - 1911. - Lk 381-382; **M. R.** Kasu-mets // Pvl. - 1911. - 9.09, nr 205.
29. **Jõgever, J.** Eesti muinasjutud // EKirj. - 1908. - Lk 165.
30. **Eisen, M. J.** Eesti ennemuistsed jutud. - Trt, 1911; Eesti muistsed jumalad ja vägimehed. - Trt, 1913; Kõu ja Pikker. - Trt, 1910; Kalevala. - Trt, 1910; Eesti vanadsõnad. - Trt, 1914; Mõista, mõista, mis see on. - Trt, 1914.
31. **Jõgever, J.** Eesti muinasjutud I. - Jurjev, 1915.
32. **Südda, P.** Suur Tõll: Saaremaa vägimees. - Tln, 1911.
33. **L.** Uuem lastekirjandus // Pvl. - 1911. - 16.12, nr 289.
34. **Kampmann, M.** Kirjandusline ülevaade // EKirj. - 1909. - Lk 316.
35. **Kallas, Aino.** Laste Kirjandusest // Post. - 1912. - 14.11, nr 265.
36. **Rängel, P.** Muinasjutud lastele // Sak. - 1910. - 17.02, nr 19.
37. **Mag.** Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest. E. Petersoni jutustatud // Post. - 1911. - 21.12, nr 291.
38. -mp /M. Kampmann/. Ennemuistsed jutud Reinuvaderist rebasest // Sakala. - 1911. - 24.12, nr 99.
39. **W. R/eiman/.** Laste Kalevipoeg // Post. - 1903. - 18.01, nr 14.
40. **Kreutzwald, Fr. R.** Kalevipoeg. - Tln, 1910 (P. Oru väljaanne II trükk). - Lk 11.
41. Sealsamas. - Lk 3.
42. **K/ampmann, M./** Kirjandusest // Post. - 1904. - 30.09; **W. R/eiman/** Kirjandusest // Linda. - 1905. - Nr 11/12. - Lk 235-238.

5. Lüürika

1. **Kamsen, R.** Talvel // La. - 1904. - Nr 2; **Kevade** ja tali // La. - 1902. - Nr 3; **Sööt, K. E.** Uudishimulikud kassid / La. - 1902. - Nr 4; **Kangur, J.** Väike Kati // La. - 1903. - Nr 8; **Luiga, G. E.** Ema jääb ikka ilusaks // La. - 1901. - Nr 6 jt.
2. **Rennit, A.** Kallis kotus // **Rennit, A.** Nurmelt ja niidult. - Viljandi, 1894. - Lk 24-25; **Wöhrmann, E. L.** Lapsed, tупpa! // **Wöhrmann, E. L.** Nõmmelillekesed. - Tln, 1903. - Lk 76.
3. **Elken, J.** Kes see oli? // Ettelugemised ja ülesütlemised. - Tln, /1904/. - Lk 7-8.
4. Laulud // EKirj. - 1906. - Lk 122.
5. Laste laulud. - Tln, 1904; Ettelugemised ja ülesütlemised. - Tln, 1904.

6. Ettelugemised ja ülesütlemised, lk. 4:

Oleks minu olemine,
Teiseks minu tegemine,
Paneks koolmeistri kindraliks,
Virgad poisid paruniks,
Laisad paneks lambapoisteks,
Vallatumad koertepoisteks,
Kelmid hernehirmutuseks,
Käratsejad õue usteks!

7. Sööt, K. E. Lastelaule. - Tln, 1949; Lastelaulud. - Tln, 1955; Upa, upa, oalilli. - Tln, 1972. Mõnede luuletuste ("Küsimused", "Unelaul" jt) uustrükkide puhul tuleb arvestada autori, eriti aga R. Parve korrektiividega.
8. Sööt, K. E. Ühe lapsukese palve jõuluõhtul // Laste Maailm. - 1934. - Lk 96; Oodatud jõuluvana // Sealsamas. - Lk 95 jt.
9. Sööt, K. E. Hommikul // Laste Maailm. - 1940. - Lk 25; Lapsukene tibusid söötmas // Laste Maailm. - 1934. - Lk 80 jt.
10. Enno, E. Andi unenägu // La. - 1902. - Nr 8.
11. Enno, E. Öhtul // La. - 1902. - Nr 9.
12. Enno, E. Rohuaias // La. - 1902. - Nr 10.
13. Enno, E. Kaks sõpra // La. - 1903. - Nr 4.
14. Enno, E. Marjule // La. - 1905. - Nr 8.
15. Enno, E. Koju // La. - 1905. - Nr 8.
16. Enno, E. Kolm sõpra // La. - 1905. - Nr 8.
17. Enno, E. Härjapõlve mees // La. - 1905. - Nr 8.
18. Soosaare Erni. (= Enno, E.) Küll on tore hüpata // La. - 1906. - Nr 1.
19. Soosaare Erni. Krokudilli seljas // La. - 1905. - Nr 9.
20. Soosaare Erni. Loomad // La. - 1905. - Nr 11.
21. Enno, E. Tipa-tapa hällilaul // La. - 1906. - Nr 1.
22. Soosaare Erni. Kärbes // La. - 1905. - Nr 8.
23. Soosaare Erni. Ämblik // La. - 1906. - Nr 1.
24. Enno, E. Kinni! // La. - 1905. - Nr 2.
25. Soosaare Erni. Jonni-Juku // La. - 1905. - Nr 8.
26. Enno, E. Mis Tiitsu tegi // La. - 1905. - Nr 2.
27. Enno, E. Laste laulud // KM KO F 28, M138:36.
28. /Enno, E./ Vaene mees // Laste-rõõm. - 1906. - Nr 1.
29. Soosaare Erni. Sügisel // Laste-rõõm. - 1906. - Nr 6.
30. Säärits, A. Lähja põllu ja kadakase karjamaa luule // KK. - 1971. - Lk 624.
31. Sealsamas. - Lk 625.
32. Kamsen, R. Talvel // La. - 1904. - Nr 2.
33. Kamsen, R. Kevade lootus // La. - 1904. - Nr 4.
34. Kamsen, R. Kevadel // La. - 1901. - Nr 4.
35. Kamsen, R. Juba kased kohavad // La. - 1904. - Nr 5.

36. **Kamsen, R.** Hiired // Linda. - 1902. - Lk 76.
 37. Näiteks mõistatus tuulest, vt: Laste Maailm. - 1932. - Nr 11.

Mõistatus

Ainult kuuled kui ma tulen,
 Ei mind näha saa.
 Üiesilmi õrnalt sulen
 Oma hällilauluga.

Olen kerge, olen raske,
 Rõhun pilliroo -
 Paenutan ka kõrget kaske,
 Paigalt paiskan õlekoo.

Ütle sa, kes olen mina,
 Mõtle, veidike:
 Aga ära elus sina
 Talla minu järele!

38. **Wöhrmann, E. L.** Nõmme lillekesed. - Tln, 1903. - Lk 76.
 39. **Sellemas.** - Lk 176-177.
 40. **Jakob Liivi** kirjatööd. I anne. - Trt, /1906/. - Lk 15.
 41. **Jakob Liivi** kirjatööd. II anne. - Tln, /1910/. - Lk 22.

6. Eepika

1. **Miina Härma** lõi rahvaviiside põhjal muusika "Muru-eide tütrele" ning laulumänguna oli see menukas tükk harrastajateatrites. "Miina Härma käis sellele muusika loomise pärast mitmel korral Pihkvas autoriga nõu pidamas..." Vt: **Nurmiste, E.** Mälestusi Peäro-August Pitkast (Ansomardist) // KK. - 1966. - Lk 697.
2. **Ansomardi.** Jalgsemaa Kitse-eide muinasjutud ja teisi jutte. - Tln, 1979. - Lk 7.
3. **Kitzberg, A.** Ansomardi lastejutud Hindrey piltidega // Post. - 1911. - 19.12, nr 289.
4. **Ansomardi.** Lastejutud // Meie Aastasada. - 1912. - 7.01, nr 2.
5. **Ansomardi.** Atsi ülekeeluminek // La. - 1902. - Nr 1.
6. **Ansomardi.** Kuldnokad // La. - 1913. - Nr 1; Külma-kanni hing // La. - 1913. - Nr 2; Tuulipää // La. - 1913. - Nr 1; Polgari sõjas // La. - 1913. - Nr 3.
7. **Ansomardi.** Viku // La. - 1916. - Nr 4.
8. /Suits, G./ Eesti kirjandusest 1901 aastal // Kii-

- réd III. - Trt, 1902. - Lk 149.
9. **Kampmann, M.** Eesti kirjandusloo peajooned. Kolmas jagu. - Tln, 1923. - Lk 242.
  10. Eesti kirjanduse ajalugu IV/2. - Tln, 1984. - Lk 441.
  11. **Parijõgi, J.** Jaan Lattik noorsookirjanikuna // Lng. - 1938. - Lk 112.
  12. **Jürgenstein, A.** Eesti ilukirjandus aastal 1907 // EKirj. - 1908. - Lk 112.
  13. **Kallas, Aino.** Jaan Lattik: Meie noored // EKirj. - 1908. - Lk 145.
  14. **Lattik, J.** Minu kodust. - Tln, 1921. - Lk 5.
  15. **Lattik, J.** Meie noored. - Trt, 1921. - Lk 11-12.
  16. **Kallas, Aino.** Jaan Lattik: Meie noored // EKirj. - 1908. - Lk 145.
  17. **Kampmann, M.** Eesti kirjandusloo peajooned. Kolmas jagu. - Tln, 1923. - Lk 242.
  18. **Jürgenstein, A.** Eesti ilukirjandus aastal 1907 // EKirj. - 1908. - Lk 112.
  19. **Parijõgi, J.** Jaan Lattik noorsookirjanikuna // Lng. - 1938. - Lk 924-925.
  20. **Sillaots, M.** Jaan Lattikust kui noorsookirjanikust // EKir. - 1938. - Lk 473-476.
  21. **Lattik, J.** Minu kodust. - Tln, 1921. - Lk 49.
  22. **Lattik, J.** Meie noored. - Trt, 1921. - Lk 40.
  23. **Sillaots, M.** Lapsed. - Tln, 1914. - Lk 20.
  24. **Luts, T.** Minu vend Oskar // Mälestusi Oskar Lutsust / Koost M. Kahu ja E. Teder. - Tln, 1966. - Lk 34-77.
  25. **Luts, O.** Saateks // Luts, O. Kevade. - Tln, 1949. - Lk 441.
  26. **Karlson, F.** Algupärane ilukirjandus // EKSA V (1912). - Trt, 1913. - Lk 114-115.
  27. **Schönberg, Ed.** O. Luts, Kevade // EKirj. - 1913. - Lk 204-207.
  28. **Aristarchos.** Kirjandusest // Viljandi Teataja. - 1912. - 15.11. - Nr 89.
  29. **Raudsepp, H.** Ilukirjanduse aastaülevaade // EKSA V (1912). - Trt, 1913. - Lk 107.
  30. Vt: EKSA VII (1914). - Trt, 1915. - Lk 5.
  31. **Metsar, L.** 7. jaanuaril kirjaniku kalmul // Edasi. - 1987. - 10.01, nr 7.
  32. **Vahing, V.** Oskar Luts. Kevade // Edasi. - 1987. - 10.01, nr 7.
  33. **Thomas Oskary** / = O. Luts/. Suitsetamas // La. - 1912. - Nr 3.
  34. **Kivi, A.** Mäetsa Jaku. - Rakvere, 1901. - Lk 24.
  35. **Kivi, A.** Uus naaber // La. - 1901. - Nr 6, 7; Minni haigus // La. - 1903. - Nr 4; Veel armsam jõuluingitus // La. - 1903. - Nr 12.

36. **Kruus, O.** Jakob Mändmets. - Tln, 1961. - Lk 17.
37. /Suits, G./ Eesti kirjandusest 1901 aastal // Kiired III. - Jurjevis-Tartus, 1902. - Lk 149.
38. **Mändmets, J.** Poisike ja linnukeste paar // La. - 1901. - Nr 3.
39. **Mändmets, J.** Vanaisa piip // La. - 1901. - Nr 4.
40. **Mändmets, J.** Tuulekuninga pidul // La. - 1902. - Nr 2.
41. **Mändmets, J.** Aeg oma nelja lapsega // La. - 1902. - Nr 9, 10.
42. **Mändmets, J.** Kodu // La. - 1902. - Nr 7.
43. **Luts, O.** Mälestused II. - Tln, 1960. - Lk 223.
44. Laste-raamatukogudest // Pvl. - 1909. - 15.(28.)05, nr 109.
45. Laste raamatukogud // Tln Teataja, - 1911. - 10.(23.)06, nr 128.

7. Dramaatika

1. **Tuglas, Fr.** Mälestused. - Tln, 1960. - Lk 109.
2. Pilk August Kitzbergi teoste sünniloosse vt: KM KO F 57. V. Alittoa oma kapitaalses monograafias "August Kitzberg" (1960) väidab, et Riias kirjutatud lastejuttudest pole säilinud jälgegi ja et "Kitzbergi lastejutud ilmusid "Lastelehes" paar aastat hiljem ja on ilmselt kirjutatud jooksva kaastööna" (lk 205). "Lastelehes 1901 ilmunud Kitzbergi lastelood on siiski kirjutatud Riias.
3. **Kitzberg, A.** "Vanemuise" teatri- ja kontserdimaja Tartus; **Kampmann, M.** Kooli Lugemiseramat II. - Tln, 1907. - Lk 162-163.
4. "Vanemuise" rahvateater // Post. - 1907. - 14.04, nr 87.
5. Kaval-Ants ja Vanapagan // Post. - 1907. - 18.04, nr 90.
6. **KAH** (Hindrey, K. A.) Lihavõtte etendused "Vanemuise" teatris // Post. - 1907. - 26.04, nr 93.
7. A. Kitzberg H. Leokesele 09.02.1909 // TMM, A. Kitzbergi kogu.
8. Eesti raamat 1525-1975. - Tln, 1978. - Lk 153.
9. **Nagelmaa, A.** Hans ja Jaan Leokese fond käsikirjade osakonnas // Paar sammukest... VIII. - Trt, 1974. - Lk 147-169.
10. **Kuusik, E.** (= O. Großschmidt) Kelm Kusti. - Trt, /1912/. - Lk 15.
11. Laste-kirjandus // EKirj. - 1906. - Lk 123.
12. **A. H. T/ammsaare/** Uued raamatud // Tln Kaja. - 1914. - 13.12, nr 17.
13. **Kitzberg, A. J. A.** Normann: Jõulupuu all // EKirj. - 1915. - Lk 18.

14. **A. K(itzberg/** Lastenäitemängud // Post. - 1906. - 6.10, nr 228.
15. **A. K(itzberg/** Jõulukirjandus 1904 // Post. - 1904. - 18.12, nr 284.

8. Lastelehed

1. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse-toimekonna tegevus // EKSA II. - Trt, 1910. - Lk 99.
2. **Prisma, P.** Kirjandus // Laste leht: Uudiste veste osa. - 1904. - 52. - Lk 99.
3. **Okas, M.** Kooli- ja nooresookirjandus 1915. ja 1916. a // EKSA IX. - Trt, 1917. - Lk 102-103.
4. **Uks Lastesõber.** Asutage oma lastele raamatukogu // Linda. - 1905. - Lk 554.

9. Kriitika

1. Vt EKSA I. - Trt, 1909. - Lk 29.
2. **Okas, M.** Viis nooresoo- ja lasteraamatut // EKSA V. - Trt, 1913. - Lk 133-140.
3. **Okas, M.** 1914. aasta laste- ja nooresoo-raamatute ülevaade // EKSA VII. - Jurjev, 1915. - Lk 123-138.
4. **Okas, M.** Kooli- ja nooresookirjandus 1915. ja 1916. a // EKSA IX. - Trt, 1917. - Lk 88-103.
5. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse-toimekonna tegevus // EKSA II. - Trt, 1910. - Lk 97-101.
6. Aruandes M. Kampmann ei viita täpsemalt, ilmselt oli aga tal autoriteediks metafüüsika, metodoloogia, pedagoogika jpm küsimustega tegelnud Johann Friedrich Herbart (1776-1841) ning tema 1802. a ilmunud teosed "Ueber Pestalozzi's Schrift: Wie Gertrud ihre Kinder lehrte" ja "Pestalozzi's Idee eines ABD der Anschauung".
7. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse toimekonna tegevus // EKSA III. - Trt, 1911. - Lk 62.
8. **Kampmann, M.** Eesti koolikirjandus aastal 1908 // EKSA I. - Trt, 1901. - Lk 161.
9. Sealsamas. - Lk 162.
10. Sealsamas. - Lk 162.
11. **Kampmann, M.** Palve lastesõpradele // Viljandi Teataja. - 1912. - 27.02, nr 16.
12. **Kampmann, M.** Koolikirjanduse toimekonna tegevus // EKSA V. - Trt, 1913. - Lk 94.
13. Sealsamas. - Lk 93.
14. **Kampmann, M.** Eesti koolikirjandus aastal 1908 // EKSA I. - Trt, 1909. - Lk 168.
15. **Uks lastesõber.** Asutage oma lastele raamatukogu //

16. **Ldn.** Meie laste uuem kirjavara // EPost. - 1902. - 19.12, nr 51.
17. **Kooliõpetaja.** Meie lastekirjandus // Rahva Päevaleht - 1910. - 23.02, nr.44.
18. **Kooliõpetaja.** Kuidas head lastekirjandust soetada // Rahva Päevaleht. - 1910. - 24.02, nr 45.
19. Laste-raamatukogudest // Pvl. - 1909. - 15.(28.) 05, nr 109.
20. Laste raamatukogud // Tln Teataja. - 1911. - 10.(23.) 06, nr 128.
21. Vt EKSA II. - Trt, 1910. - Lk 18.
22. -ts, Lasteraamatud // Pvl. - 1909. - 29.12, nr 292.
23. **A. K/itzberg/.** Jõulukirjandus 1904 // Post. - 1904. - 18.12, nr 284.
24. Vt: EKSA II. - Trt, 1910. - Lk 16.
25. **Hansen, A.** Meie linnade kulu-arvetest // Sõnumed. - 1906. - 12.06, nr 7.
26. **T. /A. Hansen/.** Eesti keeleõpetamisest kohalikkudes koolides // Sõnumed. - 1906. - 3.09, nr 52.
27. **A. H. T/ammsaare/.** Uued raamatud // Tallinna Kaja. - 1914. - Nr 17.
28. **I. A.** Head tujud - kaunid kujud // Post. - 1913. - 17.10, nr 240.

LÜHENDID

EK	-	"Eesti Keel"
EKA	-	"Eesti Kirjanduse ajalugu" I-V (1965-1987).
EKirj	-	"Eesti Kirjandus"
EKmS	-	Eesti Kirjameeste Selts
EKmSA	-	Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat
EKS	-	Eesti Kirjanduse Selts
EKSA	-	Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat
ENKL	-	Eesti Nõukogude Kirjanike Liit
EPost	-	"Eesti Postimees"
H	-	"Horisont"
K	-	"Kodumaa"
KE	-	"Kultuur ja Elu"
KK	-	"Keel ja Kirjandus"
KKI	-	Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut
KM KO	-	Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi kä- sikirjade osakond
Lng	-	"Looming"
La	-	"Lasteleht"
LR	-	"Loomingu" Raamatukogu"
Post	-	"Postimees"
PPost	-	"Pärnu Postimees"
Pvl	-	"Päevaleht"
Rmt	-	raamat, raamatus
Sak	-	"Sakala"
SakL	-	"Sakala Lisaleht"
SV	-	"Sirp ja Vasar"
TMM	-	Teatri ja Muusika Muuseum
TPost	-	"Tallorahwa Postimees"
tõlk	-	tõlkija, tõlgitud

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
I. RAHVALUULE.....	9
II. ESIAEG. KUNI 18. SAJANDI LÕPUNI.....	14
Varasemad eestikeelsed tekstid (14). Katekismused (15). Esimesed aabitsad (17). Koolid (18). 17. - 18. saj. aab- bits-katekismused (19). O. W. Masing (20). 18. saj. suundumused (21).	
III. 19. SAJANDI I POOL.....	25
Taustast (25). Aabitsad (27). Luge- mikud (34). Rahvaraamatud (37). Ven- nad Kõrberid (42). Kreutzwald (45).	
IV. 19. SAJANDI II POOL.....	48
1860-1870ndad aastad (48). Rahvusli- ku liikumise ajastu (48). EKMS (49). Lugemikud (50). Lüürika (55). Eepika (62). 1880-1890ndad aastad (72). J. Kunder (74). Aabitsad-lugemikud (77). Lüürika (79). Eepika (93). Näite- mängud (99). Pildiraamatud (99). Kriitikast (101).	
V. 20. SAJANDI ALCUS. LASTEKIRJANDUSE VÄLJAKU- JUNEMINE.....	104
Taustast (104). Koolikirjandus (106). Pildiraamat (114). Kogumikud (118). Lüürika (128). Eepika (140). Drama- atika (153). Lastelehed (163). Krii- tika (188).	
KOKKUVOTE.....	193
VIIITEID JA KOMMENTAARE.....	196
LÜHENDID.....	225

50 kop.